

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Видається: щоквартально

Заснований в серпні 2017 року

Журнал внесено до бази даних цитувань CrossRef (США)

**Індексується в міжнародній наукометричній базі даних
Index Copernicus International Journal Master List (Польща)**

2(16), 2021

**Київ
Пенітенціарна асоціація України
Науково-дослідний інститут публічного права
2021**

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ

АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ 2021/№ 2(16)

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВНИКИ: ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ПЕНІТЕНЦІАРНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ»

ТА ПРИВАТНА УСТАНОВА «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА».

СВІДОЦТВО ПРО ДЕРЖАВНУ РЕЄСТРАЦІЮ ДРУКОВАНОГО ЗАСОБУ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

СЕРІЯ КВ № 22858-12758 ПР ВІД 28 СЕРПНЯ 2017 РОКУ.

УХВАЛЕНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
26 СЕРПНЯ 2021 РОКУ.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ ВКЛЮЧЕНО ДО КАТЕГОРІЇ «Б» ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ З
ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН НА ПІДСТАВІ НАКАЗУ МОН УКРАЇНИ ВІД 28 ГРУДНЯ 2019 РОКУ № 1643.

Редакційна колегія

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України» (**головний редактор, голова редакційної колегії**)

Степанюк А. Х., доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (**заступник голови редакційної колегії**)

Галуцько В. В., доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту публічного права

Андрєєв Д. В., доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту №3 Національної академії внутрішніх справ

Батигареєва В. С., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

Безпалова О. І., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри адміністративної діяльності поліції Харківського національного університету внутрішніх справ

Головко О. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Денисюк С. Ф., доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту публічного права

Дрозд О. Ю., доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ

Зозуля Є. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України

Ковальська В. В., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту публічного права

Колб О. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Крикушенко О. Г., кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Музика А. А., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Росіхін В. В., доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування Харківського національного університету радіоелектроніки

Яковець І. С., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, перший заступник директора Державної установи «Центр пробачення»

Ярмиш О. Н., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, член Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Іноземні члени редколегії

Р. Гай, доктор філософії, професор, завідувач кафедри кримінального правосуддя Університету штату Нью-Йорк в Освего (США)

Г. Міканадзе, кандидат юридичних наук, Генеральний секретар парламенту Грузії, професор Грузинського Національного університету СЕУ (Грузія)

П. Хомчинські, доктор філософії, доцент, професор кафедри соціології організації та управління Інституту соціології Університету м. Лодзь (Польща)

М. Штука, доктор наук, директор управління соціальної профілактики і ресоціалізації, Ягеллонський університет (Польща)

М. Каламан, доктор гуманістичних наук, доцент Інституту педагогіки, Вища Лінгвістична школа в м. Ченстохові (Польща)

М. Шикут, доктор філософії, Університет Миколая Коперніка в Торуні, професійний куратор Районного суду м. Лемборк (Польща)

А. Айрапетян, кандидат юридичних наук, директор юридичного інституту Міністерства юстиції Республіки Вірменія (Республіка Вірменія)

Відповідальний секретар: кандидат юридичних наук, доцент **Сокальська О. В.**

ISSN 2523-4552

Key title: Visnik Penitenciarної asociacii Ukraїni (Print)

Abbreviated key title: Visn. Penitci asoc. Ukr. (Print)

Parallel title: Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine

Адреса редакції:

вул. Г. Кірпи, 2 А, м. Київ, 03035,

тел. 067 174 92 01; e-mail: visnyk_pa@ukr.net

www.visnykpau.com

BULLETIN OF THE PENITENTIARY ASSOCIATION OF UKRAINE

Scientific Journal

Issued: quarterly

Established in August of 2017

The journal is entered into CrossRef (USA)

**Indexed in the Index Copernicus International
Journals Master List (Poland)**

2(16), 2021

**Kiev
Penitentiary association of Ukraine
Scientific Institute of Public Law
2021**

BULLETIN OF THE PENITENTIARY

SCIENTIFIC JOURNAL

ASSOCIATION OF UKRAINE 2021/№ 2(16)

FOUNDERS: PUBLIC ORGANIZATION «PENITENTIARY ASSOCIATION OF UKRAINE» AND PRIVATE INSTITUTION «SCIENTIFIC INSTITUTE OF PUBLIC LAW». QUARTERLY PUBLISHED.

THE CERTIFICATE OF STATE REGISTRATION OF PRINTED MASSMEDIA: SERIES KB №22858-12758 ПП DATED AUGUST 28, 2017

THE PUBLICATION IS APPROVED BY THE ACADEMIC COUNCIL OF THE SCIENTIFIC INSTITUTE OF PUBLIC LAW ON AUGUST 26, 2021

THE SCIENTIFIC JOURNAL IS INCLUDED INTO THE **CATEGORY "B"** LIST OF THE SCIENTIFIC PROFESSIONAL EDITIONS IN THE SPHERE OF THE LEGAL DISCIPLINES ON THE BASIS OF THE ORDER NO 1643 OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE OF DECEMBER 28, 2019

Editorial Board

Ye. Barash, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine» (**Head of the Editorial Board**)

A. Stepaniuk, Doctor of Law, Prof., Head of department of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine (**Vice Head of the Editorial Board**).

V. Galunko, Doctor of Law, Prof., Director of the Scientific Institute of Public Law

D. Andrieev, Doctor of Law, Prof., Head of the Educational and Research Institute №3 of the National Academy of Internal Affairs

V. Batyrgareieva, Doctor of Law, Senior Researcher, Director of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

O. Bespalova, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Chair of the Police Administrative Activities of the Kharkiv National University of Internal Affairs

O. Holovko, Doctor of Law, Prof., Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Chair of the State Law disciplines of the Law faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University

S. Denysiuk, Doctor of Law, Prof., Leading Researcher of the Scientific Institute of Public Law

O. Drozd, Doctor of Law, Associated Professor, Chief of the Unit of Doctoral Programme and Postgraduate Military Course of National Academy of Internal Affairs

Ye. Zozulia, Doctor of Law, Prof., Professor of the General Legal Disciplines Department of the Donetsk Law Institute of MIA of Ukraine

V. Kovalska, Doctor of Law, Senior Researcher, Leading Researcher of the Scientific Institute of Public Law

O. Kolb, Doctor of Law, Prof., Honored Lawyer of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

O. Krykushenko, PhD, Honored Lawyer of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

A. Muzyka, Doctor of Law, Prof., Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

V. Rossikhin, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Education of Ukraine, Vice-Rector for Innovative Corporate Work and Administration of the Kharkiv National University of Radio Electronics

I. Yakovets, Doctor of Law, Senior Researcher, First Deputy Director of the State Institution «Centre of Probation»

O. Yarmysh, Doctor of Law, Prof., Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Chief Researcher of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Member of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

Foreign members of the editorial board

R. Guy, PhD, Prof., Chair Department of Criminal Justice, State University of New York at Oswego (USA)

G. Mikanadze PhD, Secretary General of the Parliament of Georgia, Associated Professor at Georgian National University SEU (Georgia)

P. Chomczynski, PhD, As. Prof., The Sociology of Organization and Management Department, University of Lodz (Poland)

M. Sztuka, Dr. Sc., Director of Department of social prevention and resocialization, Jagiellonian University (Poland)

M. Kalaman, PhD, As. Prof., of the Institute of Pedagogy of the High Linguistic School of Chénstohov (Poland)

M. Shykut, PhD, Nicolaus Copernicus University in Torun, professional curator in Leborg district court (Poland)

A. Hayrapetyan, PhD, Director Law Institute of the Ministry of Justice of the Republic of Armenia (Republic of Armenia)

Executive secretary: PhD, Associated Professor
O. Sokalska

ISSN 2523-4552

Key title: Visnik Penitenciarної asociaції Ukraïni (Print)

Abbreviated key title: Visn. Penit. i asoc. Ukr. (Print)

Parallel title: Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine

Address of Editorial Board:

2 A, H. Kirpy str. Kyiv, 03035,

tel. 067 174 92 01 E-mail:

visnyk_pa@ukr.net www.visnykpau.com

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.01
УДК 336.02

Каменський Д. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри правознавства
Бердянського державного
педагогічного університету
ORCID: 0000-0002-3610-2514

«ПОДАТКОВА АМНІСТІЯ» У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД, ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ

У науковій статті здійснено авторську спробу критично проаналізувати новели, передбачені Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету». На підставі активного звернення до попередньої законотворчої роботи та опрацювання відповідного зарубіжного досвіду, спрогнозовані деякі перспективи реалізації в Україні так званої податкової амністії.

Ключові слова: податкова амністія; «нульове» декларування; Податковий кодекс України; ставка податку; детінізація економіки; державний бюджет.

В научной статье реализована авторская попытка критически проанализировать новеллы, предусмотренные Законом Украины «О внесении изменений в Налоговый кодекс Украины относительно стимулирования детенизации доходов и повышение налоговой культуры граждан путем введения добровольного декларирования физическими лицами принадлежащих им активов и уплаты единовременного сбора в бюджет». На основании активного обращения к предыдущей законотворческой работы и обработки соответствующего зарубежного опыта, спрогнозированы некоторые перспективы реализации в Украине так называемой налоговой амнистии.

Ключевые слова: налоговая амнистия; «нулевое» декларирования; Налоговый кодекс Украины; ставка налога; детенизация экономики; государственный бюджет.

Постановка проблеми. Взятися за написання цієї статті автора спонукали дві обставини. По-перше, і головне, ухвалення Верховною Радою України (далі – ВРУ) 15 червня

2021 р. ініційованого Президентом Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури

громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету» (законопроект № 5153, на момент написання статті проект Закону було подано на підпис Президенту України (2 липня 2021 р.), далі – Закон про добровільне декларування). А по-друге, автор цих рядків свого час вивчав, бодай фрагментарно, низку правових питань, пов'язаних з податковою амністією та податковою оптимізацією в Україні, США та деяких інших державах [1, с. 168–173; 2, с. 14–17; 3]. Ураховуючи це, а також ту обставину, що пандемія COVID-19 спричинила, з одного боку, масштабні економічні наслідки негативного змісту на глобальному та національному рівні, а з іншого, призвела до потужного «перезавантаження» глобальної економіки, її дедалі активнішого відновлення, починаючи з другого кварталу 2021 р. (на фоні позитивної динаміки вакцинації), критичне «занурення» в матерію законодавчих ініціатив щодо податкової амністії в Україні стає тим більш актуальним, напевне своєчасним. Частку актуальності обраному напряму дослідження додає і проголошений Президентом України курс на «деолігархізацію» вітчизняної економіки, що, незважаючи на активну критику з різних боків, поступово розгортається.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній фаховій літературі питання, у т.ч. проблемні (неоднозначні), пов'язані з проведенням так званої податкової амністії, адресувались зокрема в роботах таких фахівців, як Д. Гетманцев, В. Дубровський, О. Дудоров, І. Кри-

ницький, М. Кучерявенко, Р. Кисляк, С. Мовчун, Н. Матвієнко, О. Олехова.

У зарубіжній науці авторами, які активно розробляють зазначену тематику з позицій економічного та правового забезпечення, є К. Баєр, Е. Борн, А. Едельштейн, В. Марчиняк, І. Родрігес, Б. Росс, С. Рукунд, Н. Саадах та інші.

Постановка завдання. Метою написання цієї роботи є здійснення критичного аналізу, із активним зверненням до попередньої законотворчої роботи та посиленням на відповідний зарубіжний досвід, положень нещодавно ухваленного Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету», присвячених здійсненню вперше в Україні так званої податкової амністії.

Виклад основного матеріалу варто почати з того, що ідея податкової амністії в Україні не нова. Зокрема, свого часу на офіційному сайті ВРУ попереднього скликання було зареєстровано проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо податкової амністії та оподаткування непідтвердженого доходу)» від 23 травня 2016 р. № 4713. Податкова амністія, як було зазначено в пояснювальній записці до документа, є логічним продовженням податкового компромісу, що став інструментом звільнення від відповідальності платників податків за зниження податкових зобов'язань із податку на прибуток підприємств та/або ПДВ. Метою згаданого законопроекту визнавалося налагодження

правовідносин між державою та фізичними особами (у тому числі самозайнятими) за допомогою їхнього звільнення від юридичної відповідальності за умови розкриття сум одержаних станом на 1 січня 2016 р. доходів попередніх податкових періодів, що перевищують 200 тис. грн, та їх сплати за зниженими ставками стосовно доходів фізичних осіб – 0,3% і 6% (до слова, значно нижчі ставки порівняно з пропонованими в теперішньому законопроекті про податкову амністію).

Поняття «непідтверджений дохід платника податку» планувалося визначити як суму коштів, що становить різницю між сумою витрат платника податку на придбання в Україні та за кордоном товарів, робіт, послуг й інших матеріальних цінностей у податкових періодах, починаючи з 1 січня 2016 р., і сумою доходів платника податку, що був оподаткований або звільнений від оподаткування в порядку, встановленому законодавством, у минулих і поточному податкових періодах. При цьому ставка податку на доходи фізичних осіб для непідтверджених доходів платника податку становила би 30% від бази оподаткування. Хоча зазначений документ увійшов в історію вітчизняної законотворчості у вигляді всього лише законопроекту, водночас історія, як відомо, здатна повторюватися.

Згодом на розгляді в комітетах ВРУ тривалий час перебував проєкт Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей застосування спеціального декларування за порушення фізичними особами податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контро-

люючі органи, що мали місце до 31 грудня 2018 року» від 2 жовтня 2019 р. № 1232 (далі – законопроект про податкову амністію). Положення цього документа та фахова дискусія навколо них активно висвітлювалися на сторінках юридичних видань. Народний депутат Д. Гетманцев, автор законопроекту, в обґрунтовальній частині пояснювальної записки до документа апелює до критичного стану речей у вітчизняній економіці, який характеризується, з-поміж іншого, стабільним відтоком капіталу та стабільно високою часткою тіньової економіки, а також згадує успішний досвід проведення податкових амністій в інших державах, зокрема в Аргентині, Бразилії, Індонезії та Італії. Досвід країн, які разом з Україною можна віднести до числа таких, що розвиваються, та, не меншою мірою, країн із розвинутою ринковою економікою, у позначеній сфері фіскальних ініціатив, спонукав автора цих рядків висвітлити декілька успішних кейсів податкової амністії за кордоном. Ці приклади із зарубіжної практики стануть умовним тестовим майданчиком для вітчизняного проєкту фіскальної амністії, що наразі отримала офіційне нормативне підґрунтя.

Наразі ухвалений ВРУ Закон про добровільне декларування дозволяє з 1 вересня 2021 р. до 1 вересня 2022 р. провести одноразове добровільне декларування активів осіб, які ухилялися від сплати податків, пов'язаних із набуттям цих активів. Для цього зацікавленим особам необхідно подати декларацію та сплатити збір, розмір якого залежить від розміщення активів: 1) найменша ставка, 2,5%, застосовуватиметься до номінальної вартості державних облігацій України з терміном обігу більше ніж 365 днів

без права дострокового погашення, придбаних декларантом у період з 1 січня 2021 року до 20 червня 2022 року до подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації; 2) ставка в 5% застосовуватиметься до вартості майна чи коштів, розміщених (зареєстрованих) в Україні (щодо валютних цінностей, розміщених на рахунках у банках в Україні); 3) нарешті ставка в 9% застосовуватиметься до вартості майна чи коштів, розміщених (зареєстрованих) за кордоном [4].

Закон закріплює умови звільнення (за умови подання одноразової декларації та сплати певного збору) від відповідальності за порушення податкового та валютного законодавства осіб, активи яких були одержані за рахунок доходів, що підлягали в момент їх нарахування (отримання) оподаткуванню в Україні та з яких не були сплачені або сплачені не в повному обсязі податки і збори відповідно до вимог законодавства з питань оподаткування та/або міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, та/або які не були задекларовані в порушення податкового та валютного законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, протягом будь-якого з податкових періодів, що мали місце до 1 січня 2021 р. [5].

На думку деяких фахівців у галузі фінансів та фіскальної політики, «амністія» капіталів повинна бути цікава передусім середньому бізнесу і тим, хто отримував значні суми в конвертах як найманий працівник. Натомість пересічного громадянина або малого підприємця цей аналізований закон здебільшого не стосується, адже такі особи володіють незна-

чними сумами. Вони можуть витратити до 400 тис. грн (передбачена Законом про добровільне декларування сума виключення з загальної декларованої суми), і фінансовий моніторинг їх, відповідно, не стосуватиметься.

Своєю чергою, вітчизняні олігархи (представники великого бізнесу), зауважує економіст В. Дубровський, не потребують амністії, адже їхні грошові кошти перебувають в офшорних зонах і давно легалізувались через прямі іноземні інвестиції. Основними інвесторами в економіку України є офшорні юрисдикції, Кіпр і Британські Віргінські острови, додає він [6]. Водночас ажіотажу щодо легалізації з боку дрібних власників капіталу згаданий експерт не очікує через завеликий відсоток і недовіру до держави.

Із огляду на запропонований у назві статті науковий дискурс варто також звернутись до прогресивного, певною мірою повчального, досвіду бодай декількох держав світу, в яких свого часу було здійснено аналогічні програми амністії капіталів.

1. Досвід Сполучених Штатів Америки. Американський підхід щодо питання про підстави та доцільність податкових амністій є нестандартним, особливо в порівнянні з двома згаданими вище юрисдикціями, він не збігається з основними елементами та економічним обґрунтуванням таких програм, реалізованих у двох згаданих вище країнах. Варто зупинитися на декількох ключових аспектах.

По-перше, із самого початку функціонування федеральної фіскальної системи в Сполучених Штатах Америки вона була налаштована, з одного боку, на стимулювання та

всебічне заохочення добровільної сплати податків (пригадується американський патріотичний вислів «Я – чесний платник податків!»), а з іншого – була «заточена» на жорстке переслідування, не останньою чергою, саме в кримінальному порядку, тих громадян-платників, які ухиляються від сплати податків та (або) не подають свої декларації про доходи. За такого дизайну фіскальної системи місця для податкової амністії в її традиційному розумінні практично не залишається.

По-друге, у США вже понад століття існує, з відповідними модифікаціями (яких вимагав процес еволюції фіскальної системи в постійно змінюваному економічному середовищі), спеціальний режим заохочування платників податків, які вчинили кримінально каране порушення податкового законодавства. Йдеться про те, що податкові органи не порушуватимуть питання про кримінальне переслідування тих платників, які добровільно повідомлять про вчинене раніше ухилення від сплати податків, умисне недекларування отриманих доходів чи інші кримінально карані порушення податкового законодавства. Цей підхід, офіційно відображений у відомчих документах федерального податкового відомства – Служби внутрішніх доходів, змістово нагадує положення ч. 4 ст. 212 КК України, яке у спрощеному вигляді передбачає таке: особа, яка вчинила ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), звільняється від кримінальної відповідальності, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності вона сплатила ці платежі, а також відшкодувала шкоду, завдану державі їхньою

несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) [7, с. 154–155].

По-третє, незважаючи на низку досить успішних податкових амністій, реалізованих на рівні декількох штатів (у тому числі в економічно потужних регіонах — штатах Каліфорнія та Нью-Йорк), ідея про разову федеральну податкову амністію поки що не знайшла належної підтримки не лише серед політичної еліти Вашингтону, а й серед фіскалів, економістів та навіть представників наукової спільноти. Головні аргументи противників податкової амністії на федеральному рівні зводилися до такого: 1) враховуючи принципово різні суми податкових надходжень та різні обсяги податкового адміністрування на федеральному рівні та на рівні окремого штату, успіх місцевої програми заохочення платників податків ще не гарантує аналогічні позитивні результати на федеральному рівні; 2) податкова амністія може викликати справедливе обурення та протест з боку тих платників податків, які сумлінно виконують свій фіскальний обов'язок перед державою; 3) економічний ефект від реалізації програми спеціального декларування буде суттєво знівельовано через значні організаційні та трансакційні витрати, пов'язані з її адмініструванням (персонал, консультації, зарахування, перевірка декларацій, спеціальні аудити тощо); 4) важко спрогнозувати наперед, скільки коштів планується залучити до бюджету внаслідок проведення податкової амністії – відповідно, відсутність чітких фінансових розрахунків «відлякує» фахівців; 5) немає впевненості в тому, що у податкового відомства стане ресурсів для виявлення та жорсткого

переслідування податкових правопорушників уже після завершення амністії, що *a priori* повинно слугувати стимулом для участі максимальної кількості неплатників у запланованому проєкті фіскальних послаблень [8, с. 55–56].

2. Досвід Аргентини. Спеціальний режим податкового амністування доходів (іспанською мовою – «Ley Blanco de Capitales» або «Закон про білий капітал»), запроваджений в Аргентині у період із 25 липня 2016 р. по 31 березня 2017 р., був значно більш успішним, порівняно з індонезійським аналогом. Залежно від типу розкритих активів аргентинською владою були запропоновані три методи декларування: 1) декларування фінансових коштів та цінних паперів, розміщених за кордоном – декларувалося розміщення цих інструментів в іноземних фінансових установах без покладення обов'язку повернення цих коштів в Аргентину; 2) фінансові кошти в національній чи іноземній валюті, розміщені в Аргентині – шляхом їх розміщення на депозитних рахунках у банківських установах до 31 жовтня 2016 р.; 3) нерухоме та інше особисте майно декларантів – шляхом детального розкриття ринкової вартості та інших характеристик такого майна.

Порівняно з традиційною ставкою податку на доходи в розмірі 35% спеціальні ставки податку на амністовані доходи складали: 1) будь-які активи, включаючи нерухомість у розмірі до 305 тис. аргентинських песо (приблизно 5,2 тис. дол. США), – 0%; 2) будь-які активи, включаючи нерухомість у розмірі від 305 тис. до 800 тис. песо (приблизно 5,2 тис. – 13,800 дол. США), – 5%; 3) будь-які активи, включаючи нерухомість у

розмірі понад 800 тис. песо (приблизно понад 13,800 дол. США), – 10% у разі декларування до 31 грудня 2016 р. та 15% – у разі декларування в період з 1 січня 2017 р. по 31 березня 2017 р.

Як бачимо, відсоткові ставки спеціального податку є дещо вищими пропонувані в Україні (5% та 10% – залежно від дотримання/недотримання певних умов декларування), що, однак, як буде показано далі, не завадило аргентинським платникам активно декларувати свої доходи та майно.

Цікаво, що спеціальний податок не застосовувався до платників, які використали задекларовані кошти для: 1) придбання державних облігацій внутрішньої позики (емітованих у доларах США) із строком погашення три роки (кінцева дата придбання – 30 вересня 2016 р.); 2) придбання державних облігацій внутрішньої позики (виpusчених у доларах США) із строком погашення шість років (гранична дата придбання – 30 вересня 2016 р.); 3) інвестування у спільні інвестиційні фонди, метою діяльності яких є фінансування проєктів у галузях розвитку інфраструктури, виробництва, будівництва, відновлювальної енергетики, розвитку малого та середнього бізнесу, а також іпотечного кредитування – такі інвестиції не повинні вилучатися інвестором протягом щонайменш п'ятнадцяти років [9].

Особи, які погодилися на спеціальний режим декларування, звільнялися від сплати будь-яких додаткових податків, від збільшення бази оподаткування, а також від будь-якої відповідальності за порушення норм податкового, митного

законодавства або законодавства про фондовий ринок і цінні папери.

Також заслуговує на увагу та обставина, що законом про податкову амністію знижувалися ставки спеціального податку на власність (від 0,25% до 0,75% замість раніше діючих 0,5% – 1,25%) та одночасно збільшувався максимальний розмір вартості активів, що не оподатковуються (з 5 тис. дол. у 2016 р. до 50 тис. дол. у 2019 р.) – такий підхід аргентинського законодавця свідчив про прагнення влади створити максимально привабливий режим для декларування грошових та інших належних платникам податків цінностей, розташованих як безпосередньо в країні, так і за її межами.

За результатами проведеної податкової амністії уряд Аргентини повідомив про те, що аргентинськими платниками було задекларовано рекордну суму раніше неоподаткованих доходів – 116,8 млрд дол., левова частка з яких – за кордоном (зокрема, близько 80% зарубіжних активів – у США та Швейцарії; усього, за оцінками експертів, на початок амністії за кордоном було розміщено близько 400 млрд дол. «аргентинських» активів). У дохід держави надійшло 9,65 млрд дол. спеціального податку, які були витрачені на зменшення дефіциту державного бюджету та погашення фінансової заборгованості перед пенсіонерами.

Чи може зарубіжний досвід у сфері податкової амністії, такий, що лише частково виявився позитивним, указувати на те, що відповідна національна програма може розраховувати на успішну реалізацію і в Україні? Наразі на це питання важко відповісти, тим більше, що фіскальна ініціатива такого рівня і прогнозова-

них масштабів буде реалізована вперше.

Напевне має рацію С. Мовчун, яка пише про те, що не піддаючи сумніву значимість здійснених численних податкових амністій у різних державах, перед урядом України стоїть завдання сформувати адекватні механізми для забезпечення ефективності лібералізації та оподаткування доходів фізичних і юридичних осіб, отриманих за кордоном. Адже для України важливо щоб водночас з податковою амністією відбулася й амністія капіталу. Виходячи з проаналізованого матеріалу важливим для привабливості бізнесу є й практичний напрям – бажано щоб відсоткова ставка, кошти за якою потрібно буде сплатити, не перевищувала 5 %, а амністія була одноразовою, – це забезпечить повернення коштів в країну і не санкціонуватиме їхнього відкладання до наступної амністії [10, с. 125].

Своєю чергою, О. Олехова та Н. Матвієнко небезпідставно зауважують про те, що в контексті так званого нульового декларування залишається проблема низької довіри громадян до органів державної влади, відсутність впевненості в тому, що «правила гри» не зміняться завтра черговим законом чи підзаконним актом, і суб'єкти декларування опиняться під загрозою. Враховуючи плюси і ризики, названі вище, на сьогодні неможливо передбачити, за яким сценарієм пройде кампанія «нульового декларування» в Україні [11].

Ба більше, чимало конструктивної критики під час «просування» проекту аналізованого Закону лунало також власне від експертів законодавчого органу. Так, у висновку

фахівців Головного науково-експертного управління ВРУ на проєкт аналізованого Закону зверталась увага зокрема на ту обставину, що документ містить суттєві ризики для сумлінних платників податків у частині: кваліфікації легально набутих, а, отже, оподаткованих у попередні періоди, активів як таких, що набуті з порушенням податкового та іншого законодавства. Це стосується, наполягають фахівці як готівкових коштів, які чомусь за змістом проєкту усі, апріорі, вважаються такими, що набуті з порушенням законодавства і з них не сплачені податки, не дивлячись на те, що в Україні не існує заборони щодо зберігання коштів у готівковій формі, так і будь-яких інших активів, набутих у власність зі сплатою необхідних податків, зборів, обов'язкових платежів та офіційно зареєстрованих і з яких, до речі, сплачуються поточні майнові податки [12].

Насамкінець варто звернути увагу на те, що оновлення, зокрема, податкової системи повинне здійснюватися шляхом перегляду ставок податку, встановлення неоподаткованого мінімуму на рівні прожиткового мінімуму (його об'єктивної величини), розширення переліку та підвищення дієвості податкових знижок, передусім тих, що пов'язані з інвестуванням у розвиток людського капіталу (отримання освітніх та медичних послуг), запровадження оподаткування сукупних доходів домогосподарств, оцінки сукупного фіскального навантаження на громадян з урахуванням майнових податків тощо.

Урешті-решт оновлена система оподаткування доходів громадян повинна забезпечити справедливий

розподіл податкового навантаження між категоріями громадян з різним рівнем доходів, послабити податковий тиск на громадян з низькими та середніми доходами та, власне, повинна бути спрямована на те, щоб фізичні особи були самі заінтересовані у сплаті податків та зборів, тим самим, формуючи фінансову базу бюджетів та соціальних фондів, а не забезпечувати їх сплату виключно методами примусу. «Я – чесний платник податків» – це славнозвісне гасло нарешті повинно бути позбавлене іронічно-цинічного контексту серед українців.

Висновки. Критичний аналіз положень попередніх законопроєктів та основних новел ухваленого Закону про добровільне декларування в контексті їхнього порівняння із зарубіжними моделями спеціального (привілейованого) декларування, спонукає висловити декілька авторських міркувань і зауважень.

1. Із назви аналізованого в межах цієї статті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету» випливає, що він є прогресивним за своїм змістом і сферою економічного регулювання, покликаний передусім сприяти процесам детінізації вітчизняної економіки та поступовому підвищенню податкової культури українців. Водночас зміст згаданого нормативного акту абсолютно не адресує не лише спроби визначити ці два вихідні для регульованої сфери поняття (детінізація (а бажано і

тінізація) економіки, податкова культура громадян), а й бодай їхнє концептуальне, у межах фіскальної політики держави, розуміння. Іншими словами, тут простежується досить поширена для вітчизняної законотворчої практики вада: зміст закону не відповідає його назві.

2. Законопроект безпосередньо передбачає, що активи, отримані внаслідок вчинення будь-якого злочину, окрім декількох діянь (а саме – ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування; порушення у сфері валютного законодавства; порушення у сфері захисту економічної конкуренції в частині порушення, передбаченого п. 12 ст. 50 Закону України «Про захист економічної конкуренції»), не можуть бути об'єктами спеціального декларування.

Водночас загальновідомо, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 2 КК України). Тобто спрацьовує класичне для кримінального права правило: без відповідного судового рішення немає злочину. При цьому законопроект про податкову амністію передбачає: об'єкт оподаткування, задекларований декларантом у спеціальній декларації, щодо якого було винесене податкове повідомлення-рішення, вважається амністованим (повністю або в частині) з мо-

менту сплати декларантом узгодженої суми податкового зобов'язання; податкова перевірка щодо джерел отримання декларантом таких об'єктів оподаткування не проводиться; достатнім доказом легальності походження такого активу є довідка, що безоплатно видається декларанту контролюючим органом за відповідною формою.

Отже, отримуємо логічний висновок: оскільки на момент декларування ніхто не зобов'язаний вказувати джерело отримання активів, то відповідно до тексту розглядуваного законопроекту після сплати визначеної суми спеціального податку всі активи вважаються амністованими та, відповідно, ніхто не може почати перевірку законності їх придбання. Отримуємо таке собі замкнуте коло – нормативний запобіжник щодо недопустимості амністування злочинних доходів нібито є, однак він *a priori* не працює.

3. Напрацьований Індонезією, Аргентиною, США деякими іншими державами світу досвід у сфері адміністрування програм спеціального декларування переконує в тому, що необхідно дуже ретельно й виважено, з досконалим попереднім опрацюванням, із залученням експертів та представників громадських об'єднань платників податків, бізнес-асоціацій, підходити до питання про умови та порядок адміністрування програми податкової амністії в національних масштабах. На прикладі США навіть умовно фрагментарна, конкретизована програма спеціального декларування, яка стосувалася лише тих платників, які не задекларували закордонні банківські рахунки та розміщені на них кошти, була ініційована лише

після ретельної аналітичної роботи податкового відомства та обґрунтування висновку про те, що власних ресурсів національного податкового органу буде недостатньо для виявлення та розслідування всіх закордонних операцій американських

платників-правопорушників. Наразі подібної ретельності та всебічності в обґрунтуванні економічних і правових підстав, а також конкретних юридично значущих умов проведення спеціального декларування, в Україні не спостерігається.

Список використаних джерел

1. Каменський Д. В. Податкова оптимізація та податкове ухилення у США: особливості відмежування. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2011. № 4. С. 168–173.
2. Каменський Д. В. Питання кримінальної відповідальності за порушення вимог податкової оптимізації в Україні та США. *Фінансове право*. 2014. № 3. С. 14–17.
3. Каменський Д. Податкова амністія: перспективи для України через призму зарубіжного досвіду. *LexInform*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/podatкова-amnistiyaperspektivyv-dlya-ukrayiny-cherez-pryzmu-zarubizhnogo-dosvidu/> (дата звернення: 6.07.2021).
4. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71231 (дата звернення: 6.07.2021).
5. Що передбачає податкова амністія. Рада ухвалила закон, щоб українці змогли показати свої активи. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57354816> (дата звернення: 6.07.2021).
6. Куницький О. Податкова амністія: шанс для економіки чи пільга для багатіїв? *Deutsche Welle*. URL: <https://www.dw.com/uk/podatкова-amnistia-koho-stosuietsia-ta-shcho-prynese/a-57107748> (дата звернення: 6.07.2021).
7. Ross B. Federal Tax Amnesty: Reflecting on the States' Experiences. *The Tax Lawyer*. 1986. № 1 (Vol. 40). P. 145–184.
8. Baer K., Le Borgne E. Tax amnesties : theory, trends, and some alternatives. Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2008. 70 p.
9. Castro E., Scartascin C. Imperfect Attention in Public Policy: A Field Experiment During a Tax Amnesty in Argentina. *Inter-American Development Bank Publications*. URL: https://publications.iadb.org/publications/english/document/Imperfect_Attention_in_Public_Policy_A_Field_Experiment_during_a_Tax_Amnesty_in_Argentina_en_en.pdf (дата звернення: 06.07.2021).
10. Мовчун С.В. Податкова амністія як засіб легалізації активів. *Scientific Collection «InterConf», (34): Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «International Forum: Problems and Scientific Solutions»* (November 6-8, 2020). Melbourne, Australia: CSIRO Publishing House, 2020. С. 122–125.
11. Олехова О., Матвієнко Н. Податкова амністія в Україні: який іноземний досвід варто врахувати? *Вісник. Офіційно про податки*. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100025118-podatкова-amnistiya-v-ukrayini-yakiy-inozemniy-dosvid-varto-vrakhuvati> (дата звернення: 06.07.2021).
12. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту закону України про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової

культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особам належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету від 28.05.2021 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71231 (дата звернення: 06.07.2021).

References

Kamenskyi, D. (2011). Podatkova optymizatsiia ta podatkove ukhylennia u SShA: osoblyvosti vidmezhuвання. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo*, 4, 168-173 [in Ukrainian].

Kamenskyi, D. (2014). Pytannia kryminalnoi vidpovidalnosti za porushennia vymoh podatkovoi optymizatsii v Ukraini ta SShA. *Finansove parvo*, 3, 14-17 [in Ukrainian].

Movchun, S (2020). Podatkova amnistii yak zasib lehalizatsii aktyviv. *Scientific Collection «InterConf» (34): Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «International Forum: Problems and Scientific Solutions» (November 6-8, 2020)*. Melbourne, Australia: CSIRO Publishing House, 122-125 [in Ukrainian].

D. Kamensky, Doctor of Law, Professor of the Law Department, Berdyansk State Pedagogical University
ORCID: 0000-0002-3610-2514

“Tax amnesty” in the rule-of-law state: foreign experience, domestic prospects

The research paper implements the author’s attempt to critically analyze the novelties provided by the Law of Ukraine “On Amendments to the Tax Code of Ukraine to stimulate the de-shadowing of income and increase the tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets belonging to them and payment of lump sums.” Based on the active appeal to the previous legislative work and processing of the relevant foreign experience, some prospects for the implementation of the so-called tax amnesty in Ukraine are forecasted.

It has been argued that the current task of the Government of Ukraine is to form adequate mechanisms to ensure the effectiveness of liberalization and taxation of income of individuals and legal entities received abroad.

It has been also pointed out that in the context of the so-called zero declaration, the problem of low-level public confidence in public authorities remains, there is a lack of confidence that the “rules of the game” will not be changed the next day by another law or bylaw, and the subjects of the declaration will be threatened. Given the advantages and risks mentioned above, it has been argued in the paper that today it is impossible to predict the exact scenario of the “zero declaration” campaign in Ukraine.

Based on the experience by Indonesia, Argentina, USA and some other countries of the world in the field of administration of special declaration programs a conclusion has been formulated that it is necessary to approach very carefully and carefully, with perfect preliminary processing, with involvement of experts and representatives of public associations of taxpayers, business associations to the question of the conditions and procedure for administering the tax amnesty program on a national scale. Based on the U.S. example, even a relatively fragmented, specific program of special declaration,

which concerned only those taxpayers who did not declare foreign bank accounts and funds placed on them, was initiated only after careful analytical work of the tax office and substantiation of the conclusion that the national tax authority will not be sufficient to detect and investigate all foreign transactions of domestic taxpayers.

Keywords: *tax amnesty; "zero" declaration; Tax Code of Ukraine; tax rate; de-shadowing of the economy; state budget.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.02
УДК 343.2

Книженко О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права та кримінології Національної
академії служби безпеки України
ORCID: 0000-0001-9252-7464

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

*«Науку часто плутають зі знанням. Це грубе
непорозуміння. Наука є не тільки знання, а й свідомість,
тобто вміння користуватися знанням як слід»*

Василь Ключевський

У публікації по-новому оцінено питання укладення угоди у кримінальному провадженні про корупційні правопорушення з узгодженням звільнення від відбування покарання з випробуванням. Обґрунтовується доцільність застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням за цей вид кримінального правопорушення. Авторка, відійшовши від своєї раніше висловленої позиції, наводить аргументи, спираючись на рішення Європейського суду з прав людини, чому варто застосовувати цей інститут у разі вчинення корупційних кримінальних правопорушень. Також ставиться під сумнів законодавчі положення щодо виключення застосування не тільки звільнення від відбування покарання з випробуванням за корупційні кримінальні правопорушення, а й низки інших норм, які нині неможливо використати за вчинене корупційне правопорушення.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; звільнення від відбування покарання з випробуванням; корупція; корупційне правопорушення; корупційний злочин.

В публикации по-новому оценен вопрос заключения соглашения в уголовном производстве о коррупционных правонарушениях с согласованием освобождения от отбывания наказания с испытанием. Обосновывается целесообразность применения освобождения от отбывания наказания с испытанием за этот вид уголовного правонарушения. Автор, отойдя от своей ранее высказанной позиции, приводит аргументы, опираясь на решение Европейского суда по правам человека, в пользу применения этого института в случае совершения коррупционных уголовных правонарушений. Также ставятся под сомнение законодательные положения об исключении применения не только освобождения от отбывания наказания с испытанием за коррупционные преступления, но и других норм, которые сейчас невозможно использовать за совершенное коррупционное правонарушение.

Ключевые слова: уголовная ответственность; освобождение от отбывания наказания с испытанием; коррупция; коррупционное правонарушение; коррупционное преступление.

Постановка проблеми. Для нашої держави запобігання корупційним проявам й донині залишається вельми актуальним і вимагає від суспільства оцінити наявні проблеми в цій сфері з урахуванням запроваджених змін до чинного законодавства та практики його застосування. Не дивлячись на створені в Україні антикорупційні органи, прийняття низки законодавчих актів, якими передбачено більш суворі заходи кримінально-правового реагування за вчинені корупційні правопорушення, все ще залишається високий рівень корупції, зокрема політичної. Варто вказати, що це розуміють як державні діячі, так й аналітики, оскільки саме на цей чинник було вказано в аналітичній доповіді до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України» 2020 року як на одну з інституційних проблем Української держави [1].

Вітчизняна антикорупційна політика переважно здійснюється двома шляхами. Перший з них – створення спеціалізованих державних органів, другий – встановлення більш суворих санкцій за корупційні правопорушення. Не зменшуючи значущості відзначених дій щодо запобігання корупційним проявам, свою увагу приділю критиці встановлених суворих кримінально-правових санкцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню звільнення від відбування покарання з випробуван-

ням присвячено наукові праці А. В. Андрєєва, О. В. Беци, О. П. Гороха, О. М. Звенигородського, А. І. Золотарьова, А. О. Клевцова, Є. С. Назимка, Є. О. Письменського, Д. В. Ягунова та ін.

У літературі докладно визначено місце звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі засобів кримінально-правового реагування на вчинені кримінальні правопорушення, розглянуто проблеми визначення початку перебігу іспитового строку, обов'язків, які покладаються на засудженого, а також можливості призначення додаткових видів покарань під час звільнення з випробуванням.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зміни, внесені до КК України від 14.10.2014 року ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України», якими держава посилила заходи, спрямовані на протидію корупції, не всіма вченими, які вказані, розглядалися. Також висловлені ними позиції щодо зазначених змін є діаметрально протилежними. При цьому обґрунтування думок обстоюється різними аргументами. Як наслідок маємо неоднакову судову практику.

Варто відзначити, що й авторка цієї публікації по-різному поставилась до цього питання. Зокрема, мною в 2015 році була висловлена позиція, від якої згодом відійшла. Причиною таких змін є аналіз практики Європейського суду з прав людини.

Така ситуація склалася через те, що проблема звільнення особи

від відбування покарання з випробуванням за корупційні правопорушення у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини на теоретичному рівні є слабко розробленою.

Постановка завдання. Метою цієї публікації є дослідження питання доцільності звільнення особи від відбування покарання з випробуванням при засудженні за корупційні правопорушення.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі внесеними змінами до КК України, зокрема ч. 1 ст. 75 КК, нині застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі засудження за корупційні правопорушення є неможливим. Цією нормою законодавець вказав на однозначність тлумачення, чого не скажеш про частину другу цієї норми. Так у ній зазначається, що суд приймає рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а також узгоджено звільнення від відбування покарання з випробуванням. Такий виклад тексту зумовив появу дискусії щодо можливості звільнення від відбування покарання з випробуванням за корупційне правопорушення у разі укладення угоди.

Мною у раніше опублікованій праці обстоювалася думка, що в разі вчинення корупційного злочину узгодити можна тільки покарання, його вид та розмір, однак звільнення від відбування покарання з випробу-

ванням – ні [2]. Обґрунтовувала це наступними основними доказами.

По-перше, передусім звертала увагу на положення ст.ст. 471, 472 КПК України. У них вказано, що зміст угоди про примирення або про визнання вини поміж істотних для відповідного кримінального провадження обставин та інших обов'язкових, передбачених у цих нормах, положень, має містити узгоджене покарання та згоду сторін на його призначення або на призначення покарання та звільнення від його відбування з випробуванням. Задля реалізації цих положень КПК України у 2012 році ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13.04.2012 року було доповнено ст. 75 КК України частиною другою, яка забезпечувала б застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням і під час укладення угод у кримінальному провадженні. Без внесення зазначених змін було б неможливим укладення угоди щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням.

По-друге, укладаючи такі угоди, прокурор передусім керується положеннями Загальної, які не дозволяють застосування звільнення з випробуванням за корупційне кримінальне правопорушення.

По-третє, є помилковим оцінювання як дві самостійні абсолютно незалежні норми, які містяться в ч. 1 та ч. 2 ст. 75 КК через те, що в ч. 1 визначено підстави та умови застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням.

По-четверте, генезис інституту звільнення від відбування покаран-

ня з випробуванням засвідчує, що, зародившись у другій половині XIX ст. як альтернатива короткочасному позбавленню волі та одержавши світового поширення, цей захід дозволив застосування мінімального кримінально-правового впливу до особи, яка викликала переконання в тому, що вона здатна виправитися без відбування призначеного покарання.

По-п'яте, самостійне тлумачення ч. 2 ст. 75 КК є неможливим через системність тлумачення закону про кримінальну відповідальність, оскільки потребувало б в такому разі самостійного тлумачення й положень ч. 5 ст. 65 КК, що дозволяло б укладати угоди, приміром, до 2-х місяців позбавлення волі. Однак, вочевидь, таке припущення спотворює принцип законності та створює можливість маніпулювання законом, що у свою чергу, є корупціогенним фактором у правозастосовній практиці.

Не відмовляючись від раніше висловлених аргументів, хочу навести наступні положення, які засвідчать, що все вказане вище матиме другорядну роль, а тому вплине на правозастосування.

По-перше, вважаю, що використання законодавча техніка має чітко відображати сутність нормативних приписів, зміст яких особа не повинна вгадувати. З огляду на це не випадково на якість закону звертає увагу у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Нині, коли держава нерідко не в змозі захистити природні права людини й часто принципом законності тяжіє над верховенством права, особливої ваги набуває практика Європейського суду з прав людини. Його було утворено для за-

безпечення дотримання зобов'язань, вчасного виконання рішень, прийнятих на себе державами-учасниками, які підписали та ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Для України ця конвенція набрала чинності 11 вересня 1997 року. Однак тільки в 2006 році в нашій державі прийнято закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Згідно цього закону рішення Європейського суду з прав людини є не тільки обов'язковими для виконання Україною (ч. 1 ст. 2), а слугують їй джерелом права (ст. 17), а ст. 19 говорить, що практика Європейського суду з прав людини також застосовується у сфері законодавства та в адміністративній практиці.

Зокрема ЄСПЛ визнає, що наслідки закону мають бути достатньо передбачуваними, а його формулювання повинно бути чітким, щоб надати змогу особі (а якщо потрібно з відповідною порадою) регулювати свою поведінку. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що не визнають особу винуватою у разі неякісного законодавства, коли неможливо через вади нормативних актів спрогнозувати наслідки їх застосування. Так, у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року звертається увага на те, що «Будь-які обмеження, що накладаються, мають базуватися на положеннях основного законодавства. Саме законодавство повинно бути сформульованим з достатньою чіткістю, щоб надати особі можливість визначити, чи буде її поведінка суперечити закону, та якими можуть бути вірогідні наслідки порушень. Передбачення у національному законодавстві чітких визначень

є істотною умовою для того, щоб закон залишався нескладним для розуміння та застосування. Отже, визначення мають бути не надто деталізованими і не надто широким [3]».

Відзначається у рішеннях ЄСПЛ й на те, що поняття «право», використане в статті 7 Конвенції, відповідає поняттю «закон», яке фігурує в інших статтях Конвенції; охоплює національне право і має відповідати доступності й можливості передбачення наслідків (у справах «Кантоні проти Франції» [4] та «Ергін проти Туреччини» (Ergin v Turkey) [5]. Ці якісні вимоги повинні бути дотримані як щодо визначення правопорушення, так і покарання за нього (рішення у справі «Ашур проти Франції» 29 березня 2009) [6]. Особа повинна знати із тексту відповідного положення та, у разі необхідності, за допомогою його тлумачення судами, які дії та бездіяльність призводять до кримінальної відповідальності та яке покарання буде призначено за дію та/або бездіяльність, про яку йдеться (вищенаведене рішення у справі «Кантоні проти Франції»).

Аналіз тексту ст. 75 КК України засвідчує, що норму сформульовано таким чином, що особа не в змозі, навіть з допомогою фахівців, передбачити заходи можливого кримінально-правового реагування щодо неї у разі укладення угоди. Це свідчить про низьку якість законодавства. Тому у такому разі держава не повинна за рахунок потурання прав людини притягати особу до кримінальної відповідальності. Якісний закон – це обов'язок держави.

Судам, здійснюючи правосуддя, необхідно долати сумніви щодо тлумачення неякісного закону на ко-

ристь особи, яку засуджують. Національні суди відповідальні за застосування європейського права. Саме від них у багатьох випадках вимагається його пряме застосування. На них також покладається і тлумачення національного права у відповідності з європейськими стандартами.

По-друге, закон не обмежує застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, оскільки у ст. 75 КК України йдеться про призначене покарання, а не те, яке передбачено санкцією відповідної норми [7; с. 91]. Це означає, що через використання ст. 69 КК України можливо звільнити особу від відбування покарання з випробуванням й за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Корупційні кримінальні правопорушення – це не тільки злочини, а й проступки також (приміром ст. 210 КК України). Норма, якою обмежено застосування звільнення з випробуванням за корупційні кримінальні правопорушення, порушує принцип диференціації відповідальності. Варто відзначити, що порушують цей принцип й інші нововведенні норми у 2014 році про які йшлося на початку. Законодавцю необхідно переглянути ці положення та узгодити з принципами кримінального права.

По-третє, під час внесення змін до згаданого закону не дотримано також і принцип справедливості. Так, маємо ситуацію за якої обмежено застосування цього інституту у разі посягання на благо, яке може бути поновлено, оскільки при вчиненні корупційних правопорушень права можна відновити повною мірою. Проте положення закону про кримінальну відповідальність дозволяють

застосування звільнення з випробуванням у разі посягання на права, які не можуть бути поновлено (наприклад, життя при вбивстві).

По-четверте, проведені численні соціологічні дослідження підтверджують, що в Україні присутній високий індекс сприйняття корупції. Вважаю, що це є одним із чинників, який породжує корупційні діяння. З огляду на вказане, доцільно вживати заходи, які спрямовані на зміну свідомості населення, а не на жорсткі заходи кримінально-правового реагування.

По-п'яте, особи, які вчиняють корупційні правопорушення, у порівнянні з тими, що вчиняють тяжкі та

особливо тяжкі злочини, є соціально адаптивні. Тому до них варто вживати менш суворі заходи реагування держави ніж за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів.

Висновки. Укладаючи угоди у кримінальному провадженні про корупційні кримінальні правопорушення, є не тільки доцільним, а й справедливим застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням. Законодавцєві у подальшому варто переглянути заходи кримінально-правового реагування за корупційні діяння з тим, щоб мати обґрунтовані, справедливі та узгоджені кримінально-правові санкції.

Список використаних джерел

1. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України». URL: <https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-doschorichnogo-poslannya-prezidenta-4> (дата звернення 16.07.2021).
2. Книженко О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням та укладення угод у кримінальному провадженні щодо корупційних злочинів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. № 1 (69). С. 115–121.
3. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 квітня 2013 року у справі «Веренцов проти України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text (дата звернення 16.07.2021).
4. Рішення Європейського суду з прав людини від 15 листопада 1996 року у справі «Кантоні проти Франції» URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382476/> (дата звернення 16.07.2021).
5. Рішення Європейського суду з прав людини від 6 травня 2006 року. у справі «Ергін проти Туреччини» (Ergin v Turkey). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-75327%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-75327%22]}) (дата звернення 16.07.2021).
6. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 березня 2009 у справі «Ашур проти Франції». URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382556/> (дата звернення 16.07.2021).
7. Книженко О. О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 207 с.

References

Knizhenko, O. (2015). Zviltennyya vid vidbuvannyya pokarannyya z viprobuvannyyam ta ukladennyya ugod u kriminalnomu provadzhenni shodo

korupciynih zlochiniv. *Visnik Luganskogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav imeni E. O. Didorenka*, 1 (69), 115–121.

Knizhenko, O. O. (2003). *Zvilnennya vid vidbuvannya pokarannya z viprobuvannyam za kriminalnim pravom Ukrayini*: dis. ... kand. yurid. nauk. Harkiv.

O. Knyzhenko, Doctor Habil. of Law, Professor, Professor of the Chair of Criminal Law and Criminology, National Academy of Security Service of Ukraine
ORCID: 0000-0001-9252-7464

A Fresh Look at the Release from Punishment for Corruption Crimes on Probation

This publication assesses from the new perspective such an issue as entering into an agreement in criminal proceedings on corruption crimes which arranges a release from serving the punishment on probation. The author shows that release from punishment on probation in case of such criminal offenses is justified. Having moved away from the position she expressed previously, based on the judgments of the European Court of Human Rights, the author gives arguments why this institution should be applied in case corruption crimes are committed. She also challenges the legislative provisions which exclude not only a release from serving the punishment for corruption crimes on probation, but also a range of other rules which may not be currently used for a committed corruption crime.

When concluding agreements in criminal proceedings on corruption offenses, it is not only expedient but also fair to apply exemption from probation. The legislator should further review the measures of criminal law response to corruption in order to have reasonable, fair and consistent criminal sanctions.

Keywords: *criminal liability; release from serving a probation sentence; corruption, corruption offense; corruption crime.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.03
УДК 343.2

Круглов О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Бердянського державного
педагогічного університету
ORCID:0000-0002-2266-1323

ЩОДО ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена загальним проблемам неузгодженості національного законодавства у плані термінології і тлумачення окремих ключових понять кримінального права.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; кримінально-протиправне посягання; суспільно небезпечне діяння; протиправне діяння; неправомірне діяння.

Статья посвящена общим проблемам несогласованности национального законодательства в плане терминологии и толкования отдельных ключевых понятий уголовного права.

Ключевые слова: уголовное преступление; уголовно-противоправное посягательство; общественно опасное деяние; противоправное деяние; неправомерное деяние.

Постановка проблеми. Перманентний процес удосконалення чинного законодавства, який є результатом швидкої зміни суспільних відносин, виступає необхідною умовою підвищення ефективності його практичного застосування. Особливого значення відповідає процедура набуває у сфері кримінального права. Недоліки закону про кримінальну відповідальність можуть спричинити катастрофічні наслідки для цілої низки суб'єктів: правопорушники, потерпілі, органи досудового розслідування, судді тощо. Одним із найбільш обговорюваних у наукових і практичних колах питань виступає новела Кримінального кодексу України, яка з першого липня 2020 року ввела в правозастосовний

оббіг термін “кримінальне правопорушення”, як збірний по відношенню до термінів “злочин” і “кримінальний проступок”. Головною причиною для цього стала виключна завантаженість слідчих, прокурорів і суддів дрібними кримінальними справами. Відповідно їх планується розглядати у спрощеному форматі дізнання. Такий крок, безумовно, є виправданим, але він призвів до необхідності комплексного перегляду і внесення термінологічних правок до цілої низки нормативних актів, які, у свою чергу, стали причиною виникнення великої кількості як внутрішніх, так і зовнішніх неузгоджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі нормативного визначення поняття “злочин”, а зго-

дом і "кримінальне правопорушення" приділяли увагу в своїх дослідженнях багато науковців, зокрема: Ю.Александров, В.Антипов, В.Борисов, М.Володько, Е.Георгиевский, О.Гуцало, В.Клименко, М.Коржанський, Н.Кузнецова, М.Мельник, В.Микитчик, П.Михайленко, В.Навроцький, М.Панов, О.Пашченко, Ю.Пономаренко, П.Фріс, М.Хавронюк, С.Харитонов та багато інших. Проте набуття чинності останніми змінами до Кримінального кодексу України і виникнення цілої низки проблем термінологічного характеру, які вони (зміни) спричинили, як правило залишалися до цього часу непоміченими або недостатньо дослідженими правниками, як на рівні теорії, так і на практичному рівні.

Постановка завдання. Проаналізувати положення Кримінального кодексу України, що стосуються основоположної його категорії – кримінальне правопорушення, для здійснення термінологічного відмежування останнього від інших споріднених, але нетотожних понять.

Виклад основного матеріалу. Як ми вже зазначали вище, недосконалість юридичної техніки законодавця є підставою для чисельних дискусій і обговорень у наукових, навчальних та практичних колах. І мова йдеться не тільки про юридичну сферу. Розгалужена система регулюючого та охоронного впливу норм права на суспільні відносини не залишає осторонь від цієї проблеми представників будь-якої спеціалізації, спеціальності та професії.

Особливого значення ця проблема набуває у кримінальному праві, яке за своєю природою представляє собою специфічну галузь права, що має найбільш суворий ін-

струментарій впливу на особу порушника, його майновий стан та подальшу долю. Відсутність можливості охопити абсолютно усі термінологічні проблеми оновленого Кримінального кодексу України (далі КК України) ми пропонуємо у цьому дослідженні зупинитися на аналізі лише одного дискусійного напрямку, який потребує тлумачення, наукового обговорення та можливого вдосконалення з точки зору уніфікації – поняття та ознаки кримінального правопорушення.

Так у чинному КК України для позначення діянь, які за своєю природою є кримінальними правопорушеннями, використовується декілька взаємопов'язаних, але не тотожних понять. При чому логіка їх використання іноді наводить нас на думку про те, що навіть спеціалісти можуть сприймають їх на рівні синонімічних.

У першу чергу необхідно звернути увагу на ч. 1 ст. 1 КК України, у якій зазначається, що Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням [1]. Навіть поверхневий аналіз цієї норми викликає необхідність категоріального розмежування термінів "кримінально-протиправне посягання" і "кримінальне правопорушення". Виходячи з того, що законодавець знайшов за потрібне відокремити ці терміни, ми можемо дійти висновку про їх нетотожність. На перший по-

гляд такий підхід може здатися обґрунтованим, адже тлумачний словник української мови визначає “посягання” (іменник) – як дію за значенням посягати (потягнутися рукою (руками) до чого-небудь; засунути руку (руки) у щось) [6, 393]. Отже під злочинним посяганням слід розуміти активну форму поведінки особи, власне дію. Але дію, яка тільки потенційно передбачає досягнення результату, на який вона була спрямована. Необхідно визнати, що протягнути руки до чого-небудь зовсім не означає одержати це щось. Своєрідна спроба або замах.

Таким чином, ми можемо збити відразу декілька висновків. По-перше, КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони цілої низки об’єктів від суспільно-небезпечних дій, але не бездіяльності. По-друге, такого роду дії тільки потенційно можуть завдавати шкоди вказаним у попередніх абзацах об’єктам.

У цьому сенсі для з’ясування логіки законодавця ми спробували розібратися у чому полягає відмінність між термінами “охорона” і “запобігання”, адже КК України має на меті забезпечення охорони певних об’єктів від злочинних посягань і запобігання кримінальним правопорушенням. Охорона представляє собою, сукупність дій, спрямованих на оберігання від небезпеки кого-, чого-небудь, забезпечення від загрози нападу, замаху і т. ін. [6, 825]. У той же час запобігання є діями, спрямованими на недопущення, заздалегідь відвернення чого-небудь неприємного, небажаного [6, 267]. На нашу думку, вказані терміни представляють собою синоніми, які максимально наближені одне до одного за

змістом. Саме тому не є зрозумілим чому у КК України розмежовуються охорона від кримінально-протиправних посягань і запобігання кримінальним правопорушенням.

Якщо мова йдеться про кримінально-протиправні посягання, то з одного боку позиція законодавця є зрозумілою, адже кримінальна відповідальність настає не тільки за закінчене кримінальне правопорушення, але також за замах на нього. Проте чому завданням КК України є забезпечення охорони окремих об’єктів тільки від суспільно-небезпечних дій, адже посягати на щось можна лише активно?

Не додає ясності у цьому питанні і друга частина ст. 1 КК України: для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Така точка зору з необхідністю наводить нас на думку про те, що не всі суспільно-небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями. Однією із визначальних ознак кримінального правопорушення є його суспільна небезпечність і саме тому у нас закономірно виникає запитання про те, чи може суспільно-небезпечне діяння не бути злочином або кримінальним проступком?

Для відповіді на це запитання необхідно звернути увагу на нормативне визначення кримінального правопорушення. Так кримінальне правопорушення представляє собою передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом кримінального правопорушення (ст. 11 КК України).

Отже суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) набуває ознак кримінального правопорушення за умови, що воно вчиняється винним у ньому суб'єктом такого кримінального правопорушення і передбачається конкретною нормою КК України. Такого роду позиція законодавця частково не викликає критики, є зрозумілою і виправданою, що втім все ж таки залишає широке поле для розмірковувань та полеміки. На нашому рівні міркувань виникає принаймні дві групи запитань.

По-перше, за нормативним визначенням кримінальним правопорушенням вважається виключно суспільно небезпечне діяння. Приймаючи до уваги той факт, що питання визначення природи об'єкту складу злочину є доволі дискусійним і варіюється від суспільних відносин до цінностей, ми пропонуємо у рамках даного дослідження зупинитися на очевидних нормативних вказівках, які зазначаються у ч. 1 ст. 1 КК України. Так відповідна норма окреслює коло охоронюваних кримінальним законом об'єктів наступними: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України тощо. Саме тому необхідно звернути увагу, що кримінальне правопорушення може посягати не тільки на суспільні відносини. Справа у тому, що більшість таких суспільних відносин, якщо не всі, одержують кримінально-правову охорону за умови їх попереднього правового врегулювання іншими галузями права. А отже вони перетворюються на правовідносини. Крім того, вищевикладене коло благ (цінностей) не

завжди охоплюється формулою суспільних відносин.

По-друге, виникає запитання чи може в Україні бути вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (фізична, осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності) суспільно небезпечне, винне діяння, яке злочином не є? Відповідь на це запитання, при всій її очевидності (відсутність норми КК України, яка б встановлювала відповідальність за вчинення такого суспільно небезпечного діяння), на практичному рівні фактично ставить нас у скрутне з точки зору прикладної ілюстрації становище. Теоретично, можна уявити собі нову форму вчинення небезпечного для суспільства (держави, територіальної громади тощо) діяння, яке не знаходить кримінально-правової оцінки і, відповідно, покарання на рівні КК України, але на практиці сучасна наукова думка у цій сфері фактично не залишає для виникнення таких ситуацій жодного шансу. Більш вірогідним розвитком подій у досліджуваній сфері є можлива криміналізація окремих діянь, які до цього не були суспільно небезпечними, але згодом стали представляти для суспільства більшу загрозу. Наприклад встановлення кримінальної відповідальності за управління транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння.

Остання теза змушує нас звернути увагу на ще одну проблему оновленого КК України, яка виникла у зв'язку з набуттям чинності Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кри-

мінальних правопорушень” (далі Закон) [2]. Мова йдеться про чехарду з криміналізацією і подальшою декриміналізацією відповідальності за керування транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції (ст. 286¹ КК України). У якості класичного прикладу для ілюстрації випадків, коли суспільно небезпечне діяння не набуває характеру кримінального правопорушення у науковій літературі вказується ситуація, за якої відповідну дію або бездіяльність вчиняє неосудна особа. Неосудність є обов'язковою ознакою такого елементу складу кримінального правопорушення, як суб'єкт. Це у свою чергу призводить до того, що відсутність одного з елементів складу правопорушення має наслідком відсутність останнього загалом.

Продовжуючи думку про заплутаність юридичної термінології у сучасному кримінальному праві, необхідно звернути увагу на те, що паралельно з терміном “суспільно небезпечне діяння” у КК України використовується декілька подібних, на перший погляд, за змістом термінів: “протиправне діяння” (ч. 5 ст. 36 КК України – протиправне насильницьке вторгнення, ст. 115 КК України – протиправне заподіяння смерті іншій людині, ст. 120 КК України – ...систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі..., ст. 369³ – протиправний вплив... тощо); “незаконне діяння” (ст. 289 КК України – незаконне заволодіння транспортним засобом); “неправомірне діяння” (ст. 200 КК України – ...неправомірний випуск

або використання електронних грошей).

Продовжуючи аналіз, розпочатий у попередніх частинах даного дослідження, ми повинні звернути увагу на розуміння сутності та тлумачення змісту вказаних вище термінів.

Поверхневий профаністичний погляд на категорію “незаконного діяння” викликає запитання “про що власне йдеться у цьому випадку”: про порушення виключно законів України; про порушення законів і підзаконних актів України; про порушення законів, підзаконних актів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України?

Приймаючи до уваги, що чинне законодавство не містить прямого визначення незаконного діяння, спробуємо зробити висновки на підставі опосередкованого аналізу деяких чинних нормативно-правових актів.

На рівні окремих нормативно-правових актів тлумачення вказаного терміна обмежується виключно законами. Наприклад, незаконна торгівля анатомічними матеріалами людини (ч. 4 ст. 143 КК України). “Незаконна торгівля” означає будь-який заборонений законом вид практики або поведження, що стосується виробництва, відправлення, отримання, володіння, розподілу, продажу або придбання, в тому числі будь-який вид практики або поведження, що має за мету сприяти такій діяльності [5].

Інші нормативно-правові акти передбачають можливість включення до змісту досліджуваного терміна також підзаконних актів (наказів, інструкцій тощо). Наприклад, неза-

конна лікувальна діяльність (ст. 138 КК України). Лікування – це лікування тварин речовинами, забороненими до застосування щодо продуктивних тварин, або будь-яке інше втручання у фізіологічні процеси тварини, які впливають на хімічний та соматичний склад молока чи молозива, без відповідного дозволу з боку спеціаліста ветеринарної медицини [3].

І нарешті ряд нормативно-правових актів включає до змісту цієї категорії міжнародні домовленості. Наприклад, “Незаконний обіг” означає імпорт, експорт, продаж, доставку, переміщення або передачу вогнепальної зброї, її складових частин і основних компонентів, а також боєприпасів до неї, з території або території однієї держави-члена до третьої країни...[4].

Такий стан речей дозволяє зробити висновок про широке розуміння змісту терміна “незаконне діяння” як дії (бездіяльності), яка за формою або змістом не відповідає вимогам будь-якого чинного нормативно-правового акту.

Якщо звернути увагу на зміст категорії “протиправне діяння”, то його аналіз навіть на поверхневому рівні (не звертаючи уваги на всі існуючі теорії праворозуміння) обумовлює наявність принаймні двох можливих тлумачень: мова йде про об’єктивне розуміння цього терміна і повинно сприйматися як посягання на право в цілому, тобто на сукупність національних норм права; мова йде про суб’єктивне сприйняття права, як міри можливої поведінки управомоченого суб’єкта – посягання на встановлені, забезпечені та охоронювані державою права окремих осіб.

У першому випадку ми з необхідністю доходимо висновку про абсолютну тотожність термінів “незаконне діяння” і “протиправне діяння”, у другому – мову необхідно вести виключно про порушення прав конкретної особи (життя, здоров’я, власність тощо), а не на інші охоронювані кримінальним законом блага (цінності).

У теорії ж кримінального права протиправність, як ознака суспільно-небезпечного діяння, як правило сприймається на рівні передбачення його конкретною нормою КК України, а саме диспозицією конкретної статті Особливої частини цього нормативного акту [7]. Відповідно, будь-яке діяння, що зазначене у Особливій частині КК України, автоматично стає злочином і набуває ознак протиправності, за виключенням окремих диспозитивних норм, які звільняють від кримінальної відповідальності. Приймаючи до уваги вказану вище презумпцію, на нашу думку, немає ніякого сенсу в описовій частині об’єктивної сторони злочину перевантажувати її зайвими елементами на кшталт прикметника “протиправна”.

Термін “неправомірне діяння”, не будучи закріпленим нормативно, з нашої точки зору, є найбільш вивіреним і, якщо бажаєте, витонченим у порівнянні з попередніми з точки зору зовнішньої форми вираження. Його головним недоліком є те, що він рівною мірою може бути віднесений як до злочинів та і до адміністративних правопорушень, але з певними уточненнями може бути використаний у якості основоутворюючого у КК України.

Окремо треба відзначити, що останні зміни КК України у частині

введення в, так би мовити, “обіг” терміна “кримінальне правопорушення”, із виділенням у якості його різновидів “кримінальних проступків” та “злочинів”, хоча і виправдано необхідністю вирішення окремих практичних проблем, проте зовсім не додає ясності і прозорості процедурі тлумачення основоположних категорій кримінального права.

Ще однією групою проблем, які виникли у зв'язку з набуттям чинності Законом, стала комплексна заміна по тексту КК України термінів “злочинний” і “злочинність” на “кримінально-протиправний” та “кримінальна протиправність” відповідно. Зрозуміло, що “старі” терміни вже не можна було використовувати у зв'язку з появою у КК України категорії “кримінальних проступків”, але їх заміна прикметником протиправний не є вдалою з точки зору доктринального тлумачення його суті. Як ми вже зазначали вище протиправність, як одна з ознак кримінального правопорушення, як правило сприймається на рівні обов'язкової фіксації подібного роду деліктів у КК України. Відповідно, здійснюючи таку заміну, законодавець звужує коло обов'язкових ознак кримінального правопорушення тільки до протиправності, залишаючи поза увагою усі інші.

У якості прикладу можна навести термінологічні складнощі, що виникли у Розділі VIII КК України. Назву його було змінено і виглядає вона зараз так: Обставини, що виключають **кримінальну протиправність діяння**. Проте вже у ст. 36 КК України (Необхідна оборона) зазначається, що остання представляє собою дії, вчинені з метою захисту

охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від **суспільно небезпечного посягання** шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Аналіз відповідних незбіжностей наводить нас на думку про категоричну неузгодженість назви цього розділу з його змістом. Законірно виникає запитання: що собою представляє необхідна оборона? Це дії, спрямовані на захист від суспільно небезпечних чи кримінально-протиправних посягань? Суспільна небезпечність також є однією з обов'язкових ознак кримінального правопорушення, але не єдиною.

У цьому сенсі, зважаючи на технічну недосконалість або наявність можливості неоднозначного тлумачення проаналізованих вище термінів, виникає необхідність висвітлення авторського бачення вирішення проблем такого роду. Зрозуміло, що на теоретичному рівні можна скільки завгодно термінологічно деталізувати і відокремлювати кримінально-протиправні діяння у залежності до безкінечної кількості критеріїв, проте, на рівні КК України таке доктринальне різноманіття повинно бути спрощене та уніфіковане.

Висновки. У якості висновку ми пропонуємо поглянути на вихідну категорію кримінального права під іншим кутом зору, який, на нашу думку, дозволить дещо звужити коло наукових дискусій. Так, кримінальне

правопорушення може сприйматися, цінностей, карне, неправомірне як винне, небезпечне для охорони діяння, вчинене суб'єктом кримінованих кримінальним законом мінального правопорушення.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n125>.
3. Про затвердження Вимог до безпечності та якості молока і молочних продуктів: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 12.03.2019 № 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0593-19/ed20190312#n32>.
4. Про імплементацію статті 10 Протоколу ООН проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (Протокол ООН про вогнепальну зброю), та про встановлення дозволів на експорт і заходів щодо імпорту та транзиту вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї: РЕГЛАМЕНТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) № 258/2012 від 14 березня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-12/ed20120314#n61.
5. Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну від 21.05.2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/897_001.
6. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. 896 с.
7. Суспільна небезпечність діяння – фундаментальна ознака поняття «кримінальне правопорушення». URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suspilna-nebezpechnist-diyannya-fundamentalna-oznaka-ponyattya-kryminalne-pravoporushennya/>

O. Kruhlov, Associate Professor of Legal Courses Board, Berdyansk State Pedagogical University

ORCID:0000-0002-2266-1323

On the concept of criminal offense

The article covers main issues of inconsistency of national legislation in terms of terminology and interpretation of certain key concepts of criminal law. The shortcomings of the law on criminal liability can lead to catastrophic consequences for a number of actors: offenders, victims, preliminary investigation bodies, judges, etc. The imperfection of the legislator's legal technique is the basis for numerous discussions and discussions in scientific, educational and practical circles. And it's not just about the legal field. The ramified system of regulatory and protective impact of the law on public relations does not leave aside from this problem representatives of any specialization, specialty and profession. The concept of criminal offense, in the context of the latest amendments to the Criminal Code of Ukraine,

has undergone several significant changes in terms of understanding its essence. However, a number of problems remain unresolved. This is mainly due to only partial changes in the specified normative act and the complex terminological inconsistency of its (the Criminal Code of Ukraine) separate parts with each other. That is why, at the practical level, a whole range of issues may arise that require additional interpretations and, accordingly, waste of time and financial costs. The main terms that are related, and which, accordingly, require delimitation, should include those defined in the Criminal Code of Ukraine: a criminal offense, a criminal offense, a socially dangerous act, an illegal act, an illegal act, an illegal act. The article proposes to look at the initial category of criminal law from a different angle, which, according to the author, will somewhat narrow the circle for scientific discussions.

To solve this problem, the author makes an attempt to give a universal definition of a criminal offense with the exception of duplicate concepts from the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *criminal offense; criminal encroachment; socially dangerous act; illegal act; criminal behavior.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.04
УДК 343.8

Колб О. Г.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
професор кафедри кримінології та
кримінально-виконавчого права
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1792-4739

Колб Р. О.,
здобувачка кафедри кримінального
права і процесу Волинського
національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-0187-3391

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

У даній статті здійснено аналіз змісту законодавчих актів, які регулюють діяльність Національного банку України та визначають його зміст у контексті запобігання кримінальним правопорушенням у зазначеній галузі суспільних відносин, а також запропоновано науково обґрунтовані заходи, спрямовані на усунення існуючих у зв'язку з цим проблем.

Ключові слова: Національний банк України; кримінальне правопорушення; банківська діяльність; запобігання; суб'єкт запобіжної діяльності; клієнт банку; правові підстави.

В данной статье осуществлен анализ содержания законодательных актов, регулирующих деятельность Национального банка Украины и определяют его содержания в контексте предупреждения уголовным правонарушением в указанной отрасли общественных отношений, а также предложены научно обоснованные мероприятия, направленные на ликвидацию существующих в связи с этим проблем.

Ключевые слова: Национальный банк Украины; уголовное правонарушение; банковская деятельность; предупреждения; субъект предупредительной деятельности; клиент банка; правовые основания.

Постановка проблеми. Як показали результати вивчення нормативно-правових актів, законодавство України про банківську діяльність становить Конституція України, міжнародні договори, згода на

обов'язковість яких надана Верховною Радою України та інші закони. Крім цього, відповідно до вимог Закону України «Про Національний банк України», письмові рішення Національного банку, видані в на-

лежному порядку та в межах його повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина, підлягають виконанню іншими банківськими установами та їх філіями, включаючи й за кордоном. При цьому, у разі суперечності норм цього Закону нормам інших законодавчих актів, включаючи відповідні Кодекси України, норми зазначеного Закону мають перевагу.

Проте, варто визнати, що якщо застосовувати при цьому системний підхід, то відповідної видозміни у зв'язку з цим потребують всі нормативно-правові акти, які стосуються банківської та запобіжної діяльності у зазначеній галузі суспільних відносин. Зокрема, знову ж таки, у цьому сенсі звертають на себе увагу окремі положення Закону України «Про Національний банк України». Так, у даному Законі відсутня така норма, яка визначала б завдання вказаної установи, що є необхідною та обов'язковою для будь-якого державного органу.

При цьому, якщо врахувати той факт, що завдання банківських установ не закріплені і в базовому Законі України «Про банки і банківську діяльність», то ця проблема набуває не тільки і не стільки теоретичної значущості, скільки має прикладний характер для банківської системи, що й обумовило вибір предмета дослідження у даній науковій статті.

Постановка завдання. Враховуючи зазначене вище, метою цієї наукової статті є обґрунтування за результатами проведеного аналізу наукової літератури та практики ролі та місця Національного банку України у системі суб'єктів за-

побігання кримінальним правопорушенням, а головним завданням – розробка на вказаній основі науково обґрунтованих заходів, спрямованих на підвищення рівня запобіжної діяльності даного суб'єкта профілактики та результативності взаємодії з цих питань з правоохоронними органами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало про те, що ця тематика не є новою, її постійно досліджують, насамперед фахівці адміністративного та фінансового права, а також інших галузей юриспруденції (господарського, цивільного, корпоративного права тощо), утім кримінологи – недостатньою мірою. Зокрема, досить активно у цьому напрямі працюють такі із них, як: Л. І. Аркуша, О. М. Бандурка, А. М. Бойко, В. І. Борисов, М. О. Буровиш, Т. С. Васильєва, В. В. Василевич, К. П. Глоба, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джу́жа, В. О. Допілка, В. М. Дрьомін, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, А. Г. Зінченко, Д. В. Каменський, О. Г. Колб, І. М. Копотун, О. О. Крестянникова, О. М. Литвинов, О. М. Литвак, І. Б. Медицький, Ю. О. Новосад, А. В. Савченко, Л. М. Скоро, А. В. Смирнова, Є. П. Стрельцов, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, В. В. Шаблистий, В. І. Шакун, О. О. Юхно та ін.

Водночас, на сьогодні комплексних наукових розробок щодо діяльності банківських установ як суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням у відповідній галузі не проводили, що актуалізує необхідність дослідження цієї проблематики, а також визначає її наукову новизну, теоретичне та практичне значення. З огляду на це та з урахуванням сучасного (2014–

2020 рр.) стану запобіжної діяльності в банківській системі України, обрано об'єкт і предмет цієї роботи, а також визначено її мету й завдання.

Виклад основного матеріалу.

У контексті вирішення завдань цієї наукової розробки, важливе значення для удосконалення змісту запобіжної діяльності банківських установ як суб'єктів соціального контролю та профілактики, без сумніву, відіграють всі, без винятку, закони, які регулюють вказану галузь суспільних відносин. Проте, варто при цьому зазначити, що без видозміни змісту двох («Про банки та банківську діяльність» та «Про Національний банк України») законів, об'єктивно неможливо системно вирішити проблему щодо наділення банків запобіжними функціями і завданнями, навіть при тому, що у нормативно-правових актах, що стосуються банківської діяльності, є відповідні норми (статті, глави, розділи тощо), які мають у собі профілактичну складову (як от: запобігання та протидія легалізації (відмивання) доходів, одержаних кримінальним шляхом; право на застосування заходів впливу до порушників банківського законодавства; позбавлення ліцензій на зайняття банківською діяльністю тощо).

У той самий час, як показали результати даного дослідження, чимало потенційних можливостей з означених питань міститься й у рішеннях Національного банку України. Зокрема, як це витікає із змісту ст. 56 Закону України «Про Національний банк України», зазначена установа (як особливий центральний орган державного управління (ст. 2 цього Закону)), видає

нормативно-правові акти з питань, що віднесені до його повноважень, які є обов'язковими для органів державної влади і органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб. При цьому слід звернути увагу на декілька особливостей, що впливають на зміст рішень Національного банку України:

1. Ці рішення видаються у виді розпорядних актів з питань організаційно-розпорядного характеру або індивідуальної дії, які не є нормативно-правовими актами (ч. 3 ст. 56 зазначеного Закону), що суперечить як в цілому логіці цього Закону, так і ст. 4 Закону України «Про банки та банківську діяльність», згідно до вимог якої Національний банк України здійснює нормативно-правове забезпечення операцій, які вчиняються спеціалізованими банками.

Враховуючи зазначене, як видається, слід виключити з ч. 3 ст. 56 Закону України «Про Національний банк України» слово «не», надавши таким чином розпорядним актам цієї банківської установи нормативно-правового характеру.

2. Ці рішення видаються у формі:

а) постанов Правління Національного банку України;

б) інструкцій, положень і правил, що затверджуються постановами Правління НБУ.

При цьому, зазначені рішення не можуть суперечити законам України та іншим законодавчим актам України, і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно із законами пом'якшують або скасовують відповідальність (ч. 4 ст. 56 зазначеного Закону). Поряд з цим варто звернути увагу на той факт, що

у даній нормі немає жадного слова про Конституцію України, згідно ст. 8 якої її положення мають найвищу юридичну силу, а також ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», у якій зазначено, що останні, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, мають перевагу у правозастосуванні при умові, якщо регулюють певну сферу суспільної діяльності поряд з відповідними нормами вітчизняного законодавства.

Виходячи з цього та враховуючи, що серед правових підстав діяльності Національного банку України (ст. 2 Закону України «Про Національний банк України») відсутні зазначені вище правові джерела (міжнародні договори), логічно було б друге речення ч. 4 ст. 56 даного Закону доповнити словосполученням «Конституції України та міжнародним договором, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», та викласти її у новій редакції:

«Нормативно-правові акти Національного банку України не можуть суперечити Конституції України, та міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Законом України та іншим законодавчим актам України і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно із законом пом'якшують або скасовують відповідальність».

Знову ж таки, даючи розширене тлумачення словосполучення «законодавчі акти України», у даному випадку варто виходити із змісту рішення Конституційного Суду України від 09 липня 1998 року № 12-пр/98, відповідно до якого, крім Конституції України, міжнарод-

них договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до таких актів відносяться: закони України, постанови Верховної Ради України, постанови (декрети) Кабінету Міністрів України [1].

3. Ці рішення приймаються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», тобто фактично також носять нормативно-правовий характер.

4. Ці рішення публікуються у тих офіційних відомостях, у яких оприлюднюються прийняті нові закони та інші нормативно-правові акти, що теж свідчать про належність цих рішень до переліку останніх.

5. Ці рішення можуть бути оскаржені відповідно до законодавства України.

Зокрема, предметом розгляду в судах адміністративної юрисдикції, згідно Кодексу адміністративного судочинства України, є й рішення Національного банку України (ст. 4).

6. Ці рішення (нормативно-правові акти чи індивідуальні акти), дії або бездіяльність Національного банку чи його посадових та службових осіб можуть бути оскаржені до суду виключно з метою їх законності (ч. 1 ст. 74 Закону України «Про Національний банк України»).

Знову ж таки, співставивши це положення не тільки із змістом ст. 56 зазначеного Закону, але й інших законів, зокрема Кодексу адміністративного судочинства України, а, головне, – із ст. 124 Конституції України, відповідно до положень якої юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір, то, навіть не чекаючи з цього приводу

офіційного тлумачення ч. 1 ст. 74 Закону України «Про Національний банк України», можна зробити очевидний висновок про те, що вказана норма суперечить Основному закону, а тому має бути вилучена із вказаної статті Закону України «Про Національний банк України».

Крім цього, закріплене в ст. 74 зазначеного Закону положення не відповідає й змісту ст. 55 Конституції України, у якій зазначено, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішення, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. При цьому, ні в ст. 55, ні в ст. 124 Основного закону України жодних обмежень щодо предмету судового розгляду не встановлено.

Такий підхід, крім цього, підтверджується змістом ч. 2 ст. 41 КК України, відповідно до якої наказ або розпорядження (у даному випадку – рішення Національного банку України) є законними, якщо вони видані відповідною особою, в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Отже, видозміна ч. 1 ст. 74 Закону України «Про Національний банк України» є необхідною та нормативно вмотивованою. Важливість вирішення цього питання обумовлюється ще й тим, що у сенсі здійснення банківськими установами функцій щодо запобігання кримінальним правопорушенням у галузі банківської діяльності дотримання принципу законності є обов'язковим системним елементом їх функціонування.

Саме з цих міркувань, варто надати Національному банку України таку функцію, як запобігання вчиненню у банківській сфері кримінальних правопорушень, а також внести у зв'язку з цим науково обґрунтовані зміни у базовий Закон України «Про банки та банківську діяльність». При цьому необхідно зазначити, що у даній науковій статті авторська позиція із вказаної проблематики базується на сучасних наукових розробках, а саме – на результатах монографічного дослідження О. В. Уткіної «Система управління банківськими ризиками легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом» (2019 рік) [2]; С. С. Мельника «Виявлення та запобігання фінансовому шахрайству у забезпеченні фінансової безпеки комерційних банків» (2019 рік) [3]; А. А. Сисоєвої «Аналіз ринку великих даних у банківській сфері» (2017 рік) [4] та інших учених [5].

При цьому, слід звернути увагу на декілька особливостей, що впливають на зміст рішень Національного банку України:

1. Ці рішення видаються у виді розпорядних актів з питань організаційно-розпорядного характеру або індивідуальної дії, які не є нормативно-правовими актами (ч. 3 ст. 56 зазначеного Закону), що суперечить як в цілому логіці цього Закону, так і ст. 4 Закону України «Про банки та банківську діяльність», згідно до вимог якої Національний банк України здійснює нормативно-правове забезпечення операцій, які вчиняються спеціалізованими банками.

Враховуючи зазначене, слід виключити з ч. 3 ст. 56 Закону України «Про Національний банк України» слово «не», надавши таким

чином розпорядним актам цієї банківської установи нормативно-правового характеру.

2. Ці рішення видаються у формі:

а) постанов Правління Національного банку України;

б) інструкцій, положень і правил, що затверджуються постановами Правління НБУ.

При цьому, зазначені рішення не можуть суперечити законам України та іншим законодавчим актам України, і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно із законами пом'якшують або скасовують відповідальність (ч. 4 ст. 56 зазначеного Закону).

Поряд з цим варто звернути увагу на той факт, що у даній нормі немає жадного слова про Конституцію України, згідно ст. 8 якої її положення мають найвищу юридичну силу, а також ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори», у якій зазначено, що останні, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, мають перевагу у правозастосуванні при умові, якщо регулюють певну сферу суспільної діяльності поряд з відповідними нормами вітчизняного законодавства.

Виходячи з цього та враховуючи, що серед правових підстав діяльності Національного банку України (ст. 2 Закону України «Про Національний банк України») відсутні зазначені вище правові джерела (міжнародні договори), логічно було б друге речення ч. 4 ст. 56 даного Закону доповнити словосполученням «Конституції України та міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», та викласти її у новій редакції:

«Нормативно-правові акти Національного банку України не можуть суперечити Конституції України, та міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Законом України та іншим законодавчим актам України і не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони згідно із законом пом'якшують або скасовують відповідальність».

Знову ж таки, даючи розширене тлумачення словосполучення «законодавчі акти України», у даному випадку варто виходити із змісту рішення Конституційного Суду України від 09 липня 1998 року № 12-пр/98, відповідно до якого, крім Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до таких актів відносяться: закони України, постанови Верховної Ради України, постанови (декрети) Кабінету Міністрів України [1].

3. Ці рішення приймаються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», тобто фактично також носять нормативно-правовий характер.

4. Ці рішення публікуються у тих офіційних відомостях, у яких оприлюднюються прийняті нові закони та інші нормативно-правові акти, що теж свідчать про належність цих рішень до переліку останніх.

5. Ці рішення можуть бути оскаржені відповідно до законодавства України.

Зокрема, предметом розгляду в судах адміністративної юрисдикції, згідно Кодексу адміністративного судочинства України, є й рішення Національного банку України (ст. 4).

6. Ці рішення (нормативно-правові акти чи індивідуальні акти), дії або бездіяльність Національного банку чи його посадових та службових осіб можуть бути оскаржені до суду виключно з метою їх законності (ч. 1 ст. 74 Закону України «Про Національний банк України»).

Поряд з цим, заслуговує у зв'язку з цим на увагу узагальнений висновок, що стосується змісту запобіжної діяльності, включаючи й банківську сферу України, який у свій час зробили вчені, а саме: закон має бути оптимально узгоджений із чинним законодавством та не повинен суперечити Конституції України та міжнародним зобов'язанням нашої держави [6, с. 345], що є досить актуальним з огляду на існуючі у

банківській сфері проблеми запобіжного характеру, правові прогалини та колізії [7, с. 1-2].

Висновки. Отже, сьогоденне конституційне, законодавче та інше нормативно-правове забезпечення діяльності банків як суб'єктів запобігання кримінальним правопорушенням в Україні не в повній мірі відповідає тим реаліям, які склались у зазначеній сфері суспільних відносин, що виступає однією з детермінант, яка спричинює та обумовлює вчинення вказаних вище суспільно небезпечних діянь, а також негативно впливає не тільки на ефективність банківської, але інших видів діяльності цих установ, включаючи у тому числі й діяльність профілактичного.

Список використаних джерел

1. Рішення Конституційного Суду України «У справі за конституційним зверненням Київської міської ради, професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про офіційне тлумачення терміну «законодавство») від 09 липня 1998 року № 12-пр/98. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.
2. Уткіна О. В. Система управління банківськими ризиками легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом: Автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.00.08. Київ: Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи», 2019. 22 с.
3. Мельник С. С. Виявлення та запобігання фінансовому шахрайству у забезпеченні фінансової безпеки комерційних банків: Автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.00.08. Київ: Державний вищий навчальний заклад «Університет банківської справи», 2019. 22 с.
4. Сысоева А., Эюбов З., Фошкин А. Анализ рынка больших данных в банковской сфере. *Финансовая жизнь*. 2017. № 1. С. 32-35.
5. Герасимов О. В. Протидія злочинності у банківській сфері: Автореф. дис. ... канд. економ. наук: 12.00.08. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2019. 18 с.
6. Кримінологія: навч. посібник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2009. 312с.
7. Колб Р. О. Банківська установа як суб'єкт запобігання злочинам: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя: КПУ, 2021. 20 с.

References

Utkina, O. V. (2019). *Systema upravlinnia bankivskymy ryzykamy lehalizatsii dokhodiv, otrymanykh zlochnym shliakhom*. (Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk). Kyiv: Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Universytet bankivskoi spravy».

Melnyk, S. S. (2019). *Vyivlennia ta zapobihannia finansovomu shakhraistvu u zabezpechenni finansovoi bezpeky komertsiiynykh bankiv* (Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk). Kyiv: Derzhavnyi vyshchyi navchalnyi zaklad «Universytet bankivskoi spravy».

Sysoeva, A., Eiubov, Z., Foshkyn, A. (2017). *Analyz rynku bolshykh dannykh v bankovskoi sfere. Fynansovaia zhyzn*, 1, 32-35.

Herasymov, O. V. (2019). *Protydiia zlochynnosti u bankivskii sferi* (Avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t imeni V. N. Karazina.

Kryminolohiia: navch. posibnyk / O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych, O. H. Kolb ta in.; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. O. M. Dzhuzhy. Kyiv: Atika, 2009. 312s.

Kolb, R. O. (2021). *Bankivska ustanova yak sub'iekt zapobihannia zlochynam*: (Avtoref. dys. ...kand.yuryd.nauk). Zaporizhzhia: KPU.

Kolb O. H., Kolb R. O. Vplyv kryminalnykh pravoporushen, shcho vchyniautsia v bankivskii sferi, na ekonomiku Ukrainy. Zakhyst ekonomiky vid vplyvu orhanizovanoi zlochynnosti: zbirnyk tez panelnoi dyskusii V Kharkivskoho mizhnarodnoho yurydychnoho forumu. Kharkiv: Yurait, 2021. S. 130-134.

O. Kolb, *Professor of Criminology and Criminal Enforcement Law Yaroslav the Wise National University of Law Honored Lawyer of Ukraine*

ORCID: 0000-0003-1792-4739

R. Kolb, *Candidate of the Department of Criminal Law and Procedure Lesya Ukrainka Volyn National University*

ORCID: 0000-0003-0187-3391

The National Bank of Ukraine as a subject of prevention of criminal offenses

This article analyzes the content of legislative acts regulating the activities of the National Bank of Ukraine and determines its content in the context of preventing criminal offenses in this branch of public relations, and also proposes scientifically based measures aimed at eliminating the problems existing in this regard.

According to the results of the study of normative legal acts, the legislation of Ukraine on banking is the Constitution of Ukraine, international treaties, the binding nature of which has been approved by the Verkhovna Rada of Ukraine and other laws. In addition, in accordance with the requirements of the Law of Ukraine "On the National Bank of Ukraine", written decisions of the National Bank, duly issued and within its powers and content do not contradict current legislation and are not related to violation of constitutional rights and freedoms, are subject to execution by other banking institutions and their branches, including abroad. At the same time, in case of contradiction of the norms of this Law with the norms of other legislative acts, including the relevant Codes of Ukraine, the norms of the said Law shall prevail.

However, it should be recognized that if you apply a systematic approach, then the appropriate changes in this regard require all regulations relating to banking and security activities in this area of public relations. In particular, again, in this sense, certain provisions of the Law of Ukraine "On the National Bank of Ukraine" draw attention. Thus, there is no norm in this Law that would define the

tasks of the specified institution, which is necessary and obligatory for any state body.

At the same time, if we take into account the fact that the tasks of banking institutions are not enshrined in the basic Law of Ukraine "On Banks and Banking", this problem acquires not only and not so much theoretical significance, but has an applied nature for the banking system, which led the choice of the subject of research in this scientific article.

Keywords: *National Bank of Ukraine; criminal offense; banking; warnings; subject of preventive activity; bank client; legal basis.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.05
УДК 343.31+343.852

Беленок В. П.,
здобувач наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
ННІ № 1 Національної академії
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8214-0522

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНILI ПОГРОЗУ АБО НАСИЛЬСТВО ЩОДО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

У статті на підставі аналізу судової практики, статистичних даних, результатів досліджень учених розкрито особливості кримінальних правопорушників цієї категорії за ознаками громадянства, національності, віку, статі, освітнього рівня, судимості, співучасті, фізичного стану, працевлаштування та місця проживання. Розроблено кримінологічний портрет особи, яка вчиняє погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків: чоловік у віці 25–50 років, громадянин України, місцевий мешканець міста, з загальною середньою або професійно-технічною освітою, котрий офіційно не працевлаштований, зловживає алкогольними напоями та раніше вчинив адміністративне чи кримінальне правопорушення (у певних випадках раніше судимий).

Ключові слова: погроза; насильство; працівник правоохоронного органу; близькі родичі; особа злочинця; суб'єкт злочину.

В статье на основании анализа судебной практики, статистических данных, результатов исследований ученых раскрыты особенности уголовных правонарушителей этой категории по признакам гражданства, национальности, возраста, пола, образовательного уровня, судимости, соучастия, физического состояния, трудоустройства и места жительства. Разработан криминологический портрет лица, совершающего угрозы или насилие в отношении сотрудника правоохранительного органа в связи с исполнением этим работником служебных обязанностей: мужчина в возрасте 25–50 лет, гражданин Украины, местный житель города, с общим средним или профессионально-техническим образованием, который официально не трудоустроен, злоупотребляет алкогольными напитками и ранее совершил административное или уголовное правонарушение (в определенных случаях ранее судимый).

Ключевые слова: угроза; насилие; работник правоохранительного органа; близкие родственники; личность преступника; субъект преступления.

Постановка проблеми. Серед пріоритетних завдань розбудови України як правової держави євро-

пейського зразка є створення ефективної правоохоронної системи, важливою складовою якої є забезпе-

чення високого рівня захисту правоохоронців. Саме ефективність діяльності вітчизняних правоохоронних органів у певній мірі залежить від рівня захисту прав і свобод їх працівників, який з огляду на виконуваними ними функції, повинен мати високий ступінь. Насамперед слід створити належні умови захисту життя та здоров'я правоохоронців, котрі щоденно перебувають в умовах небезпеки посягань з боку осіб, що вчиняють адміністративні чи кримінальні правопорушення. Особливої небезпеки зазначені посягання набувають в умовах зростання рівня корупції, організованої злочинності та тероризму, на чому неодноразово наголошували вчені [1, с. 5–8; 2, с. 1; 3, с. 21; 4, с. 44–47; 5, с. 6–9; 6, с. 6].

Забезпечення ефективної системи кримінально-правової охорони працівників правоохоронних органів від погроз та насильства, а також запобігання цим кримінально протиправним діями неможлива без вивчення особи злочинця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні особливості осіб, які вчинили погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів, досліджено у працях А. В. Бойка, Л. П. Брич, О. О. Кирбятєва, В. А. Клименка, В. І. Осадчого, М. В. Сийплові, А. М. Удода, І. Д. Метельського та інших науковців. Разом із тим чимало питань кримінологічної характеристики осіб, які вчинили погрозу або насильство щодо працівника правоохоронного органу залишаються недостатньо дослідженими.

Постановка завдання. Мета статті – на підставі наявної емпірич-

ної бази, а також досліджень вчених узагальнити кримінологічні ознаки осіб, які вчинили погрозу або насильство щодо працівника правоохоронного органу.

Виклад основного матеріалу.

Особу злочинця вивчають за ознаками віку, статі, сімейного стану, судимості, працевлаштування, освітнього рівня, громадянства, національності тощо. Ознаки особи злочинця у кримінальному праві використовуються для індивідуалізації кримінального покарання та вирішення питань, пов'язаних із звільненням від кримінальної відповідальності та покарання. У криміналістиці ці ознаки вивчаються для розробки методики розслідування кримінального правопорушення, а в кримінології – для розробки заходів запобігання суспільно небезпечним діям [7, с. 81]. Зазначені ознаки прийнято називати соціально-демографічними. Незважаючи на те, що вони становлять основу кримінологічної характеристики особи злочинця, не слід оминати й інші групи ознак цього суб'єкта, зокрема кримінально-правові, соціально-психологічні, соціально-рольові на які слушно звертають увагу кримінологи [8, с. 107; 9, с. 87; 10, с. 135]. Комплексний аналіз зазначених ознак надасть можливість сформулювати повну та об'єктивну характеристику осіб, які вчиняють насильство або погрози щодо працівника правоохоронного органу.

Громадянство та національність. Аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що з 288 осіб, засуджених у 2020 р. за ст. 345 КК України, 98 % склали громадяни України та 1,7% громадяни іншої держави. Дослідження судової практики показало відсутність будь-яких інших особ-

ливостей, пов'язаних з національною чи етнічною приналежністю кримінальних правопорушників. Перевага українців обумовлена насамперед тим, що вони логічно займають найбільшу частку в структурі громадян, які проживають на території України. Водночас серед громадян України, які вчиняють ці злочини не лише українці, але й представники інших національностей. Не випадково опитані працівники ДВБ НП України серед злочинців цієї категорії називають ще й представників етнічних національних меншин.

Місце проживання. Вивчення судової практики свідчить про те, що такі злочини здебільшого вчиняють мешканці міст. Зазвичай вони вчиняються у тому місці, де проживає кримінальний правопорушник.

Стать. Відомості про стать засуджених свідчить про те, що такі злочини вчиняють переважно чоловіки. З 288 осіб, засуджених у 2020 р. за ст. 345 КК України, за ознакою статі 88,9 % склали чоловіки та 11,1 % – жінки.

Значна перевага чоловіків обумовлена тим фактом, що вони значно частіше вчиняють адміністративні та кримінальні правопорушення, які передують погрозам або насильству щодо працівників правоохоронних органів (це порушники правил дорожнього руху, особи, які вчиняють домашнє насильство, розпивають алкогольні напої у заборонених законом місцях, з'являються в громадських місцях у п'яному вигляді, хулігани тощо). Окрім того, злочин, передбачений ст. 345 КК України, у більшості випадків вчиняється шля-

хом застосування фізичної сили переважно відносно чоловіків, які мають спеціальну фізичну підготовку. Зважаючи на це переважна частина фізичного насильства вчиняється чоловіками, які здебільшого фізично сильніші за жінок.

Перевага осіб чоловічої статі певною мірою обумовлена й різною реакцією чоловіків та жінок на певні подразники (наприклад, правомірні або неправомірні дії правоохоронців).

Зазвичай порушники цієї категорії є повнолітніми, хоча в судовій практиці трапляються випадки вчинення погрози або насильства щодо працівників поліції особами, які не досягли 18 річного віку [11].

Типовими ситуаціями вчинення злочину, передбаченого ст. 345 КК України, жінками є наслідування своїх чоловіків, які здійснюють погрози або насильство щодо правоохоронців (наприклад, Особа_3 після того як її чоловік завдав легких тілесних ушкоджень одному поліцейському, завдала легких тілесних ушкоджень іншому поліцейському) [12] та обурення тим, що їх чоловіків намагаються притягнути до відповідальності (наприклад, Особа_2 будучи обуреною діями поліцейських, які склали відносно її чоловіка матеріали про адміністративне правопорушення, накинулась на інспектора патрульної поліції та почала наносити йому удари по обличчю) [13].

Вік. Щодо вікових особливостей варто відмітити, що на момент вчинення злочину 0,7% засудженим у 2020 р. було 16-18 років*, 17% – 18-25 років, 19% – 25-30 років, 54,5% –

* У 2020 р. з 620 кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду, 1,1 % – кримінальні правопорушення вчинені неповнолітніми або за їх участю.

30-50 років, 8 % – 50-65 років, і 0,7% – 65 років і старше. Таким чином найбільшу криміногенну групу за віковою ознакою становлять особи у віці 30-50 років (54,5%). Особи у віці 18-25 років та 25-30 років такі злочини вчиняють значно рідше (відповідно 17 % та 19 %). Натомість неповнолітні та особи 65 років і старше їх майже не вчиняють. Водночас важко не помітити певну залежність вікових характеристик правопорушників цієї категорії і кількості відповідних кримінально протиправних діянь. В осіб віком від 16 до 50 років зі збільшенням віку зростає рівень криміногенності суб'єкта. В межах вікового діапазону 16-50 років чим старша особа, тим більша ймовірність вчинення нею погроз або насильства щодо правоохоронців.

Освіта. Кримінологи слушно відзначають, що характеристика освітнього рівня кримінального правопорушника має важливе значення, адже відповідний рівень тісно пов'язаний із загальною культурою особистості, її інтелектуальним розвитком та соціальним статусом, правосвідомістю і правовою культурою, колом контактів, життєвими планами та можливостями їх реалізації [14, с. 75].

Серед засуджених у 2020 р. 44,1% особи мали повну загальну середню, 26% – професійно-технічну, 15,3% – базову загальну середню, 8,7 % – повну вищу освіту, 4,9% – базову вищу, 0,7% – початкову загальну та 0,3% засуджених було без освіти. Відтак можна стверджувати, що найбільш криміногенні групи за освітнім рівнем утворюють особи із загальною середньою (зазвичай повною, рідше базовою) та професійно-

технічною освітою (разом – 85,4 %). Натомість особи без освіти та особи із початковою загальною освітою злочини, передбачені ст. 345 КК України, практично не вчиняють (0,3 % та 0,7 % відповідно), а особи з вищою освітою вчиняють рідко (13,6 %).

Незначний відсоток осіб без освіти та осіб із початковою загальною освітою обумовлений тим, що сучасна система освіти в Україні дає можливість усім одержати базову середню освіту, а держава усіляко забезпечує це право. Відповідно до ч. 2 ст. 53 Конституції України повна загальна середня освіта є обов'язковою. А батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані забезпечити умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти.

Мають рацію вчені в тому, що «чим вищий рівень освіти особи тим менша ймовірність вчинення нею злочину [15, с. 106]. Ймовірно це можна пояснити тим фактом, що особи з вищою освітою значно менше потрапляють в поле зору правоохоронців. Окрім того, у разі виникнення конфлікту з правоохоронцями вони воліють вирішити його мирним шляхом, зокрема в правовому полі, або шляхом підкупу правоохоронців. Особи з вищою освітою краще усвідомлюють правові наслідки вчинення своїх протиправних дій. Серед них значно менше схильних до вчинення насильницьких злочинів.

Невисока питома вага серед розглянутих злочинців освічених і високо освічених громадян може бути пояснена впливом цілого комплексу негативних тенденцій в детермінації злочинності: диспропорція громадян за рівнем доходів і достатку, що продовжує збільшуватися; збільшення

прошарку людей, які перебувають за межею бідності; зростання алкоголізації населення; зниження його культурного рівня; морально-ціннісна дезорієнтація тощо. Тому цілком закономірним є те, що серед осіб, які посягають на представників влади, переважають особи, котрі мають середню освіту [15, с. 107].

Невисокий освітній рівень злочинців даної категорії може бути пояснений і тією обставиною, що сам характер посягання на представника влади такий, що не вимагає певного рівня розвитку, а механізм злочину досить простий у виконанні і не вимагає серйозного морального осмислення своїх вчинків [15, с. 107–108].

Водночас вчинення цих злочинів особою з вищою освітою можливо можна пояснити тим, що, як слушно зауважує А. В. Андрушко «наявність вищої освіти у деяких засуджених є формальністю, тобто свідчить тільки про наявність відповідного диплома, а не підтверджує фактичний високий рівень у них культури, світогляду, моральних принципів та ціннісних орієнтацій. Окреслений стан речей, вочевидь, можна пояснити зниженням якості освіти, що відбувається в Україні протягом останніх десятиліть [16, с. 123].

Судимість. Одним з факторів, що вказує на соціальну орієнтацію особистості, є наявність судимості, як показник наявності злочинного досвіду і кримінальної спрямованості особистості. Дійсно про стійкість антисоціальної спрямованості кримінальних правопорушників цієї категорії свідчить факт попереднього засудження цих суб'єктів. Водночас сукупність антисупільних установок, недостатньо стійкої життєвої позиції, злочинних цілей і мотивів

знаходить своє вираження в характері злочинної поведінки, способах і наслідках вчинених злочинів. Відомості про колишню кримінальну спрямованість винних можуть слугувати основою для прогнозування індивідуальної злочинної поведінки і профілактичного впливу на осіб, схильних до прояву насильства [15, с. 119–120].

У 2020 р. з 620 кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду, 19,8 % складала кримінальні правопорушення вчинені особами, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення. Натомість серед засуджених у 2020 р. за ст. 345 КК України ситуація дещо інша: 0,3 % становлять особи, які раніше вчинили злочини, але були звільнені від кримінальної відповідальності, 4,9 % – особи, які судилися, але визнані такими, що не мають судимості, 8,3 % – особи, які судилися, але судимість погашена чи знята. 14 % засуджених на час вчинення злочину мали не зняту і непогашену судимість. Це майже половина (49,4 %) від усіх осіб, яким призначено покарання у 2020 р.

Таким чином, серед засуджених особи, які раніше вчиняли злочини, і по яких є судові рішення, складають 27,5 %. Водночас слід взяти до уваги той факт, що погрозам або насильству щодо правоохоронців як правило передують факт вчинення суб'єктом злочину, передбаченого ст. 345 КК України, іншого адміністративного або кримінального правопорушення, а також певну частку латентності кримінально-протиправних діянь в цілому. Відтак більше третини, а можливо й більше половини осіб, які вчинили погрозу або насильство щодо працівників правоохоронних ор-

ганів, мали досвід кримінально-протиправної діяльності.

Серед засуджених, які мали не зняту і непогашену судимість на час вчинення злочину 47,5 % (6,6 % від усіх засуджених) осіб мали одну судимість, 17,5 % (2,4 % від усіх засуджених) осіб – дві судимості, 35 % (4,9 % від усіх засуджених) осіб – три і більше судимості.

Серед засуджених, які мали не зняту і непогашену судимість на час вчинення злочину, найбільше – 62,5 % (8,7 % від усіх засуджених) мало судимість за злочини проти власності, 22,5 % (3,1 % від усіх засуджених) – за злочини проти життя чи здоров'я особи, 7,5 % (1,04 % від усіх засуджених) – за злочини, пов'язані з наркотиками, 2,5 % (0,3 % від усіх засуджених) – за злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 2,5 % (0,3 % від усіх засуджених) – за злочини проти громадського порядку, моральності, 2,5 % (0,3 % від усіх засуджених) – за інші злочини.

Серед засуджених, які мали не зняту і непогашену судимість на час вчинення злочину, 40 % (5,6 % від усіх засуджених) осіб відбули покарання повністю, 20 % (2,8 % від усіх засуджених) осіб звільнені від покарання (умовно-достроково, у зв'язку з амністією та з інших підстав), 7,5 % (1,04 % від усіх засуджених) скоїли злочин, не відбувши покарання, 25 % (3,5 % від усіх засуджених) осіб учинили злочин у період відбуття покарання в місцях позбавлення чи обмеження волі або арешту, 7,5 % (1,04 % від усіх засуджених) осіб учинили злочин у період іспитового строку.

Перебуваючи у місцях позбавлення волі в таких осіб досить часто формуються нові навички вчинення

кримінально-протиправних діянь, стійка антисупільна установка. Нерідко вони встановлюють зв'язки з представниками організованої злочинної спільноти.

Водночас результати досліджень свідчать про те, що значна частина погроз або насильства щодо працівників правоохоронних органів вчиняється особами, що не мають кримінального минулого. Варто погодитися з тим, що «даний факт можна розцінити як прояв агресивності суспільства, падіння авторитету влади в цілому і її окремих представників, готовності громадян вирішувати конфліктні ситуації за допомогою насильства» [15, с. 120].

Співучасть. У співучасті погроза або насильство щодо працівників правоохоронних органів вчиняється рідко. У 2020 р. з 620 кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду, лише 2,4 % становили діяння вчинені групою осіб. Натомість серед засуджених у 2020 р. злочин у складі групи вчинили 7,3% осіб. Водночас у певних випадках групові посягання на правоохоронців є більш небезпечними, порівняно з посяганнями індивідуальних суб'єктів. Це стосується посягань в яких беруть участь десятки, а то й сотні осіб (наприклад, рейдерські захоплення або групові насильницькі дії під час масових акцій протесту). Підвищена небезпека таких посягань в тому, що потерпілими як правило є не один, а декілька правоохоронців. Більш небезпечними є й посягання на правоохоронців, вчинені кримінальними авторитетами, організаторами та активними учасниками організованих злочинних об'єднань. Ці суб'єкти після фізичного насильства можуть

перейти до посягання на життя працівників правоохоронних органів.

Стан сп'яніння. Одним з найбільш впливових «стимуляторів» погроз або насильства щодо працівників правоохоронних органів є стан сп'яніння. У 2020 р. з 620 кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду, 38,1 % – кримінальні правопорушення вчинені особами у стані алкогольного сп'яніння. Натомість серед засуджених у 2020 р. цей показник ще більший – 49,3%.

У стані сп'яніння людина втрачає звичну реакцію на зовнішні подразники; у неї посилюється збудливість і, навпаки, послаблюються, або зовсім паралізуються, соціально вироблені гальмівні процеси. Людина стає розв'язаною, нестримною, запальною, грубою, втрачає здатність до самоконтролю. У неї вивільняються і дають про себе знати аморальні і антисуспільні спонукання, які в нормальному стані придушуються. Зрозуміло, поведінка людини, що знаходиться в стані сп'яніння, обумовлена не безпосереднім впливом алкоголю, а рядом інших факторів, пов'язаних з вихованням, звичною поведінкою, психологією та моральним обличчям особи. Найчастіше алкогольне сп'яніння не вносить нічого нового в мотиви дій злочинця, а виявляє і реалізує бажання, нахили, наміри, що сформувалися у нього раніше [15, с. 117].

Як свідчить практика у певних випадках кримінальні правопорушники, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння не повною мірою усвідомлюють свої дії, а тому потім не можуть пояснити чому вчинили посягання на правоохоронців [17; 18].

Працевлаштування. Серед осіб, засуджених у 2020 р. за вчинення злочину, передбаченого ст. 345 КК України, більшість становили працездатні, які не працювали і не навчалися – 72,2 % (9% з них мають не зняту і непогашену судимість), робітники складали 12,2%, особи, які утримувалися в установі виконання покарань, під вартою – 4,2%, пенсіонери, у т.ч. інваліди – 3,5%, приватні підприємці – 1,7%, інші службовці – 0,7 %, працівники господарських товариств – 0,7 %, студенти навчальних закладів – 0,7 %, військово-службовці – 0,3 %, учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій – 0,3 %, безробітні – 0,3 %, інші заняття – 3,2%.

Таким чином, більшість правопорушників цієї категорії (72,2 %) становлять працездатні особи, які офіційно не працевлаштовані. Такий великий відсоток офіційно не працевлаштованих у певній мірі можна пояснити такими обставинами: 1) нині в Україні високий рівень безробіття; 2) офіційне працевлаштування досить часто не вигідне працівнику та/або працедавцю; 3) правопорушник у певних випадках приховує інформацію про своє місце роботи, а слідчий не вживає достатніх заходів для його встановлення.

Як правило особи, які вчиняють погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів зайняті у сфері низькокваліфікованої важкої фізичної роботи. Аналіз вивчених М. Д. Моховим матеріалів це також підтверджує - практично кожна третя особа, яка посягає, відноситься до робітників. У той же час відсоток кримінальної активності службовців виявився найнижчим [15, с. 109]. Прикро, але трапляються

випадки, вчинення злочину, передбаченого ст. 345 КК України, представниками влади [19].

Висновки. Отримані дані дають змогу розробити кримінологічний портрет особи, яка вчиняє погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків: чоловік у віці 25–50 років, громадянин України, місцевий мешканець міста, з загальною середньою або професійно-технічною освітою, котрий офіційно

не працевлаштований, зловживає алкогольними напоями та раніше вчинив адміністративне чи кримінальне правопорушення (у певних випадках раніше судимий).

Інформація про типові риси кримінальних правопорушників цієї категорії дозволяє краще зрозуміти детермінанти цих суспільно небезпечних діянь, механізм їх вчинення та диференціювати заходи запобігання на загально соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Список використаних джерел

1. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою (статті 255, 255¹, 255², 255³, 256 Кримінального кодексу України): науково-практичний коментар / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, С. С. Чернявський. Київ: Норма права, 2021. 130 с.
2. Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 38 с.
3. Вознюк А., Дудоров О. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені злочинною спільнотою: аналіз законодавчих новел. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021: Альманах наукових праць* / за ред. проф. Є. Л. Стрельцова, проф. О. В. Козаченка, PhD О. М. Мусиченко. Миколаїв: МІП НУ ОЮА, 2021. С. 21–31.
4. Вознюк А. А. Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 12 груд. 2019 р.): у 2 ч. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. С. 44–47.
5. Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 582 с. 6–9.
6. Дудоров О. О., Коломоець Т. О., Кушнір С. М., Макаренков О. Л. Загально-теоретичні, адміністративно- та кримінально-правові основи концептуалізації антикорупційної реформи в Україні: колективна монографія. Запоріжжя, 2019. 476 с.
7. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій; вступне слово д.ю.н., проф. О. О. Дудорова. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 236 с.
8. Кримінологія: підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Васинович, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: ФОП Маслаков, 2020. 612 с.
9. Кримінологія: підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.
10. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. Харків: Право, 2018. 416 с.

11. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 11.01.2021 р. у справі № 359/10126/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94131310>
12. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 03.03.2021 р. у справі № 759/22422/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94531933>
13. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 16.02.2021 р. у справі № 753/22295/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94986947>
14. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / за заг. ред. О.М. Джузи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
15. Моховой М. Б. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, посягающих на представителей власти: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Краснодар, 2004. 230 с.
16. Андрушко А. В. Криминологічна характеристика осіб, які вчинили незаконне позбавлення волі або викрадення людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. Випуск 40. С. 121–128.
17. Вирок Автозаводського районного суду м. Кременчука у справі № 524/942/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95264991>
18. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу від 22.01.2021 р. у справі № 212/9342/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94285979>
19. Ексзаступник Кличка постане перед судом за бійку з поліцейським. 10 червня 2020 р. *Українська правда*. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2020/06/10/7255141/>

References

- Vozniuk, A. A., Dudorov, O. O., Cherniavskiy, S. S. (2021). *Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny, vchyneni zlochynnoiu spilnotoiu (statti 255, 255-1, 255-2, 255-3, 256 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy): naukovo-praktychnyi komentar*. Kyiv: Norma prava [in Ukrainian].
- Vozniuk, A. A. (2018). *Teoretychni ta praktychni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti za stvorennia zlochynnykh obiednan ta uchast u nykh yak posiahannia na hromadsku bezpeku: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.08*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vozniuk, A., Dudorov, O. (2021). *Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny, vchyneni zlochynnoiu spilnotoiu: analiz zakonodavchykh novel. Novitni kryminalno-pravovi doslidzhennia – 2021: Almanakh naukovykh prats*. Mykolaiv: MIP NU OLUU [in Ukrainian].
- Vozniuk, A. A. (2019). Realni prychny top-koruptsii v Ukraini ta nerealni sposoby protydyi yii. *Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri: materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav*, 1, 44–47 [in Ukrainian].
- Mykhailenko, D. H. (2017). *Protydiia koruptsiinym zlochynam zasobamy kryminalnoho prava: kontseptualni osnovy: monohrafiia*. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
- Dudorov, O.O., Kolomoiez, T.O., Kushnir, S.M., Makarenkov, O.L. (2019). *Zagal'noteoretychni, administratyvno- ta kry'minal'no-pravovi osnovy konceptualizatsiyi antykorupciynoyi reformy v Ukrayini: kolektyvna monografiya*. Zaporizhya [in Ukrainian].
- Vozniuk, A. A. (2016). *Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: konspekt lektsii*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Holina, V. V., Holovkin, V. M. (red.). (2014). *Kryminolohiia: pidruchnyk*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Nikitin, Yu. V., Denysov, S. F., Streltsov, Ye. L. (red.). (2018). Kryminolohiia: pidruchnyk. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Dzhuzha, O. M. (red.). (2002). Kryminolohiia: pidruchnyk dlia studentiv vyshchych navch. zakladiv. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

Mokhovoi, M. B. (2004). Kryminolohycheskaia kharakterystyka y preduprezhdenye prestuplenyi, posiahaiushchych na predstavitelei vlasty: dyss. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08. Krasnodar [in Russian].

Anrushko, A. V. (2019). Kryminolohichna kharakterystyka osib, yaki vchynyly nezakonne pozbavlennia voli abo vykradennia liudyny. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurytsprudentsiia*, 40, 121–128 [in Ukrainian].

V. Belenok, *Researcher of the Scientific Laboratory on Problems Counteracting of Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs*

ORCID: 0000-0001-8214-0522

Criminological characteristics of persons who have committed a threat or violence against a law enforcement officer

The article analyzes the socio-demographic, criminal law and socio-role characteristics of persons who commit threats or violence against a law enforcement officer, as well as against his close relatives in connection with the performance of official duties by this employee.

Based on the analysis of judicial practice, statistical data on criminal offences and convicted persons, the results of research by scientists, the characteristics of criminal offenders of this category are revealed on the grounds of citizenship, nationality, age, sex, educational level, criminal record, complicity, physical condition, employment and place of residence.

It is argued that information on the typical characteristics of criminal offenders in this category allows a better understanding of the determinants of these socially dangerous acts, the mechanism for their commission and the differentiation of preventive measures at the general social, special kryminological and individual levels.

On the basis of the data obtained, a criminological portrait of a person committing threats or violence against law enforcement officials in connection with the performance of official duties by this employee was developed: a man aged 25-50 years, a citizen of Ukraine, a local resident of the city, with a general secondary or vocational education, who is not officially employed, abuses alcoholic beverages and has previously committed an administrative or criminal offense (in certain cases previously tried).

Keywords: *threat; violence; law enforcement officer; close relatives; identity of criminal; subject of crime.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.06
УДК 343.341

Герасименко М. М.,
аспірант Академії праці,
соціальних відносин і туризму
ORCID: 0000-0002-4236-1715

Ховпун О. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального
права, процесу та криміналістики
Академії праці, соціальних відносин
і туризму
ORCID: 0000-0002-5753-966X

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНОЦИДУ: СВІТОВА ПРАКТИКА ВСТАНОВЛЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЖЕРТВ

Розкриваючи питання кримінально-правової характеристики злочину геноциду української нації у 1932–1933 рр., автор досліджує світову практику встановлення чисельності жертв особливо тяжкого злочину. Цінність даного наукового дослідження полягає в тому, що міжнародний досвід надає можливість криміналістам, слідчим, експертам, історикам та дослідникам використовувати методологію, методи та спеціальні методики у ході проведення судових експертиз, історико-правових досліджень та під час встановлення чисельності жертв від злочину геноциду, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом.

Крім того, проаналізовано висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 р

Ключові слова: українці; геноцид; злочин; світовий досвід; етнічна група, комуністичний тоталітарний режим; криміналістика; трибунал.

Раскрывая вопрос уголовно-правовой характеристики преступления геноцида украинской нации в 1932–1933 гг., автор исследует мировую практику установления численности жертв особо тяжкого преступления. Ценность данного научного исследования заключается в том, что международный опыт позволяет криминалистам, следователям, экспертам, историкам и исследователям использовать методологию, методы и специальные методики в ходе проведения судебных экспертиз, историко-правовых исследований и при установлении численности жертв преступления геноцида, совершенного коммунистическим тоталитарным режимом.

Кроме того, проанализировано заключение судебной научно-демографической экспертизы Института демографии и социальных исследований имени М. В. Птухи НАН Украины от 30 ноября 2009 г.

Ключевые слова: украинцы; геноцид; жертвы; мировой опыт, этническая группа; коммунистический тоталитарный режим; криминалистика; трибунал.

Постановка проблеми. Геноцид – особливо тяжкий злочин, за вчинення якого передбачена кримінальна відповідальність за статтею 442 Кримінального кодексу України. Досудові розслідування злочину геноциду, встановлення чисельності жертв та осіб причетних до його вчинення потребує спеціальних знань та умінь. Слідчі, експерти та криміналісти повинні чітко розуміти природу та характер особливо тяжкого злочину геноциду, а також використовувати сучасні методи та методики для його розкриття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковою основою для підготовки вказаної статті стали наукові праці відомих українських вчених, таких як В. Василенко, В. Шепітько, М. Антонович, В. Скавронік, В. Сергійчук, А. Козицький, американських вчених та дослідників геноциду українців Б. Футея, А. Лозинського, а також матеріали архівної кримінальної справи № 475.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття кримінально-правової характеристики злочину геноциду та дослідження світової практики встановлення жертв геноцидів світу.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнано, що термін «геноцид» запровадив у науково-правовий обіг Рафаель Лемкін у листопаді 1943 р. (у друкованому виданні з'явився у 1944 р.). Термін походить з грецької γένος (рід, сім'я, плем'я) та латинської caedere (вбивати).

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ООН) у резолюції 96 (I) від 11 грудня 1946 р. оголосила, що геноцид є злочином, який порушує норми міжнародного права, суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй; цивілізований світ засуджує його, визнаючи, що протягом всієї історії геноцид завдавав великих втрат людству.

Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., набула чинності 12 січня 1951 р. відповідно до статті XIII (витяг):

Стаття I. Договірні сторони підтверджують, що геноцид незалежно від того відбувається він у мирний чи воєнний час, є злочином, що порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходів попередження і карати за його здійснення.

У статті II Конвенції під геноцидом розуміються такі дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

а) убивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; г) заходи, спрямовані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи; е) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

У статті III визначено дії, що підлягають покаранню: а) геноцид; б) змова з метою вчинення геноциду;

с) пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду; d) замах на вчинення геноциду; е) співучасть у геноциді.

Особи, що чинять геноцид чи будь-які з перерахованих у статті III дій, підлягають покаранню незалежно від того є вони відповідальними по конституції правителями, посадовими чи приватними особами (стаття IV).

У статті V Конвенції передбачено проведення необхідних конституційних процедур з метою розробки ефективних заходів покарання осіб, винних у вчиненні геноциду чи інших згаданих у статті III злочинів (Українська РСР ратифікувала Конвенцію 15 листопада 1954 року).

Історичними прикладами реального притягнення до відповідальності осіб за геноцид є рішення Нюрнберзького військового трибуналу щодо осіб, причетних до злочинів та масових вбивств під час Другої світової війни, Міжнародних трибуналів по Югославії й Руанді. Звинувачення у вчиненні злочину геноциду стало доволі поширеним у міжнародних та національних судових трибуналах впродовж останньої половини сторіччя. Судові інстанції встановлювали факти вчинення геноциду, винних осіб, обвинувачено та засуджено вчинення актів геноциду. Визнання на міжнародному рівні факту того, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом має позитивне значення як для України, так і для майбутнього розвитку міжнародного гуманітарного права [1, с. 58].

Необхідно також пам'ятати, що геноцид належить до низки злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Стаття 25 Римського статуту

Міжнародного кримінального суду встановлює, що особа за причетність до злочину геноциду, пряме і публічне підбурювання інших до вчинення злочину геноциду буде нести індивідуальну кримінальну відповідальність. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду вже частково визнана Україною.

Відповідно до Конвенції ООН «Про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 р., ратифікованою УСРР 25 березня 1969 р. (Ст. 1), строки давності не застосовуються щодо злочину геноциду [2].

Частиною п'ятою статті 49 Кримінального кодексу України давність як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності не застосовується у разі вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114, проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437–439 і частині першій статті 442 Кримінального кодексу України.

На виконання Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Верховною Радою України встановлено кримінальну відповідальність за злочин геноцид, передбачений статтею 442 КК України [3, с. 131].

Вказана Конвенція ООН імplementована в диспозицію статті 442 КК України та є вирішальним критерієм для юридичної оцінки злочину геноциду.

Геноцид українців 1932–1933 рр., вчинений комуністичним тоталітарним режимом, досі чекає свого визнання. Лише 1 кримінальна справа та 1 кримінальне провадження

ня за 30 років незалежності України та неспроможність української влади відповісти на такі питання: який механізм задіяв тоталітарний режим для масових вбивств; яку чисельність українців було знищено; а також встановити обставин та наслідки особливо тяжкого злочину проти української нації. Міжнародна спільнота та українська громада не почула відповіді на вказані питання.

Саме тому під час досудових розслідувань злочину геноциду необхідно використовувати міждисциплінарний підхід та загальнонаукові і спеціальні методи криміналістики – науки про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою встановлення осіб, причетних до вчинення протиправних дій, притягнення їх до кримінальної відповідальності, встановлення обставин та наслідків, а також розробки механізмів запобігання злочинам.

Кримінально-правова характеристика злочину геноциду будується на підставі системи обставин, які входять до предмета доказування, а саме:

Об'єктом злочину геноциду 1932–1933 рр. є безпека існування етнічних, національних, расових та релігійних груп.

Потерпілою стороною від даного злочину є українська нація – спільнота людей, об'єднана назвою, символами, географічним, етнокультурним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, духовно-культурними і політичними цінностями.

Об'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. – характеризується суспільно-небезпечними діями комуністичного тоталітарного режиму, спрямованими на знищення української нації як такої, створюючи для українців життєві умови, розраховані на повне або часткове їх фізичне знищення, позбавлення реальної можливості забезпечувати себе достатнім харчуванням, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, масових вбивств, депортації та насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу.

Місце вчинення злочину – це територія УСРР, українські історичні етнічні землі та місця компактного проживання українців в РСФРР, де відбувалися суспільно небезпечні діяння – геноцид української нації.

Час вчинення злочину – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбуваються суспільно небезпечні діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. В цьому випадку злочин геноцид вчинений комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 рр.

Обставини вчинення протиправних дій – злочин геноцид проти української нації вчинено за обтяжуючих обставин.

Суб'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. характеризується прямим умислом, спрямованим на знищення комуністичним тоталітарним режимом української нації як такої.

Наприклад, у травні 1933 р. в аналітичному звіті «Голод і українське питання» К. консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго писав, що політика московського уряду «...має на меті за кілька місяців ліквідувати

українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонами душ... не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а, отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії...» [4, с. 159].

Спеціальна мета злочину – знищення національно-визвольного руху та недопущення відновлення незалежної Української держави.

Суб'єкт злочину геноциду (згальний) – це фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку.

Спеціальний суб'єкт злочину геноциду – керівництво комуністичного тоталітарного режиму СРСР, керівники Комуністичної партії (більшовиків) України та каральних органів, які є організаторами та виконавцями злочину геноциду.

Світова практика встановлення чисельності жертв геноцидів

За результатами проведених досліджень, автором проаналізовано світову практику встановлення чисельності жертв геноцидів вірмен, євреїв, казахів, ромів та тутсі.

Так, під час вчинення злочину геноциду вірмен у 1915–1916 рр. на території Османської імперії за різними джерелами знищено від 300 тис. до 1,2 млн вірмен із 1,5 млн, що проживали на території Османської імперії. Турецька влада визнала, що в 1915–1916 рр. загинуло 300 тис. вірмен (вбиті, загинули від голоду і хвороб). Згідно з даними Міжнародної асоціації дослідників геноциду (IAGS), загинув було понад 1 млн. Вірменія заявила, що загинуло 1,5 млн осіб. Сполучені Штати Америки визнали геноцид вірмен в Османській імперії та верхню межу жертв геноциду – 1,5 млн осіб [5].

У часи Другої світової війни (1939–1945 рр.), за різними джерелами, було знищено, зникли безвісти та зазнали переслідувань до 6 млн євреїв, з них 1,5 млн дітей та 1,5 млн євреїв, котрі були виселені у 1941–1945 рр. углиб території СРСР. У даному випадку за основу також взята верхня межа, яка становить 6 млн осіб [6, с. 50-67].

Комуністичний тоталітарний режим у 1932-1933 роках вчинив злочин геноцид проти казахів. Казахські дослідники у 1989 році визначили втрати у 1 млн 750 тис. казахів. Офіційна комісія парламенту Казахстану в грудні 1992 року зробила висновок про те, що від колективізації та голоду загинуло 2 млн 200 тис. казахів.

Проте, остаточну чисельність жертв геноциду в Казахстані ще не визначено. Казахи продовжують розсекречувати архіви, проводять історико-правові дослідження та здійснюють пошук документів, з метою встановлення історичної правди. Сучасні дослідження казахських вчених свідчать, що під час геноциду Казахстан втратив понад 4 млн казахів [7, с. 10].

За різними дослідженнями у 1939-1945 рр. нацистами було знищено від 200 до 500 тис. ромів. Під час визначення остаточної чисельності жертв геноциду ромів взята верхня межа – 500 тис. осіб. Постановою Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» від 8.10.2004 р. № 2085-IV жертвами геноциду визнано 500 тис. ромів [8].

Геноцид тутсі у Руанді розпочався 7 квітня 1994 р. В цей день урядові війська, поліція та воєнізовані підрозділи етнічної більшості

країни – гуту, розпочали знищення етнічної меншості – тутсі. Масові вбивства тривали 100 днів.

Міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» дійшла висновку, що під час геноциду було знищено 507 тис. тутсі. Експерти ООН визначили загальні втрати у 800 тис. осіб, тобто верхню межу досліджень.

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) виніс обвинувальні вироки проти 93 обвинувачених. Станом на жовтень 2017 р. 62 особи було засуджено, 14 виправдано, 10 справ з 93 було передано Трибуналом із обвинувальними висновками до національних юрисдикцій для судового розгляду. Троє обвинувачених залишаються на свободі, двоє померли до судового розгляду, у двох випадках провадження було припинене до судового розгляду. Десять країн світу, заарештували та передали підозрюваних у вчиненні злочину геноциду тутсі до МКТР [9, с. 133].

Чотирьох організаторів засудив суд Бельгії до довічного ув'язнення. Бельгійські суди активно використовують міжнародне законодавство. Спеціальні слідчі підрозділи мають право розслідувати військові злочини, злочини проти безпеки людства та геноциди, вчинені за межами країни. Це позитивний світовий приклад притягнення до кримінальної відповідальності організаторів та виконавців злочину геноциду. В судах Руанди розглянуто понад 1 млн справ.

Аналіз архівних кримінальних справ, що стосуються злочинів нацистського режиму, також свідчить про те, що слідчі, прокурори,

криміналісти та експерти при встановленні обставин та наслідків злочинів використовували спеціальні криміналістичні методи і брали за основу верхню межу жертв.

На підставі викладеного, автор дійшов до висновку, що під час проведення історико-правових досліджень чи судових експертиз для встановлення чисельності жертв геноциду українців у 1932–1933 рр., слідчим, прокурорам, криміналістам, експертам, історикам та дослідникам за основу потрібно брати (враховувати) верхню межу жертв. Це світова практика. Крім того, слід зазначити, що жодна із країн світу до цього часу не змогла встановити індивідуально кожному жертву злочину геноциду, незважаючи на скрупульозні дослідження чи кримінальні розслідування.

Важливо також звернути увагу на те, що злочини геноциду здійснювалися під час воєн та збройних конфліктів. В Україні злочин геноциду був вчинений під час боротьби українців за відновлення Української держави.

У ході проведення дослідження автор проаналізував судову науково-демографічну експертизу Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 р. та дійшов висновку, що дані викладені в експертизі не відповідають реальній чисельності знищених українців комуністичним тоталітарним режимом у 1932–1933 рр. За результатами експертизи прямі втрати населення УСРР внаслідок злочину геноциду становили 3 млн 941 тис. (через надсмертність), непрямі – 1 млн 122 тис. (дефіцит народжень), сукупні демографічні – 5 млн 63 тис., а з урахуванням куму-

лятивних втрат – 10 млн 63 тис. осіб [10].

Дослідження демографів та статистиків у 1930-х роках, а саме: М. Птухи, О. Асаткіна, А. Хоменка, які, використовуючи статистичні дані, визначили втрати української нації відповідно – 6 млн 700 тис., 7 млн 100 тис., 7 млн 700 тис. (без врахування 1 млн необлікованих смертей зафіксованих відділом населення ЦУНГО) та М. Курмана – 8 млн українців. Офіційні документи іноземних дипломатів вказують про знищення 9–16 млн українців.

Таким чином, невідповідність даних експертизи, проведеної Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (3 млн 941 тис.) відносно першоджерел є очевидною та свідчить про недостовірність висновку.

Співробітники СБ України, які приймали участь у розслідуванні кримінальної справи, неодноразово заявляли, що вказана експертиза не відображає повну картину сукупних та кумулятивних демографічних втрат, дослідження щодо встановлення чисельності жертв необхідно продовжувати [11, с. 361].

Під час розслідування кримінальної справи № 475 слідчий зробив помилку, доручивши проведення експертизи щодо встановлення чисельності жертв геноциду Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України, тобто установі, яка взагалі не займається питаннями історико-правових досліджень. Демографічні методи та методики, не стосуються питань розкриття злочинів, встановлення обставин та їх наслідків.

Генеральна прокуратура України ще у вересні 2009 р. звернула увагу слідчого на те, що призначена судова науково-демографічна експертиза не вирішує спектр питань для надання правової оцінки у кримінальній справі та надала вказівку залучити до її проведення економістів, юристів, судових медиків, істориків та політологів [12, с. 28–29].

Крім того, про те, що «...дані про кількість "прямих втрат" українських селян від геноциду, що містяться в матеріалах кримінальної справи, в інших надійних, загально-визнаних, авторитетних джерелах, яких дотримується більшість зарубіжних та вітчизняних дослідників вказаного злочину тоталітарної сталінської системи, суттєво різняться...», зазначив у своїй статті В. Скавронік, заслужений юрист України, суддя у відставці, який розглядав кримінальну справу № 475 (Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). Київ–Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. С. 296).

Відповідно до вимог чинного законодавства України та міжнародного права, розслідування і розкриття злочинів, проведення судових експертиз, встановлення обставин та наслідків, а також притягнення винних до кримінальної відповідальності є винятковою компетенцією слідчих, прокурорів, криміналістів та судових експертів, а не будь-яких інших фахівців. Демографічні методики, якими користується класична демографія, не застосовуються при підрахунку жертв злочину геноциду, воєн, епідемій, соціальних та природних катаклізмів. Демографічні

розрахунки опираються виключно на сталі демографічні фактори, тобто коли сталими є всі внутрішні демографічні процеси та кількісні показники відтворення населення (коефіцієнт народжуваності, смертності, зміни населення), також сталими залишаються закономірності їх зміни.

Використання під час проведення судової науково-демографічної експертизи для встановлення чисельності жертв геноциду демографічних розрахунків «надсмертності», «середньої смертності» тощо є недопустимим. Термін «надсмертність», не відповідає вимогам кримінального та кримінального процесуального права. Він має медичне походження і застосовується для опису рівня та динаміки смертності із природних причин, серед осіб із вродженими патологіями, або набутими важкими захворюваннями (туберкульоз, малярія, рак, діабет та ін.), через шкідливий вплив зовнішніх обставин (хімічне або радіаційне забруднення навколишнього середовища, стрес тощо), ускладнення при пологах.

У медичному значенні термін «надсмертність» вживає у своїй документації Всесвітня організація охорони здоров'я [13]. Саме у такому значенні термін вживається Організацією Об'єднаних Націй, наприклад, в останньому звіті «Зміна рівнів та тенденцій смертності: роль патернів смерті за причинами», який присвячено аналізу тенденцій природної смертності у світі у період 2008–2010 рр. [14, с. 61]. Українська медична термінологія також містить це визначення у медичному значенні, не пов'язаному із зумисною політикою масового винищення [15, с. 142–148].

Будь-який термін, що претендує на об'єктивність, має бути універсально придатним для всіх аналогічних ситуацій, у цьому конкретному випадку – всіх прикладів масового винищення людей тоталітарними режимами або всіх випадків геноциду. Отже, спроба експерта застосувати до встановлення чисельності знищених українців під час геноциду 1932–1933 рр. термін «надсмертність» не відповідає стандартам наукової номенклатури та не може бути використаний для надання кримінально-правової оцінки злочину.

Медичний термін «надсмертність» категорично не вживається щодо геноцидів вірмен, євреїв, ромів, казахів, тутсі, як в науковому середовищі жодної країни, а також серед політиків, правників, істориків, публіцистів, громадських діячів. У даному випадку мова йде про масове винищення національних, етнічних груп, тому вживаються правові терміни й визначення, а не медичні чи будь-які інші.

Чому не можна використовувати демографічні закони для встановлення наслідків злочинів та гіпотетично вираховувати чисельність жертв, пояснив судово-медичний експерт вищої кваліфікаційної категорії за спеціальністю «судово-медична експертиза», кандидат медичних наук А. В. Кісь: «Не можна огульно виокремити серед тих померлих, хто складав би так званий “середній річний показник смертності”... хоча б тому, що аж ніяк неможливо прийняти те, що стара або хвора людина, яка можливо, ще й дожила б до листопада 1933 р., помирає у травні з голоду, а ми за “правилами демографії та статистики”

викреслюємо її зі списку загиблих. Звучання мотиву “все одно помер (-ла, -ли) би того ж року” як пояснення демографічних законів має дуже поганий присмак» [16, с. 149].

Під час проведення судової науково-демографічної експертизи при розрахунку втрат за основу взято чисельність населення УСРР 31 млн 700 тис. осіб (станом на 01.01.1932 р.). Однак, згідно з «Довідником з основних статистично-економічних показників господарства районів», чисельність населення України на початок 1932 р. фактично становила 32 млн 680 тис. 700 осіб., з них сільське населення – 25 млн 553 тис. осіб (78,2%), міське – 7 млн 127 тис. 700 осіб (21,8%) [17].

Крім того, слід звернути увагу, що при проведенні демографічних розрахунків експерт взяв період 1932–1934 рр. Однак, слідчий поставив питання щодо встановлення жертв злочину геноциду у 1932–1933 рр. [18, с. 329–343].

Також необхідно врахувати, що за даними сільгосподаткового обліку наркомату фінансів станом на червень 1934 р., сільське населення України становило 19 млн 374 тис. 100 осіб. Отже, навіть за радянськими статистичними даними, лише сільське населення УСРР протягом січня 1932 р. – червня 1934 р. скоротилося на 6 млн 178 тис. 900 осіб. Крім того, до цієї цифри необхідно додати 1 млн випадків необлікованих зафіксованих смертей (за даними відділу населення ЦУНГО) [19, с. 42–43]. Отже, офіційна радянська статистика свідчить, що втрати української нації лише у сільській місцевості становлять 7 млн 178 тис. 900 осіб.

Комуністичний тоталітарний режим також знищував голодом, репресіями, депортаціями українців, які проживали в містах. Висновком судово-медичної експертизи від 30.10.2009 р. № 153-ДМ/09 встановлено, що у 1933 р. в м. Харків голодом було знищено 100 тис. українців. У висновку судово-медичної експертизи від 10.11.2009 р. № 160-ДМ/09, проведеної Харківським бюро судово-медичних експертиз, також зазначено про знищення голодом 100 тис. українців в м. Харків лише в 1933 р. Сотні тисяч українців було знищено й в інших містах.

Представник Швеції в ПАРЕ Горан Ліндблед у своєму виступі (на основі якого прийнята Резолюція ПАРЕ 1096 (1996) зазначав (витяг): «... Приблизно 5 мільйонів людей в результаті конфіскацій померли голодною смертю в 1921–1923 рр., особливо в Україні. Голод використовувався, як політична зброя при деяких комуністичних режимах, не тільки в Радянському Союзі.

Винищування від 300 000 до 500 000 козаків між 1919 і 1920 рр. Десятки тисяч людей, загиблих в концентраційних таборах. Тут, також відсутність доступу до архівів, робить дослідження неможливим. 690 000 людей, довільно засуджених на смерть і страчених в результаті так званих чищень в комуністичній партії в 1937–1938 рр. Тисячі інших були заслані або поміщені в концентраційні табори. Загалом, між 1 жовтня 1936 р. і 1 листопада 1938 р. приблизно 1 565 000 людей було арештовано і 668 305 з них були страчені. Згідно багатьом розслідуванням, ці цифри зменшені, і повинні бути перевірені, коли всі архіви стануть доступними. Масове знищення

приблизно 30 000 кулаків під час насильницької колективізації 1929–1933 рр. І подальша депортація 2 мільйонів в 1930–1932 рр. 6 мільйонів українців загинуло з голоду в ході добре продуманої державної політики в 1932–1933 роках...».

Таким чином, слід зробити наступний висновок: під час досудових розслідувань та історико-правових досліджень необхідно також враховувати депортацію українців за межі УСРР, що дасть можливість встановити чисельність жертв злочину геноциду 1932–1933 рр.

Під час дослідження кримінально-правової характеристики геноциду слід встановити елементи складу цього злочину. Об'єктом є безпека існування етнічних, національних, расових та релігійних груп.

Потерпілою стороною від злочину виступає вся українська нація.

Об'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. – характеризується суспільно-небезпечними діями комуністичного тоталітарного режиму, спрямованими на знищення української нації як такої, створюючи для українців життєві умови, розраховані на повне або часткове їх фізичне знищення, позбавлення реальної можливості забезпечувати себе достатнім харчуванням, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, масових вбивств, депортації та насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу. Суб'єктивна сторона злочину геноциду 1932–1933 рр. характеризується прямим умислом, спрямованим на знищення комуністичним тоталітарним режимом української нації як такої.

Список використаних джерел

1. Футей Б. Відповідальність за геноцид. *Сучасність*. 2008. № 11. С.58.
2. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (995_168) від 26 листопада 1968 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_168#Text
3. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25-26. С. 131.
4. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Італійський інститут культури в Україні. Харків: Фоліо, 2007. С. 159.
5. Григор Атанесян. США визнали геноцид вірмен 1915 року. Чому зараз? BBC News Україна. 30. 10. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50232044> ; Джордан Карни. Сенат прийняв резолюцію о геноциде армян The Hill 12.12.19. URL: <https://thehill.com/homenews/senate/474306-senate-passes-armenian-genocide-resolution>
6. Козицький А. Демографічні втрати українців від Голодомору 1932-1933 років у контексті підрахунку геноцидних жертв ХХ ст. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). Київ, 2017. С. 50-67.
7. Казахстан. Коммерсантъ Власть. №16. 25.04.2016. С. 10.
8. Постанова ВРУ Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 2. Ст. 65.

9. Вибір заради справедливості. Т. II. Посібник зі створення механізмів притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини. 2018. С. 133.
10. Вісник Служби Безпеки України. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. Київ, 2010. Ч. 57.
11. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. За матеріалами кримінальної справи № 475. Київ, 2014. С. 8; Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: Монографія / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Вид. 4-те, допов. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 361.
12. Архівна кримінальна справа № 475. 2010. Т. 3. С. 28–29.
13. Excess mortality in persons with severe mental disorder. Geneva: World Health Organization, 2016. 81 p.
14. Changing Levels and Trends in Mortality: the role of patterns of death by cause. New York: United Nation, 2012. XVIII. 61 p.
15. Рингач Н. Надсмертність чоловіків: нагальна проблема українського соціуму. *Журнал української лікарської еліти*. 2009. № 1 (7). С. 75–78; Рингач Н. Проблема надсмертності чоловіків в Україні: гендерний аналіз у державному управлінні охороною громадського здоров'я. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 142–148.
16. Кісь А. Судово-медична експертиза Голодомору 1932-1933 в Україні. Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). Київ–Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. С.149.
17. Територія та населення станом на 1 січня 1932 р. Довідник основних статистично-економічних показників господарств районів Харківської області. Харків, 1933 р.
18. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. За матеріалами кримінальної справи № 475. Упор. М. Герасименко. Київ, 2014. С. 329-343.
19. Численность населения: прогнозы и действительность. Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва: Наука, 1996. С. 42–43.

References

- Futej, B. (2008). Vidpovidal'nist' za henotsyd. *Suchasnist'*, 11, 58.
- Kozyts'kyj, A. (2017). Demohrafichni vtraty ukrainsiv vid Holodomoru 1932-1933 rokiv u konteksti pidrakhunku henotsydneykh zhertv KhKh st. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932-1933 rokiv: vtraty ukrains'koi natsii»* (Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku), 50-67.
- Rynhach, N. (2009). Nadsmertnist' cholovikiv: nahal'na problema ukrains'koho sotsiumu. *Zhurnal ukrains'koi likars'koi elity*, 1 (7), 75–78.
- Rynhach, N. (2008). Problema nadsmertnosti cholovikiv v Ukraini: gendernyj analiz u derzhavnomu upravlinni okhoronoiu hromads'koho zdorov'ia. *Stratehichni priorytety*, 3 (8), 142–148.
- Kis, A. (2018). Sudovo-medychna ekspertyza Holodomoru 1932-1933 v Ukraini. *Materialy Mizhnarodnoi konferentsii «Shtuchni holody v Ukraini KhKh stolittia»* (Kyiv, 16 travnia 2018 roku). Kyiv–Drohobych: Vydavnytstvo «Kolo».

M. Herasymenko, Postgraduate student of the Academy of Labor, social relations and tourism

ORCID: 0000-0002-4236-1715

A. Khovpun, Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminal Law, process and criminology Academy of Labor, Social Relations and Tourism

ORCID:0000-0002-5753-966X

Criminal-legal characteristics of genocide: the world practice of determining the number of victims

The article is devoted to the examination of such a crime as genocide. The purpose of the article is to reveal the criminal-legal characteristics of genocide and to study the world practice of identifying victims of genocides.

Particular attention is paid to the criminal-legal characteristics of genocide in accordance with national and international legislation: the Criminal Code of Ukraine, the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Rome Statute of the International Criminal Court, the UN Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity.

The author analyzes the world practice of establishing the number of victims of the genocides of Armenians, Jews, Kazakhs, Roma and Tutsis. The conclusion of the forensic scientific and demographic examination of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine dated November 30, 2009 is also being considered.

Keywords: *Ukrainians; genocide; crime; international experience, ethnic group; interdisciplinary approach; communist totalitarian regime; criminalistics; tribunal.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.07
УДК 355.9

Пирожик О. В.,
радник першого заступника голови
Волинської обласної ради,
депутат Волинської обласної ради
ORCID: 0000-0001-5793-7433

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЮ ПОЗИТИВНОГО ДОСВІДУ США З ПИТАНЬ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті розглянуті питання, пов'язані з необхідністю створення в Україні ефективної національної системи забезпечення інформаційної безпеки держави за зразком такої країни, НАТО, як США. Зокрема, проаналізовано нормативно-правові акти США у цій сфері суспільних відносин та позитивний досвід з означених питань, а також запропоновані науково обґрунтовані заходи щодо вирішення означеної проблематики.

Ключові слова: інформаційна безпека; інформаційна війна; національна безпека; система; забезпечення; кібербезпека.

В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с необходимостью создания в Украине эффективной национальной системы обеспечения информационной безопасности государства по образцу такой страны НАТО, как США. В частности, проанализированы нормативно-правовые акты США в этой сфере общественных отношений и положительный опыт по указанным вопросам, а также предложены научно обоснованные меры по решению обозначенной проблематики.

Ключевые слова: информационная безопасность; информационная война; национальная безопасность; система; обеспечения; кибербезопасность.

Постановка проблеми. Як показує практика, торкаючись питання формування системи забезпечення інформаційної безпеки в Україні, неможливо обійти увагою зарубіжний досвід країн НАТО, які мають у цій сфері ту ж системну проблему, що й Україна, – необхідність запобігання та протидії інформаційній агресії та інформаційним війнам зі сторони Російської Федерації (РФ). При цьому, результати проведеного аналізу наукових та

інших джерел свідчить про те, що навіть в одного з фундаторів НАТО – Сполучених Штатів Америки (США) – ця проблема ставиться на друге місце після тероризму і розглядається як загроза національній безпеці нації.

Загалом, інформаційна безпека – поняття, введене у науковий обіг доволі давно, проте особливої актуальності воно набуло із розвитком технологій. Якщо узагальнити доктринальні підходи з означеного пи-

тання, можна зробити висновок, що поняття «інформаційна безпека» слід розглядати на основі комплексного або інтегрального підходу як стан та процес захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, при якому вона, з одного боку, здатна ефективно протистояти дестабілізуючому та неправомірному впливу зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз, а з іншого – її постійне функціонування не створює інформаційних загроз для елементів самої системи і зовнішнього середовища. Відтак, можна констатувати, що інформаційна безпека – це стан захищеності інформації в системах і додатках, при якому зберігається цілісність та конфіденційність даних, а також їх стійкість до зовнішнього впливу.

Зазначений висновок ґрунтується на тому, що на початку 21 століття у США та розвинутих країнах Європи ввели у вжиток тезу про міжнародну інформаційну безпеку, визнавши, що незахищеність інформаційних ресурсів становить загрозу всьому світу. При цьому на Заході під цим розуміють стан, що забезпечується загальновизнаними і спеціальними принципами та нормами міжнародного права, який включає порушення міжнародного миру і безпеки у сфері інформації та комунікації як окремих держав, так і світового співтовариства в цілому [1].

Виходячи з цього та враховуючи сучасні проблеми, що склалися в Україні у зв'язку з гібридною війною РФ та масовим використанням «інформаційної зброї» з деструктивними проросійськими наративами та застосуванням проти Української держави «інформаційного тероризму» [2], слід визнати, що їх вирішен-

ня неможливе без урахування позитивного досвіду забезпечення інформаційної безпеки країн НАТО, зокрема, на прикладі США – як одного із фундаторів цього Північноатлантичного блоку.

Таким чином, у наявності складна прикладна проблема, яка має бути вирішена, у т. ч. на науковому рівні.

Постановка завдання. Виходячи з цього, **метою** даної наукової статті є обґрунтування необхідності створення та розбудови в Україні ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки держави за зразком такої країни НАТО, як США. А головним **завданням** – розробка науково обґрунтованих висновків на підставі аналізу апробованого зарубіжного досвіду з означеної проблематики, спрямованих на усунення та нейтралізацію детермінант, які негативно впливають на забезпечення інформаційної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення наукових, навчально-методичних та інших джерел, а також аналіз існуючих нормативно-правових актів США у сфері захисту національної безпеки показало, що цією проблематикою активно та продуктивно займаються такі вчені, як: Р. О. Банк, О. А. Баранов, В. М. Богуш, О. Ю. Бусол, І. О. Василюшко, Н. М. Волошина, К. С. Герасименко, О. О. Грицун, Т. В. Збирак, О. Г. Колб, Б. А. Кормич, Л. В. Лабенко, О. В. Литвиненко, В. А. Ліпкан, А. М. Митко, А. Ю. Нашинець-Наумова, Т. С. Перун, М. М. Присяжнюк, Т. Ю. Ткачук, В. О. Шамрай та ін.

Зазначену тематику дослідження також досліджують вітчиз-

няні та зарубіжні журналісти, що працюють у сфері аналітичної та прогностичної журналістики (Жигалкін Ю., Довгопол Я., США [3; 13] та ін.). Поряд із тим, постійна зміна негативних інформаційних приводів та провокацій, деструктивних наративів зі сторони РФ тощо спонукає системно аналізувати відкриті джерела та відслідковувати, як на них реагують інформаційні сектори США та інших держав НАТО і ЄС у питаннях модернізації та подальшої розбудови національних систем забезпечення інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Інформаційну безпеку та інформаційне домінування сповна можна назвати ключовими напрямками економіко-технологічного, науково-виробничого та військово-політичного лідерства США у світі. Парадоксально, але особливістю «спадковості» політики захисту інформаційної безпеки в США є її фактична відсутність, тобто кожна нова президентська адміністрація пропонувала та реалізовувала свої тактичні і стратегічні дії. Це пояснюється тим, що інформаційна політика за своєю природою виникає на основі стратегії національної безпеки, військової доктрини, зовнішньополітичної доктрини, а вони істотно різняться у впровадженні політичних курсів різних президентів. Разом із тим, системний аналіз помилок, застереження опонентів і загальна критична оцінка кроків і дій влади в цій сфері зумовлює поступальний рух і лідерство США у вибудові чіткої та збалансованої у відповідності до нових викликів і вимог часу системи забезпечення інформаційної безпеки держави.

Як показали результати даного дослідження, правову основу забез-

печення інформаційної безпеки, завдяки якій можна скласти уявлення про загальну державну політику США, становлять як федеральні закони, так і закони окремих штатів. Це насамперед – ключові закони «Про свободу інформації» (1967 р.), «Про висвітлення діяльності уряду», «Про охорону особистих таємниць», «Про таємницю» (1974 р.), «Про право на фінансову таємницю» (1978 р.), «Про доступ до інформації про діяльність ЦРУ» (1984 р.), «Про комп'ютерне шахрайство та зловживання» (1986 р.), «Про безпеку комп'ютерних систем» (1987 р.), «Про інформаційну безпеку», «Про удосконалення інформаційної безпеки» (1997 р.) [4].

Національна політика США в галузі захисту інформації формується Агентством національної безпеки (далі – АНБ), а найважливіші стратегічні питання інформаційної безпеки розглядаються Радою національної безпеки з виданням директив президента США, серед яких: PD/NSC-24 «Політика в галузі захисту систем зв'язку» (1977 р.), у якій уперше наголошено на необхідності захисту важливої несекретної інформації для забезпечення національної безпеки; «Національна політика США в галузі безпеки систем зв'язку в автоматизованих інформаційних системах» (1984 р.). Цією директивою на АНБ поклали функції із захисту інформації та контролю за безпекою як на каналах зв'язку, так і в обчислювальній та інформаційно-телекомунікаційній системах, відповідальність за сертифікацію технологій, систем і устаткування захисту інформації в цих системах, а також ліцензування діяльності в галузі захисту інформації.

Так видається, саме під впливом США, як показала практика, Генеральна Асамблея ООН ще у 2001 р. на 56-й сесії акцентувала увагу на понятті «інформаційна та мережева безпека», відзначаючи захист особистої інформації про відправників і одержувачів, її захист від несанкціонованих змін, несанкціонованого доступу до інформації та створення надійного джерела постачання обладнання, послуг та інформації. Інформаційна безпека в той час охоплювала захист інформації, що стосується військового потенціалу та інших аспектів національної безпеки [4]. Вже тоді передбачалося, що недостатній захист життєво важливих інформаційних ресурсів, інформаційних і телекомунікаційних систем несе загрозу міжнародній безпеці.

Зокрема, тенденцію щодо надання пріоритетної ролі інформаційній безпеці наочно демонструють такі резолюції Генеральної Асамблеї ООН, як: «Роль науки і техніки в контексті міжнародної безпеки, роззброєння та інших, пов'язаних з цим, сфер» № 53/576 (1998 р.); «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікацій у контексті міжнародної безпеки» № 54/49 (1999 р.), № 55/28 (2000 р.), № 60/45 (2005 р.) [5].

Загалом державна політика США у сфері інформаційної безпеки, як вважає дослідник проблематики О. Ю. Бусол, пройшла тривалий еволюційний шлях, який складається із базових 4-х етапів: виникнення – 1939–1947 рр.; становлення – 1947–1982 рр.; активний розвиток – 1983–2001 рр.; докорінне вдосконалення – з 2001 р. і дотепер [4]. З приходом у 1981 р. президента США Р. Рейгана та

його адміністрації в управлінні інформаційними ресурсами напрям інформаційної безпеки в урядовій політиці визначили як пріоритетний.

Так, уже в 1992 р. прийнято програми «Національна інформаційна політика» і «Глобальна інформаційна політика», що базувалася на п'яти ключових принципах: залучення приватних інвестицій, сприяння конкуренції; введення гнучких механізмів регулювання, які мають забезпечити пристосовування до швидких технологічних змін і ринкової конкуренції; надання відкритого доступу до існуючих мереж усім провайдерам і користувачам; забезпечення загальнодоступних інформаційних послуг; створення електронного уряду. Як наслідок, при Бібліотеці Конгресу США створено центральний депозитарій документів із проблем кібер-, медіа- та психотероризму задля моніторингу теорії і практики інформаційно-психологічних впливів у сучасному світі, створення ефективної регіональної системи інформаційного протиборства та об'єднання зусиль держав-членів Організації американських держав у сфері інформаційної безпеки [6]. При цьому адміністрація США на офіційному рівні розглядає інформацію як стратегічний ресурс, що виникає в результаті оброблення даних за допомогою спеціалізованих систем аналізу.

Важливим у зв'язку з цим є і те, що військово-політичне керівництво США та західних держав на початку 1990-х років надавало окремої уваги розвитку інформаційної технології, високо оцінюючи її потенційні можливості для досягнення військової переваги. Про це свідчить Директива США від 21 грудня 1992 р. «Інфор-

маційна війна», в якій закріплені завдання щодо необхідності всебічного обліку інформаційних ресурсів при організації планування і функціонування систем управління в інтересах підвищення ефективності військ в умовах протидії супротивнику. Складовими концепту «інформаційна війна», на думку авторів його розробки, є: оперативна безпека, введення супротивника в оману, психологічні операції, електронна війна і вогневе знищення, що здійснюються в комплексі з глибокою та всебічною розвідкою як для дезорганізації системи управління противника, так і для захисту власної системи управління під час бойових дій. Інформацію, що циркулює в системі управління, розглядають як пріоритетний об'єкт впливу і захисту. Більше того, для військового відомства США, що використовує декілька сотень різних інформаційних систем і мереж, питання інформаційної безпеки фактично прирівнюється до питань військової безпеки [7].

У присвячених США статтях учених та науковців із цієї проблематики найчастіше зустрічається таке визначення поняття «інформаційні військові дії»: це – дії, вжиті для досягнення інформаційної переваги в інтересах національної військової стратегії; дії, що здійснюють шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи противника при одночасному захисті власної інформації та своїх інформаційних систем [8].

Цікавим є той факт, що в березні 2001 р. Президент США Дж. Буш, виступаючи в штаб-квартирі ЦРУ, вказав на основні загрози національній безпеці США. На

другому місці після тероризму в цьому переліку значиться інформаційна війна, уже за нею – розповсюдження зброї масового ураження та засобів її доставки. В цьому ж 2001 р. вперше озвучено тезу про міжнародну інформаційну безпеку, що забезпечується загальновизнаними і спеціальними принципами і нормами міжнародного права. Порушення цього стану включає порушення міжнародного миру та безпеки як окремих держав, так і світового співтовариства в цілому у сфері інформації та комунікації [1, с. 30–31].

Варто зауважити, що першочергова складова міждержавних відносин в інформаційній сфері полягає у необхідності забезпечення належного та стійкого балансу між правоохоронними інтересами і повагою до основних прав і свобод людини. Цю складову в доктрині міжнародного права визначають як кримінальний аспект міжнародної інформаційної безпеки. Відповідно, при цьому й використовують термінологію: «транскордонна комп'ютерна злочинність», «кіберзлочинність», «комп'ютерні злочини», «високотехнологічні злочини», «злочини у сфері комп'ютерної інформації», «кіберзлочини», «інформаційні злочини» тощо [9].

У 2009 р., висловлюючи свої зауваги щодо безпеки національної кіберінфраструктури, Президент США Б. Обама робить висновок про те, що кіберзагрози є одними з найбільш серйозних викликів економічній і національній безпеці, з яким зіткнулася нація. З огляду на це, він оголосив цифрову інфраструктуру США стратегічною національною цінністю, а її захист –

національним пріоритетом, у якому основні заходи в цій сфері спрямовані на розроблення ефективної стратегії забезпечення безпеки інформаційних і комунікаційних мереж; розроблення систем запобігання й реагування на кібератаки; посилення партнерства держави і приватного сектора; збільшення інвестицій в інноваційні технології та розгортання масштабної національної кампанії щодо посилення готовності суспільства до протидії кіберзагрозам [10].

У такому ж контексті й вибудовувалася нормативно-правова доктрина США з означеного питання. Показовою у цьому сенсі є Ініціатива із загальної національної кібербезпеки Ради національної безпеки США 2010 р., що є складовою частиною Воєнної доктрини США та яка містить 12 положень щодо реалізації захисту держави та Білого дому від кібератак. Відповідно до цього документу, в США створено єдину захищену федеральну мережу, доступ до якої чітко контролюється. Крім того, ініціатива передбачає об'єднання всіх наявних у США центрів оперативного реагування на кіберзлочини задля проведення глибокого аналізу хакерських атак. Також з метою протидії іноземним кібершпигунам документ передбачає створення підрозділів кіберконтррозвідки у державних органах США, зокрема для захисту секретних внутрішніх мереж Міноборони США від терористичних атак. У свою чергу, в Стратегії кібербезпеки США (2011 р.) закріпили право держави вживати заходи у відповідь на хакерські атаки, які у відповідних умовах можуть розглядатися США як оголошення війни. Так, Закон CISA (Cyber

Intelligence Sharring and Protection Act) (2012 р.) дає змогу уряду США та недержавним органам за наявності підозри про вчинення кіберзлочину мати доступ до конфіденційної інформації користувачів приватних фірм [4].

Важливе місце у системі нормативно-правових документів США, що регулюють безпеку кіберпростору, займають такі, як: Національна стратегія безпечного кіберпростору (2003 р.) [11], Огляд політики кібербезпеки (2009 р.), Міжнародна стратегія для кіберпростору (2011 р.), Наказ президента США «Щодо проекту Стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2013 р.), проект Стратегії покращення кібербезпеки критично важливих об'єктів інфраструктури (2014 р.), Закон з кібербезпеки та обміну інформацією (2015 р.), Національна стратегія безпеки (2015 р.), Стратегія кібербезпеки департаменту оборони (2015 р.) тощо. У зазначених нормативно-правових актах закріплені дії зі знешкодження та протистояння атакам у національному інформаційному просторі, а також визначені види загроз і обов'язки захисту кіберпростору для різних спеціалізованих держустанов. Крім цього, зазначені документи визначають умови для обміну даними з протидії кіберзагрозам, прогнозування ризиків, співробітництва з іншими державами з проблем кібертероризму та підвищення кваліфікації фахівців із протидії цим злочинам. Окремо акцентується увага на залученні до протидії тероризму приватних установ і громадських організацій, а також використання можливостей освітніх і наукових установ при про-

веденні досліджень із забезпечення безпеки національного кіберпростору [12].

Проведений аналіз змісту нормативно-правових джерел, що стосуються вирішення проблем, пов'язаних із інформаційними війнами, дає змогу констатувати, що за останні десятиліття у США сформувалася чітка й доволі ефективна система забезпечення інформаційної безпеки, що вибудовувалася в декілька етапів. Дослідники сходяться на думці, що пороговими серед них можна вважати декілька. У 1981 р. інформаційна безпека стає пріоритетом урядової політики США. У 1987 р. встановлено нову категорію інформації – «несекретна, але важлива з погляду національної безпеки». У 1992 р. інформаційна безпека зводиться в ранг національної інформаційної політики, особливу увагу звернено на глобальну інформаційну політику, а в обігу уряду США з'являється поняття «інформаційна війна». У 2001 р. формується поняття «міжнародна інформаційна безпека» і визнається, що незахищеність інформаційних ресурсів становить загрозу всьому світу. Поняття «інформаційна війна» в адміністрації президента за пріоритетністю – на другому місці (після тероризму). У 2009 р. цифрову інфраструктуру США оголошують стратегічною національною цінністю, а її захист – національним пріоритетом. У 2011 р. хакерські атаки прирівнюють до оголошення війни. З 2015 р. законодавче регулювання кіберпростору виходить на перший план політики США. Хоча подекуди й надалі мають місце факти недооцінки зовнішніх

ризиків і загроз у сфері інформаційної безпеки (особливо при президентстві Д. Трампа [13], американське суспільство на них активно реагує і відносно швидко усуває. Саме тому ця система постійно розвивається та еволюціонує, а США продовжує залишатися світовим лідером у розбудові ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки держави.

Висновки. Таким чином, американський досвід державної політики у сфері інформаційної безпеки можна визнати вкрай важливим для української зовнішньої і внутрішньої політики з означеної проблематики. При цьому найціннішим є дієвий підхід до регулювання ринку інформаційних технологій в умовах ринкової економіки, враховуючи, що нині Україна є одним із лідерів у світі з підготовки висококваліфікованих ІТ-фахівців та одним із основних постачальників «інтелекту» відповідного напрямку за кордон.

Більш того, зважаючи на те, що США мають величезний досвід застосування інформаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо важливим, в умовах проведення Україною урядових заходів у відповідь на зовнішню агресію з боку РФ, є американський досвід використання інформаційних технологій для створення систем зв'язку і військового керування, а також високоточного озброєння, що дасть змогу значно ефективніше запобігати та протидіяти посяганням інформаційного характеру на національну безпеку нашої держави.

Список використаних джерел

1. Грицун О. О. Міжнародно-правове забезпечення міжнародної інформаційної безпеки. Дис. на здоб. наук. ступеня к.ю.н., спец. 12.00.11.КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 233 с.
2. Колб О. Г., Пирожик О. В., Дучимінська Л. М., Колб Р. О., Кухарчук Д. С.. Про зміст і соціально-правову природу деяких джерел, що посягають на національну безпеку України. *Ділектологія: монографія*. Під заг. ред. І. М. Копотуна, С. В. Петкова, Р. Поліан. Куновіце: Академія ГУСПОЛ: 2020, Т. 3. С. 78-115.
3. Жигалкин Ю. Доказательства вмешательства России в выборы президента США. *Радио Свобода*. URL: <https://www.svoboda.org/a/usa-russia-indictment/29044968.html> (дата звернення: 03.06.2021).
4. Бусол О. Ю. Інформаційна безпека США: законодавче регулювання та перспективи співпраці для України. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijn-a-bezpeka-ssha-zakonodavche-regulyuvannya-ta-perspektivi-spivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 30.05.2021).
5. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. Resolution adopted by the General Assembly on 8 December 2005. № 60/45. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/490/30/PDF/N0549030.pdf?OpenElement> (дата звернення: 02.06.2021).
6. National Security Strategy of the United States of America. Washington. 2010, may. 52 p. *White House*. URL: <https://www.archives.gov/presidential-libraries/archived-websites> (дата звернення: 01.06.2021).
7. Шамрай В. О. Інформаційна безпека як складова національної безпеки України. *Центр досліджень проблем комп'ютерної злочинності*. URL: <http://www.crime-research.ru/library/Shamray.htm> (дата звернення: 02.06.2021).
8. Баранов А. А. Информационный суверенитет или информационная безопасность. *Нац. безпека і оборона*. 2001. № 1. С. 70-76.
9. Забара І. М. Інститут міжнародної інформаційної безпеки: правові аспекти. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 64-71.
10. Statement by the President on the White House Organization for Homeland Security. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/statement-president-white-house-organization-homeland-security-and-counterterrorism> (дата звернення: 04.06.2021).
11. National Strategy to Secure Cyberspace. February 2003. URL: https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/cyberspace_strategy.pdf (дата звернення: 05.06.2021).
12. US-CERT: Understanding Hidden Threats: Rootkits and Botnets. URL: <https://www.us-cert.gov/ncas/tips> (дата звернення: 06.06.2021).
13. Довгопол Я. Що і як сказав Трамп Конгресу? Російське питання. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2184991-so-i-ak-skazav-tramp-kongresu.html> (дата звернення: 03.06.2021).

References

- Gritsun, O. O. (2016). *International legal support of international information security*. (Dis. Theses). Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv.
- Kolb, O. G., Pirozhik, O. V., Duchyminskaya, L. M., Kolb, R. O., Kukharchuk, D. S. (2020). *Dilectology*. Under the general. ed. I. M. Kopotun, S. V. Petkova, P. Polian. Kunowice: HUSPOL Academy. Vol. 3.

Busol, O. Y. *US information security: legislation and prospects for cooperation for Ukraine*. Vernadsky National Library of Ukraine Center for Social Communications Research. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijna-bezpeka-ssha-zakonodavche-regulyuvannya-ta-perspektivi-spivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350 : 30.05.2021).

Shamray, V. O. *Information security as a component of national security of Ukraine*. Computer Crime Research Center. URL: <http://www.crime-research.ru/library/Shamray.htm> (access date: 02.06.2021).

Baranov, A. A. (2001). Information sovereignty or information security. *Nat. security and defense*, 1, 70–76.

Zabara, I. M. (2014). Institute of International Information Security: legal aspects. *Legal informatics*, 1 (41), 64–71.

Dovgopol, J. What and how did Trump say to Congress? *The Russian question. Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2184991-so-i-ak-skazav-tramp-kongresu.html> (access date: 03.06.2021).

O. Pyrozhyk, adviser to the first deputy chairman of the Volyn Regional Council, deputy of the Volyn Regional Council
ORCID: 0000-0001-5793-7433

On the need for Ukraine to use the positive experience of the United States in building an information security system

The article considers issues related to the need to create an effective national system of information security in Ukraine, following the example of a such NATO country as the United States. In particular, the US regulations in this area of public relations and positive experience on these issues are analyzed, as well as scientifically sound measures to address these issues.

In particular, the article examines the evolution of the American system of information security of the state through the prism of the main threats to national security. The main stages of the evolution of this system are traced, as a result of which "information warfare" and "information security" in the USA become the second among all the threats to the national security after the terrorism, outpacing the proliferation of weapons of mass destruction and their means of delivery, the threshold stages of an effective information security system, which has been formed in the United States in recent decades, are determined.

The study also notes that back in 2001 in the United States for the first time announced the thesis of international information security - as a condition provided by generally accepted and special principles and norms of international law, which includes violations of international peace and security of individual states and the world community in general in the sphere of information and communication.

It should be noted that the main external factor that determines the evolution of the information security system in the United States is the aggressive influences and destructive actions of the Russian Federation, which consist in systematic encroachment on information security and determine the need for active counteracting and encroaching on these encroachments.

For Ukraine, which has been waging a hybrid war with Russia for seven years, including information war, the presence and relevance of these problems - is obvious. Therefore, the experience of NATO countries, and the United States in particular, in this area is particularly valuable, useful and largely applicable in the formation of Ukraine's own effective model of information security and its development.

Keywords: *information security; information war; National security; system; provision; cybersecurity.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.08
УДК 343.2

Шмат М. С.,
аспірант Національного
технічного університету
«Дніпровська політехніка»,
головний юрисконсульт
ІПРЕ НАН України
ORCID: 0000-0003-4423-5074

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПСИХІЧНОЮ ХВОРОБОЮ

У статті висвітлено питання звільнення від відбування покарання за психічною хворобою. Проаналізовано поняття психічної хвороби як підстави звільнення від відбування покарання та рекомендовано вживати поняття тяжкий психічний та поведінковий розлад. Описано відмінності звільнення від відбування покарання за психічною хворобою з суміжними інститутами, зокрема неосудністю. Перелічено психічні розлади, що слугують підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання. Також наведено діюче законодавство та судову практику. Проведено загальний огляд застосування примусових заходів медичного характеру. Висновки статті містять рекомендації щодо внесення доповнень до кримінально-виконавчого законодавства України.

Ключові слова: відбування покарання; засуджені; психічні розлади; психіатрична допомога; судово-психіатрична експертиза; примусові заходи медичного характеру.

В статье освещены вопросы освобождения от отбывания наказания по психической болезни. Проанализировано понятие психической болезни как основание освобождения от отбывания наказания и рекомендуется употреблять понятие тяжелое психическое и поведенческое расстройство. Описано различия освобождения от отбывания наказания по психической болезни со смежными институтами, в частности невменяемостью. Перечислено психические расстройства, которые служат основанием для подачи в суд материалов об освобождении осужденных от дальнейшего отбывания наказания. Также указано действующее законодательство и судебная практика. Осуществлено общее обозрение применения принудительных мер медицинского характера. Выводы статьи содержат рекомендации по внесению дополнений в уголовно-исполнительное законодательство Украины.

Ключевые слова: отбывание наказания; осужденные; психические расстройства; психиатрическая помощь; судебно-психиатрическая экспертиза; принудительные меры медицинского характера.

Постановка проблеми. За даними Світової доповіді про охорону здоров'я за 2001 рік, на психічні та поведінкові розлади страждає або

раніше страждала кожна четверта людина. На сьогоднішній день статистика характеризується негативною динамікою і прогнози світової організації є невтішними. Відповідно до даних Центру охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України, у 20 філіях ЦОЗ ДКВС протягом 2020 року надавалась амбулаторна психіатрична допомога – 6 527 особам та стаціонарна психіатрична допомога – 344 особам. Зведеної інформації щодо застосування примусових заходів медичного характеру не передбачено, однак інформація у розрізі окремих закладів з надання психіатричної допомоги доступна на офіційному веб-сайті Державної установи «Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ України».

Таким чином, порушене питання перебуває в пріоритеті державної політики та носить актуальний характер через вагоме поширення в установах виконання покарання психічних та поведінкових розладів серед засуджених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання звільнення від відбування покарання за психічною хворобою займалися такі відомі українські вчені в галузі кримінального права, як В. М. Бурдін, О. П. Горох, С. В. Жабокрицький, В. П. Лебідь, Б. С. Мойса, Є. О. Письменський, А. П. Чуприков.

Постановка завдання. Проаналізувати інститут звільнення від відбування покарання за психічною хворобою, діюче законодавство та судову практику з порушеного питання. З метою удосконалення практики вирішення питань звільнення від відбування покарання за психіч-

ною хворобою, запропонувати внесення змін та доповнень до діючого законодавства України, зокрема Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до ч. 1 ст. 84 КК України, звільняється від покарання особа, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру відповідно до статей 92–95 цього Кодексу [1].

Закон України про кримінальну відповідальність не містить обмежень щодо встановленої системи покарань: видів покарань та груп (основних та додаткових покарань), від яких звільняється засуджений за психічною хворобою.

Кримінальний закон встановлює два критерії для звільнення засудженого від покарання за психічною хворобою: медичний та юридичний. Юридичний критерій об'єднує інтелектуальну ознаку у вигляді неможливості усвідомлювати характер та суспільну небезпеку власних дій (бездіяльності) та вольову ознаку у вигляді нездатності особи керувати власними діями (бездіяльністю). Тобто «неможливість особи адекватно сприймати та реагувати на правовий вплив при відбуванні покарання» [2, с. 500–501]. Медичний критерій визначає наявність психічної хвороби, (психічного та поведінкового розладу). Такої позиції також дотримуються Є. О. Письменський [2] та О. П. Горох [3].

Психічна хвороба як категорія захворювання була поширена в 60-

80 роках XX століття на теренах Радянського Союзу. Однак з процесами глобалізації та розвитком вітчизняної психіатрії, сучасна медична практика застосовує визначення психічний розлад або психічний та поведінковий розлад, відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про психіатричну допомогу», психічні розлади – розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті. Тяжкий психічний розлад – розлад психічної діяльності (затямарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), який позбавляє особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, свій психічний стан і поведінку.

Таким чином, визначення психічної хвороби, як підстави звільнення від подальшого відбування покарання, носить не коректний характер. Вважаємо за необхідне привести вказану підставу звільнення у термінологічну відповідність до медичного критерію, а саме вживати поняття тяжкий психічний та поведінковий розлад. Вказане буде сприяти єдності міжнародної медичної практики, правильності розуміння вітчизняної медичної термінології при застосуванні положень закону та коректнішому відношенню до діагнозу.

При застосуванні даного закону, крім обов'язкової наявності медичного та юридичного критеріїв, ключовою ознакою також виступає

момент захворювання на психічну хворобу (психічний та поведінковий розлад), а саме в період відбування покарання. Дана ознака характеризує відмінність досліджуваного інституту від суміжного інституту неосудності.

Відповідно до ч. 2, 3 ст. 19 КК України, не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню [1].

Таким чином різницею між вказаними інститутами кримінального права виступає момент захворювання на психічну хворобу, а також специфіка їх застосування. Питання звільнення від покарання за психічною хворобою, яка виникла під час його відбування, вирішується в порядку виконання вироку суду, а застосування положень ч. 3 ст. 19 КК України мають місце в ході досудового розслідування чи судового про-

вадження. Це принципова відмінність даних інститутів, що також вказує на міжгалузевий характер інституту звільнення від покарання за хворобою.

Позицію Є. О. Письменського щодо необхідності внесення змін до ч. 1 ст. 84 КК України в частині доповнення підстави звільнення від покарання, якщо особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, вважаю дискусійною, оскільки наведене регламентовано ч. 3 ст. 19 КК України [2, с. 499–500].

Перелік хвороб, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання (далі – Перелік хвороб) регламентовано пунктом 1 розділу VI Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженої спільним наказом Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 року № 1348/5/572 (згідно з додатком 13 до нього) [4].

Психічні розлади, як підстава для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання, визначені розділом IV вищевказаного Переліку хвороб, до яких віднесено:

«1. Деменції:

1) деменція при хворобі Альцгеймера середнього та важкого ступенів;

2) деменція при хворобі Піка;

3) деменція важкого ступеня при хворобі Гентінгтона, хворобі Паркінсона, нейроінфекції, сифілісі та прогресивному паралічі, травмах головного мозку, епілепсії, судинних

захворюваннях, пресенильна та сенильна деменції.

2. Амнестичний синдром органічного походження, не обумовлений алкоголем або іншими психотропними речовинами, у зв'язку з травмами головного мозку, судинними захворюваннями, епілепсією, новоутвореннями головного мозку, нейросифілісом, нейроінфекціями, іншими захворюваннями.

3. Психотичні стани органічного походження:

1) галюциноз органічного походження;

2) кататонічний стан органічного походження;

3) маячний (шизофреноподібний) стан органічного походження.

4. Шизофренія, шизотипічні та маячні розлади:

1) шизофренія параноїдна, гебефренна, кататонічна, недиференційована безперервна з наростаючим дефектом;

2) шизотипний розлад;

3) хронічні маячні розлади.

5. Біполярні афективні розлади, рекурентні депресивні розлади - епізод важкої депресії з психотичними симптомами, суїцидальним ризиком.

6. Розлади особистості та поведінки органічної етіології, обумовлені хворобою, ушкодженням чи дисфункцією головного мозку - нейроінфекцією, дегенеративні ураження головного мозку, судинні захворювання головного мозку, епілепсія, інші органічні ушкодження головного мозку.

7. Розлади особистості у стані важкої декомпенсації із загрозою ауто- чи гетероагресії - параноїдний розлад особистості, шизоїдний розлад особистості, дисоціальний розлад особистості, емоційно нестабіль-

ний розлад особистості, імпульсивний розлад особистості, істеричний розлад особистості, ананкастний розлад особистості» [4].

Однак, як вбачається з Міжнародної статистичної класифікації хвороб, Перелік хвороб не враховує декілька категорій психічних та поведінкових розладів (Клас V), зокрема Невротичні, пов'язані зі стресом та соматичні розлади і Поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними розладами та фізичними факторами.

Окремо зазначаю, що категорія Розлади психіки та поведінки, внаслідок вживання психоактивних речовин не представлена Переліком хвороб через заборону їх обігу в установах відбування покарання як причини захворювання, а категорія Розумова відсталість, Розлади, пов'язані з психологічним розвитком та Розлади поведінки та емоцій, які починаються здебільшого в дитячому та підлітковому віці можуть виступати підставою при застосуванні положень неосудності.

Тим не менш, беручи до уваги динаміку поширення психічних хвороб і фактори, що стимулюють їх розвиток, Перелік хвороб в частині психічних та поведінкових розладів підлягає перегляду із його розширенням та приведенням у термінологічну відповідність з Міжнародною класифікацією хвороб та розширення списку заінтересованих осіб, залучених до процесу (лікарів психіатричних лікарень, асоціацій лікарів-психологів, правозахисних організацій та інших).

Психічна хвороба, що позбавляє особу можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними досить широко представлена у вітчизняному та міжнародному законодавстві.

Принципи захисту осіб з психічними хворобами та покращення психіатричної допомоги, зокрема принцип діагностики психічної хвороби, принцип госпіталізації, примусова госпіталізація, наглядовий орган та процесуальні гарантії, визначені Додатком до Резолюції 46/119 «Захист осіб з психічними хворобами та поліпшення психіатричної допомоги», Генеральної Асамблеї ООН від 18 лютого 1992 року. Міжнародна пенітенціарна спільнота встановлює правила поводження із в'язнями при діагностуванні психічних та поведінкових розладів. Так, Мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели), прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 2015 року, встановлює наступне. Ув'язнених, які не несуть кримінальну відповідальність або в яких пізніше діагностовано тяжкі психічні розлади, для яких подальше перебування в тюремних умовах означатиме погіршення їх стану, не слід утримувати в тюремних установах і слід приймати заходи для їх можливого якнайшвидшого переведення в психіатричні клініки (Правило 109). Європейські пенітенціарні Правила встановлюють, що особи, які страждають на розумові хвороби або стан розумового здоров'я яких несумісний з тюремним ув'язненням, повинні утримуватися в спеціально призначених для цього установах. Нагляд та лікування за іншими ув'язненими, які також страждають психічними розладами або аномаліями, мусять відбуватися в спеціалізованих пенітенціарних установах або відділеннях, які знаходяться під медичним контролем (п. 12.1 та 47.1).

Основні засади охорони здоров'я в Україні, в тому числі психічного, представлені ЗУ «Основи законодавства України про охорону здоров'я», а правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою визначаються ЗУ «Про психіатричну допомогу».

Правила поводження з психічно хворими особами в установах виконання покарання регламентовано Кримінально-виконавчим кодексом України. Відповідно до положень ст. 152 та ч. 4 ст. 154 КВК України, підставами звільнення від відбування покарання є, зокрема, хвороба. Подання про звільнення від відбування покарання внаслідок психічної хвороби надсилається до суду начальником органу або установи виконання покарань. Разом з поданням до суду надсилаються висновок спеціальної психіатричної експертної комісії й особова справа засудженого.

Основні засади організації надання медичної, в тому числі психіатричної допомоги засудженим визначено Порядком організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі (далі – Порядок) [4].

У 2017 році законодавство України з порушеного питання зазнало суттєвих змін, зокрема на підставі ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання психіатричної допомоги» від 14 листопада 2017 року № 2205-VIII та спільного наказу МОЗУ та МЮУ «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів» від 10 травня 2017 року № 1517/5/503. Внесені зміни законодавства, зокрема, забезпечують права психічно хворих осіб, що

відбувають покарання. «Особа, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, має право звернутися до обраного нею незалежного лікаря-психіатра з метою отримання висновку про стан свого психічного здоров'я та про необхідність застосування до неї примусових заходів медичного характеру» (ч. 5 ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу»). Зазначені зміни законодавства наклали відбиток на правозастосовну та судову практику звільнення від відбування покарання за психічною хворобою.

Представлена в Україні нормативна база з оговореного питання є мінімально достатньою для відправлення правосуддя, однак подальше нормативне забезпечення прав засуджених, психічна хвороба в яких позбавляє можливості останніх усвідомлювати свої дії або керувати ними, буде слугувати гармонізації та приведенню до міжнародних (європейських) стандартів, не чекаючи встановлення конвенційних порушень.

Відповідно до підпункту «е» пункту 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року, що ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року (далі – Конвенція), кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом, зокрема законне затримання психічнохворих.

Як вбачається з практики Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції (ч. 1 ст. 2 ЗУ «Про виконання

рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»), позбавлення волі особи, яка має психічну хворобу допускається тільки при дотриманні трьох мінімальних умов:

- особа може бути взята під варту на підставі об'єктивної медичної експертизи;

- ступінь психічного розладу особи вимагає примусового взяття під варту;

- психічний розлад зберігається або прогресує в період тримання під вартою [5, с. 18].

Для того, щоб вважати «істинним» психічний розлад, психічний стан повинен досягти певного ступеня тяжкості [5, с. 18].

Вітчизняна судова практика з порушеного питання вирішується в порядку, визначеному ст. 537, 539 КПК України. Питання, які вирішуються судом під час виконання вироків, зокрема звільнення від покарання за хворобою (п. 6 ч. 1 ст. 537 КПК України) не передбачають касаційне оскарження, отже ухвали суду апеляційної інстанції є остаточними і можуть слугувати в якості судової практики.

Звільнення від відбування покарання за психічною хворобою не є поширеною категорією судової справи, тим більше, якщо мова йде про апеляційне провадження. Наведемо вибірково практику апеляційних судів з порушеного питання.

Діагноз, встановлений висновком лікарсько-консультативної комісії про медичний огляд засудженого щодо наявності захворювання, визначеного Переліком, та стан здоров'я засудженого дають підстави вважати про неможливість його подальшого відбуття покарання у

виправній установі. До таких висновків дійшла колегія суддів Львівського апеляційного суду (ухвала від 09 червня 2020 року, справа № 442/8204/19).

Колегія суддів Луганського апеляційного суду, приймаючи правильне по суті рішення, посилається на положення «Інструкції про порядок медичного обстеження засуджених, які страждають тяжкими хворобами, та представлення на них матеріалів у суди про звільнення від дальшого відбуття покарання» 1992 року, яка не застосовується в органах і установах кримінально-виконавчої системи України на підставі Наказу Державного департаменту з питань виконання покарань від 18 січня 2000 року № 3/6 (ухвала від 13 січня 2020 року, справа № 425/2727/19).

Цікавою вбачаємо позицію колегії суддів Тернопільського апеляційного суду, викладену в ухвалі від 30 грудня 2020 року (справа №603/31/18). Правильність судового рішення вбачаємо передусім в наявності перешкод у складанні висновку спеціальної психіатричної експертної комісії, оскільки виконання покарання здійснюється у виді громадських робіт та забезпечується органом пробації. Колегія суддів зважає на відсутність відомчої регламентації діяльності спеціальної психіатричної експертної комісії, передбаченої ч. 4 ст. 154 КВК України, оскільки не регламентована Порядком. Висновок суду про тотожність судово-психіатричної експертизи із висновком спеціальної психіатричної експертної комісії, в даному випадку, не знаходимо коректним, оскільки останній виступає підставою Подання про звільнення

від відбування покарання внаслідок психічної хвороби. Однак дане питання потребує більш ґрунтовного аналізу з огляду на наступне.

Судово-психіатрична експертиза – це науково-практичне дослідження, що здійснюється з метою визначення психічного стану осіб, яким призначено експертизу, у конкретні проміжки часу і відносно певних обставин, що становлять інтерес для органів слідства та суду. Організаційні засади проведення судово-психіатричної експертизи визначені Порядком проведення судово-психіатричної експертизи, затвердженій наказом МОЗ України від 08 травня 2018 року № 865.

Судово-психіатрична експертиза здійснюється виключно державними спеціалізованими судово-психіатричними установами МОЗ України та проводяться особами, які відповідають вимогам, передбаченим ст.10 ЗУ «Про судову експертизу» (ч. 2, 3 ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу» та п. 3, 4 Порядку). Компетенція установи, яка проводить судово-психіатричну експертизу, визначається належністю до сфери управління МОЗ України (правові висновки Верховного Суду, викладені в постанові від 30 березня 2020 року, справа №462/3998/19).

При розгляді питань звільнення від відбування покарання внаслідок психічної хвороби реальний вплив і потенціал психіатричної експертизи недооцінений і не використовується як належний доказ по справі. Узагальнення судової практики з порушеного питання свідчать про необхідність забезпечення прав засуджених із психічними та поведінковими розладами на психіатричну експертизу, у випадку

непогодження із висновком спеціальної психіатричної експертної комісії.

За результатами проведеного дослідження, пропонуємо внести зміни до законодавства, а саме доповнити положення ч. 4 ст. 154 Кримінально-виконавчого кодексу України наступним абзацом: «У випадку непогодження із висновком спеціальної психіатричної експертної комісії, засуджений або його захисник мають право на призначення психіатричної експертизи».

Впровадження психіатричної експертизи при обумовлених обставинах буде забезпечувати контрольну функцію і слугувати гарантією незалежності (заборона втручання, попередження про кримінальну відповідальність, можливість призначення повторної експертизи, та інше). Такі доповнення будуть слугувати аналогією і логічним продовженням внесених змін до ч. 5 ст. 19 ЗУ «Про психіатричну допомогу», про що вже згадувалося, та відповідати загальній практиці суду конвенційної юрисдикції. Жодне позбавлення волі психічно хворої особи не може розглядатися у відповідності до ст. 5 §1 (е) Конвенції, якщо рішення про таке позбавлення волі було прийнято без ознайомлення з думкою медичного експерта [5, с. 18]. Приймаючи рішення про необхідність взяття під варту будь-яку особу як психічно хвору, національна влада повинна мати певну свободу дій, оскільки саме вони в першу чергу розглядають надані докази в межах конкретної справи [5, с. 18].

Рекомендовані зміни кримінально-виконавчого законодавства України будуть не лише зменшувати корупційні ризики та спри-

яти державній політиці у сфері запобігання корупції, а реально забезпечувати права психічно хворих засуджених.

Як вбачається з положень ч. 1 ст. 84 КК України, при звільненні від покарання за психічною хворобою, до такої особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, відповідно до статей 92–95 цього Кодексу.

Відповідно до положень ст. 94 КК України, суд може застосувати примусові заходи медичного характеру наступних видів:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

2) госпіталізація до закладу з надання психіатричної допомоги із звичайним наглядом, з посиленням нагляду, із суворим наглядом [1].

Заслуговує на увагу позиція Президента Асоціації судових психіатрів України С. С. Шума про необхідність імплементації досвіду Федеративної Республіки Німеччина до українських реалій, зокрема внесення змін до вітчизняного законодавства щодо госпіталізації саме до спеціального психіатричного закладу [6]. Така думка видається слушною з огляду на наступне.

Відповідно до Переліку закладів охорони здоров'я, затвердженого наказом МОЗ України від 28 жовтня 2002 року № 385, до лікарняних закладів особливого типу віднесено спеціальний заклад з надання психіатричної допомоги. Спеціальний заклад з надання психіатричної допомоги – заклад з надання психіатричної допомоги, в якому застосовуються стаціонарні види ПЗМХ, передбачені Кримінальним кодек-

сом України (п. 21 Пояснень до вищевказаного Переліку).

Перелік спеціальних закладів з надання психіатричної допомоги представлений 15-а установами, регіонально нерівномірно розподілених, зокрема найбільшу кількість представлено в Дніпропетровській області: Комунальний заклад «Гейківська психоневрологічна лікарня» Дніпропетровської обласної ради», Комунальний заклад «Дніпропетровська клінічна психіатрична лікарня» Дніпропетровської обласної ради» та Дніпровська філія «Спеціальний заклад з надання психіатричної допомоги» Державної установи «Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю Міністерства охорони здоров'я України» [7].

У спеціальних закладах з надання психіатричної допомоги перебувають:

1. особи, які вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України, у стані неосудності (п. 1 ч. 1 503 КПК України та ч. 2 ст. 19 КК України);

2. особи, які вчинили кримінальне правопорушення у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку суду (п. 2 ч. 1 503 КПК України та ч. 3 ст. 19 КК України)

3. особи, яким обрано запобіжний захід у виді поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги в умовах, що виключають її небезпечну поведінку (п. 2 ч. 1 508 КПК України)

4. особи, які під час відбування покарання захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ч. 1 ст. 84 КК України).

В межах предмета дослідження, акцентуємо увагу на суб'єктах злочину, які вчинили кримінальне правопорушення, але захворіли під час відбування покарання, як обов'язкова умова звільнення від покарання за психічною хворобою.

Питання про продовження, зміну або припинення застосування примусового заходу медичного характеру вирішується судом у разі такої зміни стану психічного здоров'я особи, за якої відпадає необхідність застосування раніше призначеного заходу та виникає необхідність у призначенні іншого примусового заходу медичного характеру чи якщо особа видужала.

Висновки. Психічні та поведінкові розлади, що позбавляють можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними, створюють реальні перешкоди для можливості відбування покарання, оскільки мета покарання втрачає свого сенсу. Проведення кримінально-виконавчої діяльності повинна відбуватися з суворим дотримання прав засуджених і не порушувати конвенційні норми в частині нелюдського пово-

дження з психічно хворою особою. На запобігання вказаному були представлені рекомендації по внесенню змін як до кримінального, так і до кримінально-виконавчого законодавства України.

Правові висновки і роз'яснення вищих судових органів з питань звільнення від подальшого відбування покарання за психічною хворобою взагалі відсутні, тому судова практика підлягає узагальненню. Національній школі суддів України при проведенні суддівської освіти необхідно включити порушене питання до відповідних Програм, з огляду на відсутність сталої судової практики та складність вирішення питань, які вирішуються в порядку виконання вироку суду.

Не дивлячись на значну кількість допущених суддівських помилок при вирішенні питання звільнення від подальшого відбування покарання за психічною хворобою, сподіваємось, що приведені висновки і рекомендації не будуть залишені поза увагою, а порушене питання буде актуалізовано подальшими науковими дослідженнями.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III: в редакції станом на 03 вересня 2020 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.07.2021).
2. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія ; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.
3. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: дис. ... докт. юрид. наук.: 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2019. 674 с.
4. Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15 серпня 2014 року № 1348/5/572. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14> (дата звернення: 20.06.2021).

5. Право на свободу и личную неприкосновенность: Руководство по применению статьи 5 Конвенции. European Court of Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_5_rus.pdf (дата звернення: 20.06.2021).

6. Шум С. С., Пінчук, О. О. Суховій І. Я. Модель реформування системи примусових заходів медичного характеру на прикладі Федеративної Республіки Німеччина. *Архів психіатрії*. 2014. Т. 20. № 1. С.24–27.

7. Перелік спеціальних закладів з надання психіатричної допомоги: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 20 березня 2018 року №516. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0516282-18> (дата звернення: 20.06.2021).

References

Pismenskij, Ye. O. (2014). *Teoretiko-prikladni problemi zvlennya vid pokarannya ta jogo vidbuvannya za kriminalnim pravom Ukrayini*. MVS Ukrayini, Lugan. derzh. un-t vnutr. sprav im. E. O. Didorenka. Lugansk : RVV LDUVS im. E. O. Didorenka.

Goroh, O. P. (2019). *Zvlennya vid pokarannya ta jogo vidbuvannya za kriminalnim pravom Ukrayini*. (Dis. ... dokt. yurid. nauk). Kiyiv.

Shum, S. S., Pinchuk, O. O., Suhovij, I. Ya. (2014). Model reformuvannya sistemi primusovih zahodiv medichnogo harakteru na prikladi Federativnoyi Respubliki Nimechchina. *Arhiv psichiatriyi*, 20 (1), 24–27.

M. Shmat, *Post-graduate student of the NTU «Dnipro Polytechnic», chief legal adviser of the INME NAS Ukraine*

ORCID:0000-0003-4423-5074

Release from serving a sentence due to mental illness

The article highlights the issues of exemption from serving a sentence due to a mental illness, which makes it impossible for her to realize her actions or control them. The concepts of mental illness as a basis for exemption from serving a sentence are analyzed, and it is recommended to use the concept of severe mental and behavioral disorder. The distinction between exemption from serving a sentence due to mental illness and related criminal law institutions, in particular insanity, is described. Mental disorders, which serve as the basis for submitting materials to the court on exemption of convicts from further serving of sentence, are enumerated. The current legislation and court practice on the issues of release from punishment for mental illness is also described. A general review of the application of compulsory medical measures was conducted. A list of special institutions for providing psychiatric care and the categories of people who stay there were appointed.

The conclusions of the article contain recommendations for amendments to the criminal-executive legislation of Ukraine and serve to ensure the rights of convicts with severe mental and behavioral disorders. It is also recommended to the National School of Judges of Ukraine to include the issue in the relevant programs when conducting judicial education.

Keywords: *serving a sentence; convicts; mental disorders; illness; treatment; psychiatric care; court; judicial practice; forensic psychiatric examination; compulsory medical measures; part 1 of article 84 of the Criminal Code of Ukraine.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.09
УДК 343.851

Гломб Ю. О.,
суддя Рівненського окружного
адміністративного суду,
аспірант Київського університету
права і Національної академії
наук України
ORCID: 0000-0001-8258-1168

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕДОСТОВІРНІ СТВЕРДЖЕННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті представлено порівняння окремих розділів кримінальних кодексів різних країн щодо відповідальності за недостовірні ствердження. В світовій юрисдикції лжесвідчення вважається серйозним злочином, який призводить до судових помилок оскільки воно може бути використано для узурпації влади суду. Закони штатів та Європи також карають лжесвідчення. Як правило, вибір міри покарання входить до компетенції суддів і може варіюватися від штрафу і виправних робіт до тюремного ув'язнення.

Ключові слова: недостовірні ствердження; лжесвідчення; введення в оману суду або іншого уповноваженого органу; неправдиві показання.

В статье представлено сравнение отдельных разделов уголовных кодексов разных стран относительно ответственности за недостоверные утверждения. В мировой юрисдикции лжесвидетельство считается серьезным преступлением, приводит к судебным ошибкам, поскольку оно может быть использовано для узурпации власти суда. Законы США и Европы также наказывают лжесвидетельство. Как правило, выбор меры наказания входит в компетенцию судей и может варьироваться от штрафа и исправительных работ до тюремного заключения.

Ключевые слова: недостоверные утверждения; лжесвидетельство; введение в заблуждение суд или иной уполномоченный орган; ложные показания.

Постановка проблеми. Сучасна зацікавленість проблемами недостовірних стверджень, зумовлена суспільною небезпекою завідомо неправдивих показань не лише у нашій країні. У всьому світі щоденно допитуються тисячі громадян, адже до сьогодні показання свідків і потерпілих є найбільш поширеним джерелом доказової інформації. Тому

нагальною потребою у підвищенні ефективності органів правосуддя та невідворотності покарання є формування у них активного відношення до своїх обов'язків свідків та усвідомлення відповідальності за недостовірні ствердження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися

багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Неправда проявляється на всіх етапах розвитку світової цивілізації та в усіх сферах людської діяльності. Актуальним постає порівняння окремих розділів кримінальних кодексів юрисдикції різних країн щодо відповідальності за недостовірні ствердження.

Постановка завдання. Виходячи з цих міркувань, **мета** статті полягає в тому, щоб дослідити кримінальну відповідальність за недостовірні ствердження в зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. В світовій юрисдикції лжесвідчення вважається серйозним злочином, який призводить до судових помилок оскільки воно може бути використано для узурпації влади суду. Закони штатів та Європи також карають лжесвідчення. У США лжесвідчення карається строком до 5 років в федеральних судах [1]. Як правило, вибір міри покарання входить до компетенції суддів і може варіюватися від штрафу і виправних робіт до тюремного ув'язнення, в залежності від місцевих законів і обставин конкретного випадку. У Швейцарії лжесвідчення карається тюремним ув'язненням від 6 місяців до 5 років, в Ізраїлі – строком до 7 років, в Німеччині – до 5 років (стаття 154 КК Німеччини), у Великобританії – до 7 років [2].

Так, стаття 154 Кримінального кодексу Німеччини має назву «Лжесвідчення» (Meineid). Частина 1 наголошує, що будь-який, хто хибно лається перед судом або іншим органом, відповідальним за принесення присяги, буде покараний позбавленням волі на строк не менше одного року. Але частиною 2 передбачено,

що, у менш серйозних випадках лжесвідчення карається позбавленням волі на строк від шести місяців до п'яти років [3].

Лжесвідчення (клятвопорушення), в світовому розумінні, це злочин, що виражається в свідомій дачі завідомо неправдивої інформації правоохоронним органам, суду або органам влади. Часто відбувається в формі дачі неправдивих свідчень свідком або обвинуваченим на суді або під час слідства, а також посадовою особою під присягою.

Під лжесвідченням потрібно розуміти умисну дію неправдивої присяги або фальсифікації заяви про правду, в усній або письмовій формі, щодо питань, які мають значення для офіційного розгляду. Цікавим виглядає той факт, що у деяких світових юрисдикціях, не вважається злочином помилкова заява (навмисно або ненавмисно) зроблена під присягою (брехня про свій вік). Вважається, що кримінальна відповідальність настає лише в той момент, коли заявник помилково стверджує істинність заяв (зроблених або очікуваних), які мають значення для результату судового розгляду (брехня про свій вік, коли вік є фактом, що впливає на юридичний результат [4].

У деяких країнах лжесвідчення кваліфікують як: 1) кримінальний злочин (наприклад, Загальний закон США відповідно до федерального закону кваліфікує лжесвідчення як кримінальний злочин і передбачає тюремне ув'язнення терміном до п'яти років); 2) як правопорушення, у випадках, що викликають протиправне виконання (причиною неправомірного страти іншої особи або переслідування за заподіяння неправомірного страти іншій особі), зок-

рема Кримінальний кодекс Каліфорнії; 3) як вбивство або замах на вбивство в країнах, де зберігається смертна кара (тому карається стратою). Лжесвідчення вважається кримінальним злочином в більшості штатів США, а також в більшості штатів Австралії. Так, у Квінсленді лжесвідчення карається позбавленням волі на строк до довічного ув'язнення, якщо воно вчинене з метою повернути невинну людину до злочину, покараному довічним тюремним ув'язненням (згідно з розділом 124 Закону Кримінального кодексу Квінсленда 1899 року).

У деяких країнах, таких як Франція і Італія, підозрюваних не можна вислухати під присягою або підтвердженням, і тому вони не можуть давати неправдиві свідчення, незалежно від того, що вони говорять під час суду.

У Сполучених штатах застосовуються правила про лжесвідчення. Якщо особа зробила заяву під страхом покарання за лжесвідчення, навіть якщо ця особа не була приведена до присяги і не було підтверджено в якості свідка перед відповідною посадовою особою (декларація про прибутковий податок в США, яка за законом повинна бути підписана як вірна і правильна під страхом покарання за лжесвідчення (26 U.S. Code § 6065)). Федеральний податковий закон США передбачає кримінальне покарання до трьох років позбавлення волі за порушення закону про податкову декларацію про лжесвідчення. (26 U.S. Code § 7206 (1)).

Не є лжесвідченням заяви, які тягнуть за собою інтерпретацію фактів (невірні висновки мимоволі, чесні помилки без наміру обдурити, хибні уявлення про певні факти, неточні

спогади, мати інше сприйняття того, як правильно викладати правду), та твердження, які є фактами несуттєвими для судового розгляду (упущення тощо). Як і більшість інших злочинів в системі загального світового права, для того, щоб бути визнаним винним у лжесвідченні, людина повинна мати намір (*mens rea*) вчинити дію і фактично зробити це (*actus reus*).

Також у деяких інших англомонових країнах Співдружності націй, (Сполучених Штатах, Кенії, Шотландії) підбурювання до дачі неправдивих показань, намагання спонукати іншу людину лжесвідчити, саме по собі є злочином.

Сполучене Королівство Англія і Уельс розуміють під лжесвідченням правопорушення, встановлене законом в Англії та Уельсі. Склад злочину лжесвідчення може вважається готуванням заяви, або істинною або брехнею, даною під присягою в судовому порядку, при якому особа знає про неправильність або вважає, що це брехня. Особа, засуджена за лжесвідчення, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до семи років або штрафу, або і того, і іншого. Відповідно до Закону про лжесвідчення 1911 року особа, винна у вчиненні правопорушення відповідно до розділу 11 (1) Закону про Європейські співтовариства 1972 (Лжесвідчення в Суді Європейського Союзу), може бути притягнута до кримінальної відповідальності і покарана в Англії і Уельсі як злочин по розділу 1 (1 Perjury 1), а саме, «якщо будь-яка особа, законно присягнула як свідок або як перекладач у судовому процесі, навмисно робить у цьому процесі матеріали висловлювання, які, на її думку, є неправдивими або не вважає

істинними, вона буде винною в неправдивих свідченнях, і після засудження за обвинувальним висновком підлягає покаранню до покарання на строк, що не перевищує семи років, або позбавленню волі на строк, що не перевищує двох років, або до штрафу, або до такої покарання, або позбавлення волі та штрафу». «Судовий розгляд» включає розгляд в будь-якому суді, трибуналі або при особі, що має за законом право заслуховувати, отримувати й досліджувати докази під присягою (1 Perjury 2, 3). Тобто, всі покази розглядаються як зроблені в ході судового розгляду. Заява, зроблена під присягою свідком за межами Сполученого Королівства і дане в якості свідків у публічно відповідно до розділу 32 Закону про кримінальне правосуддя 1988 року, має розглядатися розділом 1 як зроблена в ході розгляду, в ході якого це дано в якості доказу. Заява, зроблена особою, для цілей судового розгляду, є законною як: 1) в Англії, так в іншій частині володінь 2) у британському суді, законно заснованому в будь-якому місці на морі або суші за межами володінь; 3) в суді будь-якого іноземної держави (1 Perjury 4). Пункт 6 Розділу 1 Закону підкреслює, що питання про те, чи була суттєвою заява, за якою обвинуваченого у лжесвідченні, є питанням закону, який повинен вирішуватися судом першої інстанції. Розділ 1 застосовується щодо особи, яка виконує функції посередника, як він застосовується по відношенню до особи, законно приведеного до присяги в якості перекладача в судовому розгляд [5].

Лжесвідчення (неправдиві свідчення) є злочином відповідно до ст. 117 Кримінального кодексу, який

застосовується як в північних та південних штатах Нігерії. Будь-яка особа, яка в будь-якому судовому розгляді, або з метою відкриття будь-якого судового розгляду, свідомо дає неправдиві свідчення, торкаючись будь-яких питань, які є матеріалом для будь-якого питання, які мають значення то в залежності в рамках цього провадження, або мало намір підняти в рамках цього провадження, є винним злочин, яке називається лжесвідчення. В Кримінальному кодексі Нігерії не має значення: 1) чи ці показання дані під присягою чи під будь-яким іншим уповноваженого законом органом; 2) чи застосована фактично особлива форми і церемонія (в управлінні присягою) бо для особи, що дає показання, щоб говорити правду це несуттєво; 3) чи в усній або в письмовій формі дані неправдиві свідчення; 4) чи утворений або утримується суд або трибунал в потрібному місці, якщо він насправді діє в якості суду в якому даються показання; 5) чи є людина, яка дає показання компетентним свідком чи ні, чи є свідоцтво допустиме в ході провадження чи ні. Як кримінальний злочин трактується говорити брехню як в ході судового розгляду так й поза судовим розглядом. Але, згідно розділу 119 Кримінального кодексу Нігерії, особу не може бути визнано винним у вчиненні лжесвідчення на непідтверджених свідченнях одного свідка. Лжесвідчення має бути доведено або підтверджено з двома свідками, або по одному свідкові з підтвердженням інших матеріалів і відповідних фактів по суті, які підтверджують його показання. Розділ 118 Кримінального кодексу транслює, що будь-яка особа, яка вчиняє лжесвідчення карається позбавленням

волі на 14 років. Якщо злочинець скоює злочин, при якому засудження іншої людини за злочин, який карається смертю або довічним позбавленням волі, він несе відповідальність у вигляді позбавлення волі довічно. Таким чином, відповідно до Кримінального кодексу, де є відповідальність за вчинення навмисної дії давання неправдивих свідчень, має бути встановлено, чи зроблено це навмисно, чи з необережності чи помилково [6].

Правова система Об'єднаних Арабських Еміратів (Legal system of the United Arab Emirates) під хибними ствердженнями розуміє злочини, за які засуджують особу (за неправдиві звинувачення, за надання неправдивих свідчень).

Законодавство Канади вважає це злочином проти відправлення закону і правосуддя, що вводить в оману правосуддя (PART IV Offences Against the Administration of Law and Justice (continued) Corruption and Disobedience (continued)). Розділ 131 «Лжесвідчення» Perjury (1) Відповідно до підрозділу (3), кожен робить лжесвідчення, яке з наміром ввести в оману робить перед особою, уповноваженою законом, яка дозволяє зробити це перед ним, неправдиву заяву під присягою або урочистим підтвердженням під присягою, урочисту заяву або свідчення або усно, знаючи, що заява є неправдивою. (1.1) Відповідно до підрозділу (3), кожна особа, яка дає показання відповідно до підрозділу 46 (2) Канадського Закону про докази або дає свідчення або заяву відповідно до наказу, прийнятого згідно з розділом 22.2 Закону про взаємну правову допомогу у кримінальних справах, здійснює лжесвідчення, який з наміром ввести

в оману робить неправдиву заяву, знаючи, що вона неправдива, незалежно від того, чи було це неправдива заява зроблена під присягою або урочистим підтвердженням відповідно до підрозділу (1), за умови, що неправдиву заяву було зроблено в дотримання будь-яких формальностей, необхідних законом місця за межами Канади, в якому особа фактично присутня або чути. (2) Підрозділ (1) застосовується незалежно від того, чи зроблено заяву, згадану в цьому підрозділі, в ході судового розгляду. (3) Підрозділи (1) і (1.1) не застосовуються до заяви, згаданої в будь-якому з цих підрозділів, яка зроблена особою, яка не має спеціального дозволу, не уповноважена або не потрібно за законом робити таку заяву. Злочин про дачу лжесвідчення кваліфікується статтею 132 Кримінального кодексу Канади. Кожен, хто дає неправдиві свідчення, винен в кримінальному злочині і підлягає позбавленню волі на строк до чотирнадцяти років. Відповідно статті 133 жодна особа не може бути засуджена за злочин, передбачений статтею 132, на підставі показань тільки одного свідка, якщо показання цього свідка не підкріплені конкретними матеріалами, що свідчать про причетність обвинуваченого [7].

Так, особа, яка перед Судом Європейського Союзу присягається в чому-небудь, що, як вона знає, є неправдивим або не вважає правдою, незалежно від його національності, винне в лжесвідченні. Судовий розгляд по даному правопорушенню може бути розпочато в будь-якому місці штату, і правопорушення може у всіх випадкових цілях розглядатися як вчинене в цьому місці.

Кримінальний кодекс Індії Главою XI Розділами з 191 по 229 «Про неправдиві свідчення і злочини проти громадського правосуддя» кваліфікує це як злочин. Вважається, що історичний досвід Індії в пошуку власної концепції покарання є унікальним. Значний вплив на це справило колоніальне минуле та англосаксонська правова культура, а також філософсько-релігійні, етніко-лінгвістичні, кастово-плеємні й інші загальнокультурні чинники. У Кримінальному кодексі (Indian Penal Code) 1860 р. склалася оригінальна пенологічна конструкція і система покарань, чому сприяли історико-теоретичні передумови, кримінальна політика британської Індії та її постколоніальний розвиток. Сучасна Індія має суперечливий досвід пошуку ефективних кримінопенологічних теорій, який суттєво доповнює класичну (вестернізованих) кримінологію. Історично сформовані в країнах «глобального півдня», в тому числі в Індії, особливі концепції і практики покарання сьогодні пильно

вивчаються в рамках такого нового напрямку, як «південна кримінологія» (Southern Criminology) [8].

Висновки. Процес еволюції кримінальної відповідальності за оману призвів до формування в більшості держав систематизованих за інститутами кримінального права нормативно-правових актів – кодексів (уложень, зведень тощо) з відповідними статтями.

Орієнтація України на розбудову правової держави та впровадження загальноєвропейських цінностей актуалізують дослідження юридичної відповідальності держави перед громадянином і особи перед суспільством. У світлі євроінтеграційних прагнень України з-поміж пріоритетних завдань – реформування судової системи, яка передусім має на меті вирішити питання незалежності судової влади та імплементації нового законодавства у відповідних сферах, а також розв'язати проблеми, пов'язані з підвищенням рівня соціальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Criminal Law: Witnesses FAQ. Архівна копія від 25 березня 2010 на Wayback Machine.
2. Revised Statute from The UK Statute Law Database. Архивная копия от 9 сентября 2010 на Wayback Machine.
3. Strafgesetzbuch (StGB) § 154 Meineid. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/_154.html
4. Perjury. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Perjury>
5. UK Public General Acts 1911 (Regnal. 1_and_2_Geo_5). Table of contents. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/1-2/6/section/1>
6. Perjury in Nigeria. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Perjury_in_Nigeria
7. Кримінальний кодекс. Міністерство юстиції Канади. Criminal Code 1985. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-46/page-32.html#h-117964>
8. Крашенинникова Н. А. Трикоз Е. Н. Институт наказания в Уголовном кодексе Индии 1860 года: пенологические теории. *Всероссийский криминологический журнал*. 2018. Т. 12, № 3. С. 431–443. DOI: 10.17150/2500-4255.2018.12(3)

References

Krasheninnikova N.A., Trikoz E.N. Institute of punishment in the Indian Penal Code of 1860: the penological theories. *Vserossiiskii kriminologicheskii zhurnal* = Russian Journal of

Criminology, 2018, vol. 12, no. 3, pp. 431–443. DOI: 10.17150/2500-4255.2018.12(3).431-443. [in Russian].

Y. Glomb, Judge of Rivne District Administrative Court, Postgraduate Student of Kyiv University of Law and National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0001-8258-1168

Criminal liability for Perjury: international experience

The current interest in the problems of unreliable allegations is due to the public danger of knowingly false testimony not only in our country. Thousands of citizens are interrogated every day around the world, because to this day the testimony of witnesses and victims is the most common source of evidence. Therefore, the urgent need to increase the efficiency of the judiciary and the inevitability of punishment is to form in them an active attitude to their responsibilities as witnesses and awareness of responsibility for false allegations.

The article presents a comparison of individual sections of the criminal codes of different countries regarding liability for inaccurate statements. In world jurisdiction, perjury is considered a serious crime, leads to miscarriages of justice as it can be used to usurp the authority of the court. State and European laws also punish perjury. In general, the choice of the punishment is within the competence of judges and can range from a fine and correctional labor to imprisonment, depending on local laws and the circumstances of the particular case. In Switzerland, perjury is punishable by imprisonment from 6 months to 5 years, in Israel - for up to 7 years, in the USA - up to 5 years, in Germany - up to 5 years, in Great Britain - up to 7 years.

False testimony (perjury), in the global sense, is a crime that is expressed in the deliberate giving of knowingly false information to law enforcement agencies, courts or authorities. It often takes the form of giving false testimony by a witness or accused in court or during an investigation, as well as by an official under oath.

False testimony is to be understood as the intentional act of a false oath or falsification of a statement of truth, orally or in writing, on matters relevant to formal proceedings. Interesting is the fact that in some world jurisdictions, a false statement (intentionally or unintentionally) made under oath (a lie about one's age) is not considered a crime. Criminal liability is considered to arise only when the applicant erroneously asserts the truth of the statements (made or expected) that are relevant to the outcome of the trial (lying about his age, when age is a fact that affects the legal outcome).

The process of evolution of criminal liability for deception has led to the formation in most states of systematized by the institutions of criminal law regulations - codes (agreements, summaries, etc.) with relevant articles.

Keywords: *false statements; perjury; misleading a court or other authorized body; false testimony.*

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.10
УДК 340.12

Кириченко В. Є.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фундаментальних
та юридичних дисциплін Харківського
національного університету
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5497-907X

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Розглядається процес виникнення та становлення філософії права в умовах зміни наукових парадигм світосприйняття. У контексті якісної еволюції пізнання простежується звернення до більш абстрактного, аніж предметний рівень усвідомлення правової реальності. Акцентується увага на проблемі співставлення та взаємозв'язку філософії права та загальної теорії права.

Ключові слова: філософія; юриспруденція; філософія права; догматика; теорія права; методологія.

Рассматривается процесс возникновения и становления философии права в условиях изменения научных парадигм мировосприятия. В контексте качественной эволюции познания прослеживается обращение к более абстрактному нежели предметному уровню осмысления правовой реальности. Акцентируется внимание на проблеме соотношения и взаимосвязи философии права и общей теории права.

Ключевые слова: философия; юриспруденция; философия права; догматика; теория права; методология.

Постановка проблеми. Однією з нагальних проблем сучасної юриспруденції, в умовах кризи західної традиції права, вважається додання концептуально-методологічного колапсу, який переживає наука, шляхом як пошуку нових методологічних феноменів, так і розвиваючи саме методологічне знання. Кризовий стан в юриспруденції не є унікальним явищем, в історії розвитку науки неодноразово відбувалися глибокі

метаморфози всіх її базових складових. Зміна наукових парадигм світосприйняття супроводжувалась докорінними змінами нормативних структур дослідження, а також філософських основ науки, які призводили до радикального перетворення типу наукової раціональності. В історичній ретроспективі мова йде про перехід від класичної науки та методології, збудованої на механіцистському світосприйнятті, раціональності та

об'єктивності до неklasичної, з при-
таманими їй релятивізмом,
суб'єктивністю та свободою вибору,
а згодом і до постнеklasичної, з при-
матом ірраціональності та плюраліс-
тичності в підходах.

Постнеklasична парадигма ви-
явила неспроможність юридичної
науки, з її раціональними рішеннями,
осягнути ті зміни, які відбуваються у
праві в сучасному світі, який глобалі-
зується та, в той же час, індивідуалі-
зується. Долати цю проблему без
залучення в юриспруденцію філо-
софського потенціалу навряд чи мо-
жливо. За цих постнеklasичних умов
філософія права набуває особливого
місця в системі юридичного знання,
завдяки чому суттєво розширюються
його можливості. Саме завдяки їй
відбувається усвідомлення загаль-
них принципів правової реальності
та таких категорій як справедли-
вість, свобода, рівність, подається
динаміка правових цінностей на різ-
них етапах розвитку людства.

Постановка завдання. Отже
постає потреба в дослідженні співс-
тавлення юридичної науки з основ-
ними методологічними традиціями,
методологічної реконструкції стано-
влення юридичної науки, сучасних
форм юридичного мислення, які до-
зvolять відтворити й обґрунтувати
епістемологічну структуру юриспру-
денції – філософія права, загальна
теорія права, юридична догматика,
та зіставити в ній філософське, нау-
кове й технічне.

**Аналіз останніх досліджень і
публікацій.** Відмова в юриспруденції
від класичної раціональності та пе-
реосмислення права в контексті ін-
ших галузей пізнання є вкрай диску-
сійною, як і актуально-нагальною. Це
дискусія, в якій беруть участь філо-

софи, юристи, історики, представни-
ки інших фахів: В. С. Нерсисянц [1],
П. М. Рабінович [2], Ю. М. Оборотов
[3], І. Л. Честнов [4], З. Д. Денікіна [5],
С. І. Максимов [6; 7], О. І. Овчінников
[8], Ю. Є. Пермяков [9], О. В. Стовба
[10] та багато інших. Звернення
до нелінійної динаміки знаходимо
в працях – А. Б. Венгерова [11],
К. В. Шундікова [12], В. О. Груніна
[13], В. І. Аршінов [14].

Виклад основного матеріалу.

Зазвичай, методологія подається як
учення щодо структури, методів та
засобів діяльності, як предмет усві-
домлення, навчання й раціоналізації,
а основною функцією цього знання
виступає внутрішня логічна органі-
зація та регулювання процесу пі-
знання та практичного перетворен-
ня того чи іншого об'єкту. У більш
вузькому сенсі під методологією ро-
зуміється методологія наукового
пізнання, а саме учення щодо прин-
ципів будови, формах та засобах нау-
ково-пізнавальної діяльності. Розро-
бка формальних умов, за яких мож-
ливе отримання знань, розпочалася
ще давньогрецькими філософами,
зокрема Аристотелем створена логі-
чна система як універсальний засіб
істинного пізнання [15]. Втім мето-
дологія у сучасному розумінні почи-
нається в Новітній час з Френсіса
Бекона, який звернув увагу на те, що
головна завада на шляху до істини
міститься не в предметі дослідження,
а у застосуванні розуму суб'єкту пі-
знання, й відтак треба спрямовувати
зусилля на відшукування такого мето-
ду, який дозволить зорієнтувати те-
оретичну та практичну діяльність
людини [16]. Власне Ф. Бекону треба
дякувати за обґрунтування індукти-
вного, емпіричного підходу до нау-
кового пізнання і з цього часу про-

блема методології стає однією з ключових в філософії. Філософи Нового часу докладали багато зусиль намагаючись відшукати істинний метод, бо лише він може привести до істинного знання. Пригадаємо Рене Декарта, який надав чітку форму роздумам щодо передумов пізнавальної діяльності, формулюючи проблему пізнання як проблему відношення суб'єкта та об'єкта, наполягаючи на специфічності мислення та відмові від зведення його до примітивного і безпосереднього відбиття реальності. Він формулює питання – яким чином досягається істинне знання, на яких інтелектуальних підставах та за допомогою яких методів думання [17]. З цього часу методологія виступає складовою теорії пізнання і лише І. Кант, вперше, виокремлює методологічне знання, провівши межу між конститутивним та регулятивним принципами пізнання, розділивши об'єктивний зміст знання і форми, за допомогою яких воно набуває статус системи. Кантівська ідея аналізу пізнання як специфічної діяльності зі своїми особливими формами внутрішньої організації набула свого максимального розвитку в об'єктивній ідеалістичній філософії Г. В. Ф. Гегеля вже як методологія раціоналізованої діяльності абсолютного духу та похідної від неї діяльності людського пізнання. Німецький класичний ідеалізм визнав діалектику загальним методом пізнання зокрема і духовної діяльності взагалі.

Саме в цей час переходу від класичної до некласичної раціональності в інтерпретації світоустрою та пізнанні навколишнього світу розбудовуються такі конкуруючі загальнофілософські стратегії як матеріалізм та ідеалізм. Зазначене проти-

ставлення виникає у наслідок критики матеріалістичного механіцизму з позиції абсолютних ідей. За цих умов діалектика, яка позиціонується і як теорія, і як метод філософської концептуалізації розвитку, посунула панування метафізичної методології, як вчення про надчутливі основи та принципи буття, що визнає єдність матеріального та духовного, буття та мислення, і передбачає існування понадрозуму в історії. На противагу об'єктивному діалектичному ідеалізму Г. Ф. В. Гегеля постає діалектичний історичний матеріалізм К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, який сприймає матерію як первинний феномен відносно свідомості. Діалектичний та історичний матеріалізм, з огляду на претензію діалектики щодо здатності опанувати всі закономірності розвитку буття, набув в радянській науці статусу догматичної доктрини, зі всіма подальшими негативними наслідками.

Тривале протистояння ідеалізму та матеріалізму, вдалося помякшити лише в умовах постнекласичної раціональності (XX ст.), яка проявилась, спочатку, в природничих науках, а саме в квантовій механіці та загальній теорії відносності, а згодом у біології, кібернетиці тощо. Утвердився загальнонауковий методологічний принцип компліментарності (додатковості), сформульований ще Н. Бором [18, с. 357]. Роль суб'єкта, властивості якого детермінують пізнання об'єкту, була переглянута. Суб'єкт і об'єкт вже не виступають протиставленими один одному, а постають відносно автономними компонентами особливої цілісності, системи вбудованої в світ, що історично розвивається [19, с. 358]. Відтепер раціональність наділяється

новими рисами – відкритістю, рефлексивною експлікацією ціннісно-змістовних структур, що включені в механізми та результати об'єктивного істинного осягнення світу. Радикально змінилась й онтологія філософських основ науки. З'являються нові змісти таких категорій як частина і ціле, випадковість та необхідність, причинність, речі, процес, стан, тощо, що запроваджувало й нове уявлення про об'єкт, як про складну систему. Об'єкт це вже не собі тотожна річ, а процес, що відтворює певні стійкі стани, і в той же час є змінним в череді інших характеристик. Починається дослідження складних нелінійних динамічно незворотних об'єктів, залучених до соціокультурного контексту міждисциплінарної інтеграції знань. У постнекласичній парадигмі ключове місце посідають синергетика та нелінійна динаміка [14, с. 164]. За своєю суттю синергетика є однією з форм закономірного синтезу знань різних предметних сфер, новим об'єднуючим принципом формування цілого, що породжує якісно нові результати в різних сферах знань. У її основі покладено визнання існування універсальних принципів самоорганізації та коеволюції складних систем безвідносно до їх природи та природи підсистем, що є їх складовою [20, с. 39–40]. Ідеї еволюції та історизму стають ґрунтом того синтезу картин реальності, які напрацьовуються фундаментальними науками, та сплавляють їх у цілісну картину історичного розвитку природи і людини роблячи їх, лише відносно самостійними, фрагментами загальнонаукової картини світу.

Загальне уявлення про генезу гносеології та методології пізнання

світу, дозволяють перейти до вкрай актуальних сьогодні філософських основ теоретичної юриспруденції, як підсистеми загальнонаукової картини світу. Філософські методи дослідження права створюються під час філософського пізнання світу філософами та містяться у філософських ученнях. Утім юриспруденція, за час свого існування, довела що вона здатна не лише опановувати та використовувати філософські напрацювання, а й створювати власні категорії та принципи пізнання права філософського рівня.

Розробка правових проблем розпочалася з перших кроків філософської та політичної думки, коли філософія сприймалась як всеосяжне наукове знання, що охоплює природу, суспільство та людину. В світоглядах Платона [21] та Аристотеля значна увага приділяється юридичній тематиці. У працях цих філософів ми знаходимо відповіді на питання про сутність права, співвідношення закону і права, про поділ права на природне та позитивне [22] (право встановлене природою та право встановлене законом) тощо [23, 1134 b]. Власне в цій метафізичній парадигмі філософське дослідження права тривало й набуло своєї квінтесенції в ідеях І. Канта [24]. У кантівській філософії право розкриває свою сутність через «трансцендентальне розуміння явищ у просторі», тобто перебуває поза безпосереднім досвідом і звернено до можливостей нашого мислення [25, с. 291]. Учення І. Канта є однією з кінцевих спроб розбудови чистої наукової та світської етики, завершення певних намагань доби Відродження і Реформації, втім воно є й початком нової філософської епохи, яка глибоко вплину-

ла на старе вчення про логос, після чого воно отримало свій істинний предмет.

Проте не лише філософів цікавив феномен права. Право, яке стало предметом дослідження в європейських університетах у XI ст. не було чинним правом, а являло собою віднайдений в бібліотеці рукопис, що відтворював Дигести, складені при імператорові Юстиніані в VI ст., який описував високорозвинену, диференційовану правову систему. Схоластична картина світу сприймала право насамперед як логічну систему, і юристи середньовічних університетів, зосереджуючись на дослідженні *Corpus Iuris Civilis*, намагались віднайти *ratio legis* через тлумачення та логічну систематизацію юридичного змісту [26, с. 23]. Використання законної та критичної екзегези [27] для усвідомлення змісту кодифікації Юстиніана, дозволило залучити візантійські тексти до осмислення їх середньовічною інтелектуальною елітою [28, с. 27], сформувані термінологічну єдність юридичного матеріалу, здійснити його предметну систематизацію, створити доктринальні тексти, які стануть ґрунтом догматичної традиції [29, с. 22].

Запозичений глоссаторами, через стоїків, метод античної діалектики [30, с. 77], дозволив створювати змістовну єдність юридичної догми через формулювання абстрактних понять, зіставляти юридичні поняття одне з одним в логічні ряди, конструювати родові класифікації понять, що у сукупності дозволило здолати протиріччя в текстах Юстиніанівського Уложення та ще міцніше переконатися в думці, що те право, яке містилося в тексті, є завершеною логічною системою [31, с. 127].

Школа коментаторів, яка заступила глоссаторів в середині XI–II ст., продовжила приводити до системи юридичні тексти та екзегетичну практику, розробивши при цьому власний «італійський метод» (*mos docendi italicus*). Схоластична діалектика досягає піку свого розвитку, завдячуючи її використанню коментатори суттєво переробляють римсько-візантійський юридичний матеріал, вибудовуючи його як внутрішньо когерентну дедуктивну систему, яка тримається на принципах права і загальних поняттях, з яких виводяться нові правоположення [32, с. 239]. Їхня плідна праця знайшла високу оцінку у другій половині XIX ст. і їх, навіть, стали вважати засновниками континентальної юридичної науки [Див.: 33, s. 78; 34, s. 1]. Завдячуючи середньовічним університетам правознавство набуло на Заході транснаціонального характеру, право отримало термінологію та метод, було сформовано особливий прошарок учених-юристів, які володіли знанням «істинних правил», що також сприяло універсальності, правові доктрини піддавались критиці та набували оцінки в світлі загальних істин, а не просто вивчались як ремесло [35, с. 78–79].

Утім аналітика коментаторів не завжди була досконалою, що призводило до появи багатьох неспівставних одна з одною доктринальних глос, що негативно відбивалось на юридичній практиці, а відтак віддаляло академічну та практичну діяльність. До того ж численні положення коментаторської доктрини не відповідали тогочасній суспільній правосвідомості. Штучне «діалектичне крочкотворство» *doctores juris* викликало гостру, зростаючу критику з

боку різних соціальних груп, що вимагало зміни методу наукового правознавства [36, § 0018]. До вирішення цих проблем у XVI ст. стала нова філологічна чи то гуманістична школа юристів. Юристи-гуманісти запроваджують «французький метод» (*mos docendi gallicus*) дослідження, в основу якого покладена історична критика джерел догматичної традиції [37, с. 102]. При цьому багато хто з прихильників гуманістичної школи продовжує користатися і екзегезою, і систематикою, і з успіхом проводять діалектичні операції з поняттями догми права [38, р. 116]. І хоча гуманістам вдалось відкрити «зовнішню історію» права, втім підстави та інструментарій догматичної юриспруденції залишився майже незмінним. Гуманізм, – зазначав І. А. Покровський, – дав юриспруденції відчуття, що для належного виконання покладених на неї завдань вона потребує обробки юридичного матеріалу з різних точок зору; він дав відчуття, що право є живим організмом, тісно пов'язаним з життям того історичного середовища, яким воно створено. У цьому сенсі гуманізм є пробліском ідей, всебічно розвинутих у подальшому історичною школою XIX ст. [39, с. 264]. Установка гуманістів на історичну реконструкцію, «очищення» істинного римського права поступово сформувала історію позитивного права як самостійного дослідницького напрямку вчених-юристів. Останні не тільки спромоглися сформувати корпоративну традицію, але й були ближчими до юридичної практики, яка сприймала джерела права як догму.

Перехід у науковому світосприйнятті до механістичної картини світу та розбудова класичного

природознавства (XVII–XVIII ст.) обумовили появу особливої системи ідеалів та норм дослідження. Основною ідеєю класичного природознавства стає думка про те, що об'єктивність та предметність наукового знання досягається лише тоді, коли з опису та пояснення прибирається все, що стосується суб'єкту та процедур його пізнавальної діяльності. Головна увага приділяється пошуку очевидних, таких що є наслідком досвіду, онтологічних принципів, на базі яких і будуються теорії, що пояснюють досвідні факти. У такий спосіб відбувалось розуміння та пізнання природи, що забезпечувало успіх механістичної картини світу, яка виступала одночасно і як реальність, щодо фізичного знання і як загальнонаукова картина світу. Гносеологічні ідеали постають універсальним зразком і в юриспруденції починає формуватися раціоналістична школа природного права. «Природничники» відкинули ґрунтовні напрацювання догматичної юриспруденції та зосередились не на догматичному уявленні про право, а на праві, що об'єктивно існує, яке є універсальним та незмінним за своєю природою. Наслідком цього став фактичний поділ правознавства на два табори – юридико-догматичний (позитивна школа) та філософсько-правовий (природно-правова школа) [40, с. 114].

Школа природного права, відповідно до ідеалів класичної наукової раціональності, намагалась математизувати правознавство шляхом запровадження дедуктивно-демонстративного методу. Втім, в силу низки об'єктивних обставин, цей метод так і не прижився в правознавстві [37, с. 166].

Завдяки ідеям Дж. Віко, Ш. Л. де Монтеск'є відбулися докорінні методологічні зміни в дослідженні права, представники історичної школи права у своїх розвідках застосували ідею закономірного історичного розвитку. Існує висока ймовірність того, що власне представнику цієї школи Густаву фон Гуго належить авторство самого терміну «філософія права», який позначив ним філософську частину учення про право. Г. фон Гуго сформулював концептуальні засади філософії права як юридичної науки на противагу метафізичного вчення про право одного з його вчителів та натхненників – І. Канта. У його «Підручнику природного права як філософії позитивного права, особливо приватного права» зазначається, що право не є витвором розуму або розумної необхідності, воно є продуктом потреби природної, історичного розвитку, та повинно досліджуватись у такий же спосіб як і інші природні явища – не шляхом умогляду, а у дійсному прояві в житті, об'єктивно, точно та неупереджено. Навіть проводиться аналогія розвитку права з розвитком мови [41].

Первинно, філософія права представлена школою природного права як своєрідна реакція на відсутність в догматичній юриспруденції світоглядної, ціннісно-ідейної рефлексії. Це була спроба розробити систему правових принципів і норм, побудованих на певній правовій ідеології. Г. С. Фельдштейн зазначав, що течії природного права вирости на Заході на ґрунті намагання внести філософський, узагальнюючий елемент в опрацювання позитивного права [42, с. 57]. Загальнотеоретичний і соціологічний напрями – в рус-

лі наукового позитивізму – протипоставили формальній, описовій методологічній настанові романо-германської юридичної догматики пояснювальну настанову на вияв загальних закономірностей права в статистиці, як системи загальних понять, що не залежать від системи офіційних норм, та динаміки – дії права в соціальній метасистемі [43, с. 393].

На початку XIX ст. у філософському ідеалізмі Ф. В. Й. Шеллінга світобудова представлена як органічна єдність, в якій метафізична ідея має свій прояв через позитивні явища, що дозволило поєднати юридичний раціоналізм природньо-правової школи з догматичною традицією позитивної юриспруденції. Філософський ідеалізм позбавляв вчених-юристів від презирливого ставлення до фактів (що мало місце в раціоналістичній природньо-правовій течії) та привчив їх бачити у розвитку позитивного права метафізичні підстави, що виправдовували та надавали сенс таким змінам [44, с. 34].

Наступним кроком у філософському осмисленні права за допомогою діалектики як загального методу пізнання стала праця Г. В. Ф. Гегеля, відома під назвою, «Філософія права» [45]. Як у свій час І. Кант, Г. В. Ф. Гегель не відкрив чогось нового в цій царині знань, він запропонував інший методологічний підхід до проблеми в межах філософії як всеосяжного наукового знання, що охоплює природу, суспільство та людину, як це до нього робили філософи починаючи з античних часів. Цей новий підхід і сьогодні залишається об'єктом глибокого та всебічного осмислення і дослідження. Г. В. Ф. Гегель прибирає протиріччя

між природнім та позитивним правом розглядаючи їх як окремі рівні права. Природне право власне і є філософією права, і уявляти собі різницю між природнім або філософським правом і позитивним правом, таким чином нібито вони протилежні та протирічать одне одному, було б зовсім невірним. Філософська наука про право має своїм предметом ідею права – поняття предмету та здійснення [46, §§ 1–3]. Філософія права покликана дати оцінку правового життя, виходячи з розумово-етичних засад.

Кардинально інший методологічний підхід до філософського сприйняття права запропонував К. Маркс, який розпочинав свої філософські роздуми як прихильник Г. В. Ф. Гегеля, а потім намагався надати ліберально-гуманістичне витлумачення його ідеям. На перше місце було поставлено економічну обумовленість права та його класову сутність. І власне уявлення про право знайшло своє місце в філософії марксизму, соціологічній за своїм типом, що виводить право із законів розвитку соціальної метасистеми.

Безумовно праця Г. В. Ф. Гегеля поширила як ідею, так і сам термін «філософія права» в науковому середовищі, де вона була сприйнята як філософський феномен. Її підтримали науковці, що присвятили себе філософсько-правовим розвідкам і не відмовляються від неї й сьогодні. Як філософський феномен, ця ідея була подана в працях Г. Радбруха, послідовника баденської школи. Його монографія «Філософія права» розпочинається з констатації, що філософія права – частина філософії, це твердження він опирає на філософські погляди своїх колег по шко-

лі: В. Віндельбанда, Г. Ріккєрта та Е. Ласка, особливо Е. Ласка. На його думку «ідея права» складається із «сполучення» трьох основних цінностей: справедливості, доцільності та правової стабільності, дослідження яких і є ціллю «філософії права» на відміну від теорії, яка виконує завдання практичного толку щодо діючого права [47; 48; 49].

У 1661 р., вперше в Європі, в Гейдельберзькому університеті на філософському факультеті було відкрито кафедру природного права і права народів, яку очолив С. фон Пуффендорф, чим розпочалося втілення природно-правових уявлень в систему професійної юридичної освіти [50]. На початку XIX ст. тривалий історичний процес філософського осмислення права, який проходив переважно в межах філософії на філософських факультетах університетів, та в межах юриспруденції на юридичних факультетах тих же університетів, набуває нової якісної форми. Після отримання статусу самостійної наукової та навчальної дисципліни, викладання філософії права, природньо, організується саме на філософських факультетах, в чому є немала заслуга «Філософії права» Г. В. Ф. Гегеля. Втім вже з кінця XIX ст. і в продовж XX ст. дослідження та викладання філософії права переходить з філософських факультетів до юридичних, стаючи частиною юриспруденції, а не філософії, які до цього, так само природньо, зосереджувались на загальній теорії позитивного права.

Німецькі класичні системи, наукова думка яких в Росії вважалась найбільш повним втіленням сутності західноєвропейської культури, стали для російських мислителів не тільки

своєрідним введенням в дисципліну, а відправним пунктом в розробці власних філософсько-правових концептів. Це саме стосується й загальної теорії права де німецькі стандарти задавали тон. Просвітництво привнесло в Росію ідеї С. фон Пуффендорфа, К. А. Гельвеція, Ш. Л. де Монтеск'є, які відіграли свою роль при становленні школи природного права, в утвердженні якої прийняли участь такі відомі постаті як Ф. Прокопович, В. М. Татіщев, С. Є. Десницький, Я. П. Козельський, В. Т. Золотницький та інші просвітники. Зберігаючи свій вплив на політико-правову думку впродовж всього XIX ст. ідеї природного права на початку XX ст. оформлюються у «відроджене» природне право прихильниками якого, попри розбіжності у поглядах, можна вважати П. І. Новгородцева, Б. М. Чічеріна, І. В. Михайловського, М. А. Бердяєва. У їхніх правових концепціях домінують морально-релігійні критерії та широкий, в контексті філософії, історії та логіки, підхід до вирішення юридичної проблематики. Патріарх російського правознавства С. Ю. Десницький зазначав, що юриспруденцію потрібно розглядати порядком історичним, метафізичним і політичним, порівнюючи при цьому закони російські з натуральними щодо них міркуваннями [51].

На становлення філософії права в Російській імперії безумовно впливала гегелівська філософія права. Одним з перших її провідників, майже батько російської філософії права, був К. О. Неволін, автор «Енциклопедії законодавства». Послідовниками цього напрямку стали М. О. Максимович, О. Д. Градовський, Б. М. Чічерін, П. І. Новгородцев.

Наприкінці XIX – початку XX ст. філософія права відчула на собі потужний вплив позитивістських ідей. Вважаючи філософію права частиною філософії, прибічники позитивізму, такі як В. Д. Катков, Г. Ф. Шершеневич, покладали на неї подвійну задачу: теоретичну, що охоплюється загальною теорією права, критично досліджувати головні юридичні поняття, та практичну, яку вирішує політика права, що виробляє ідеал правового порядку, за допомогою з'єднання в одне ціле пропозицій галузевих юридичних наук. Але потім до них додається ще третя задача – історична. Таким чином, філософія права в їх уяві має триєдину структуру: загальна теорія права, історія філософії права та політика права [52, с. 15–25].

Потужний позитивістський напрям об'єднав під своїм виміром соціологічну школу права, яка була репрезентована М. М. Коркуновим, М. М. Ковалевським, С. А. Муромцевим, що досліджувала шляхи втілення догми права в суспільстві, а також психологічну школу філософії права Л. Й. Петражицького, яка подавала право як функцію людської психіки.

Історія розвитку філософії права свідчить про неодноразові спроби здолати дуалізм двох протиставлених світоглядів – природного та позитивного у спосіб віднайдення ідеальної формули щодо співвідношення між ними. Над позитивним правом є вища сутність – совість, стверджували В. С. Соловйов, Є. М. Трубецької. А Б. О. Кістяківський та Є. В. Спектрський розглядали природне право як належне, що втілюється в суцільному. У цей час, особливе місце в філософії права, серед концептуальних ідей,

займають положення про взаємопроникнення моралі та права, єдності моральних та правових норм. Відбувається пошук моралі в праві.

Щодо радянської доби, то філософія права, зі всією революційною безкомпромісністю, була поглинута марксистсько-ленінською теорією держави і права. Марксистсько-ленінська ідеологія, що стала панівною в радянській науці, доктринально формувала уявлення про те, що методологічні напрацювання є цариною «офіційної філософії», а юридична наука покликана лише конкретизувати філософсько-методологічні доробки в понятійному апараті правознавства. Проте навіть в умовах тоталітаризму заборонити мислити навряд чи можливо. Дійсно, формально дисципліна перестала існувати і навіть сам термін «філософія права» зник зі сторінок наукових розвідок, хоча й тут були свої виключення [Див.: 53; 54], проте чимало з'являлось досліджень де державно-правові питання набували філософського виміру. Власне філософією права, здебільшого, була просякнута історія політичних і правових учень.

Із завершення радянської епохи пішов в історію й ідеологічний монополізм. Жага до свободи була нестерпною, перехід до плюралізму обумовив вибух філософсько-правової думки. Звісно, що одним з перших, хто вільно продовжив свої студії, був Д. А. Керімов [55]. Перша ж п'ятирічка відзначилась появою численних підручників з філософії права – Л. В. Петрова «Нариси з філософії права» (Харків, 1995 р.); В. С. Нерсисянц «Філософія права» (Москва, 1997 р.); В. В. Шкода «Вступ до правової філософії» (Харків, 1997 р.); С. С. Алексеев «Філософія права»

(Москва, 1997 р.); Ю. В. Тихонравов «Основи філософії права» (Москва, 1997 р.). Не змусили себе чекати й аналітичні дослідження, що свідчать про відновлення втрачених позицій та потужний потенціал фахівців. Утім ті студії, які почали з'являтися дуже швидко, відтворили той стан наукової думки щодо позиціонування філософії права, який склався на початок ХХ ст. Ще тоді, Г. Ф. Шешеневич зауважував, що на філософію права вплинула важлива обставина – це історичне розмежування між філософією права та юридичними науками. У той час, як юристи займалися виключно тлумаченням та систематизацією норм позитивного права, філософія права розроблялась переважно особами, дуже мало або навіть зовсім недотичними до правознавства. Одні досліджували право, як воно дано їм в нормах, не переймаючись думкою про те, яким воно повинно бути і навіть, а чи може воно бути іншим, а філософи створювали ідеальне право, не знаючи, що таке право в дійсному житті та як застосовуються його норми. Ця роз'єднаність продовжується, на жаль, і досі. Філософи не бажають сходити з неба на землю, а юристи не бажають підняти здолу очі. Такий стан речей шкодить, як правознавству, послаблюючи його теоретичну цінність, так і філософії права, підриваючи її практичне значення. Справа доходить до того, що доводиться відстоювати перед юристами філософію права [56, с. 15].

Показовим є й те, що найбільша активність щодо відновлення філософії права була проявлена саме з боку юристів. Не забарилися й з дискусіями, показовою в цьому плані є полеміка представника нормативно-

го праворозуміння М. І. Байтіна [57, с. 100–109] з прибічницею широкого розуміння права Л. В. Петровою [58, с. 32–41]. Протиставляючи природне і позитивне право, Л. В. Петрова вважає, що бачити в праві систему загальнообов'язкових державних норм, вважати правовими лише ті правила поведінки, які видані або санкціоновані державою, – означає позбавити право самостійної цінності та ролі, перетворити його в якийсь придаток держави. Насамкінець зазначається, що з позиції розвинутого правознавства позитивне право, яке виходить з держави у будь-якому разі являє собою законодавче свавілля, а проблема сутності права є проблемою філософії, і аж ніяк не суто юриспруденції.

Проведений методологічний екскурс демонструє, що філософія досліджує право завдяки методології відмінної від тої, яку використовує юриспруденція. Втім філософське, особливо посткласичне, рахуючи й філософсько-правове, знання зазвичай відмовляє правознавству в здатності розробити належний методологічний апарат, намагаючись запровадити власне розуміння права [Див.: 59; 60; 61]. Варто враховувати й те, що праву притаманна власна логіка та світоглядна концептуалізація, прикладом чого, у сучасному правознавстві може слугувати полеміка між теоретиком права О. В. Мартишиним [62] та філософом права О. В. Стовбою [63]. І слід визнати некоректним намагання представників філософського знання, монополізувати світоглядні правові узагальнення [64], утім використання філософського методологічного інструментарію при пізнанні права дозволяє отримати нове знання, що

надає можливість усвідомлювати глибинні його основи. Бо філософія права, здається, складається з власне філософії та права, де філософія відіграє роль способу пізнання права.

Філософія є нескінченною спробою вирішення питань, без будь-яких сподівань на можливість їх вирішення. Тут відсутній прогресивний розвиток, властивий науці. Філософській істині завжди притаманний плюралізм, відносність, консенсусність, що обумовлює наявність безлічі напрямків та шкіл. Завданням філософії є виявлення кінцевих підстав буття, відношення граничних сутностей світу – ідеального та матеріального, а відтак напрацювання кінцевого вкрай узагальненого універсального знання, якому обов'язково притаманний ціннісний компонент, що робить філософію завжди суб'єктивною. Філософія не є наукою, хоча й належить до раціональних форм мислення. Якщо наука налаштована, переважно, на отримання об'єктивного знання про дійсність, то завдання філософії інше – надати кінцево узагальнену, змістовну картину світу, спираючись, в тому числі, й на відомості отримані від науки. Коротко визначити різницю філософії та науки можна так: ціль науки – отримати знання, ціль філософії – набутти сенс [65, с. 22]. Тому теорія права не стоїть на заваді філософії та не конкурує з нею. У неї свої цілі та завдання, власне як наука вона зорієнтована на виявлення сутності права, встановлення його об'єктивних властивостей. Утім вартий врахування і той факт, що значний філософський доробок в розробку філософських уявлень про «рівність», «справедливість», «соціальне регулювання» здійснили саме юристи.

Висновки. Цю студію не даремно було розпочато з гносеологічних питань, бо філософія починалась як вчення про метод, з пропозиції «істинного шляху пізнання» та сенсожиттєвої орієнтації, піддаючи рефлексивному аналізу вихідні передумови ставлення людини до світу. Отже філософія, як метод, задає ціннісний світоглядний вектор дослідженню. Назагал, методологією філософії права виступає сама філософія. І приналежність дослідника до того чи іншого філософського напрямку, течії, школи визначає його ціннісні та методологічні вподобання. Як було показано вище, філософія права успішно розвивалась в будь-якому філософському середовищі – платонізмі, аристотелізмі, кантіанстві, гегельянстві, марксизмі-ленінізмі, позитивізмі, феноменологізмі, прагматизмі, екзистенціалізмі, тощо. Плюралізм філософсько-методологічних платформ, як і гуманітарних наук в цілому, є даністю. Всі спроби створити в цій царині універсальну концепцію з претензією на абсолютну істину зазнали краху.

Дуальна дисциплінарна приналежність філософії права склалась історично, отже сьогодні ми маємо в наявності і філософську, й юридичну дисципліни. Попри цю двоїстість, філософія права як галузь знань є єдиною і питання її поділу між філософами та юристами видається штучним. Не є суттєвою фахова приналежність дослідника, головне, щоб це було саме філософське дослідження правової реальності, спрямоване на отримання кінцево узагальненого універсально-

го знання про право. Практичного виміру дисциплінарна приналежність набуває лише тоді, коли вирішується питання – а де саме буде викладатися філософія права, на якому факультеті: філософському чи юридичному? Як і де буде відбуватися атестація наукових кадрів? У свій час І. Кант визначив ці складні факультетські стосунки як «суперечка факультетів» [66, с. 95–113]. Здається, що саме історичний розвиток дає відповіді на ці питання. І якщо раніше лише філософи шукали граничні підстави буття права та його сенсу, то сьогодні першість в цій справі тримають юристи. Зазначена тенденція простежується й щодо факультетів на яких викладається ця дисципліна. Але не все так просто в самій юридичній науці, вищевикладений ретроспективний аналіз відзначає існування принципового протистояння між адептами філософії права та загальної теорії права вже в середині юриспруденції. І як ми бачимо за часи панування марксистсько-ленінської ідеології останні майже перемогли.

Слід зазначити, що триваюче протистояння є не чим іншим, як відлунням тієї радянської, вкрай заідеологізованої, доби. Західна традиція дослідження права не так гостро реагує на ці питання і дуже часто такі терміни як: «юриспруденція», «теорія права», «філософія права» ототожнюються та не протипоставляються одне одному. Філософія права як самостійна галузь знань це доконаний факт наукової реальності. І поки існує право, буде потреба і в його філософському осмисленні.

Список використаних джерел

1. Нерсисянц В. С. Философия права / РАН, Институт государства и права. Москва : Инфра*М-Норма, 1997. 652 с.

2. Рабінович П. М. Соціально-антропологічна сутність правових і державних явищ – ядро предмета загальнотеоретичної юриспруденції. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу»*, Львів, 28–29 листопада 2008 року. Львів : Край, 2009. С. 230–246.
3. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 41–43.
4. Честнов И. Л. Постклассическая теория права = Postclassical theory of law: монография. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2012. 649 с.
5. Деникина З. Д. Неклассическая и постнеклассическая философия права: монография. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Изд-во МГОУ, 2010. 230 с.
6. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. Харьков, 2002. 328 с.
7. Максимов С. И. Классическая и неклассическая модели осмысления правовой реальности в контексте коммуникативной парадигмы права. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2014. № 6. С. 41–54.
8. Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме: монография. Ростов на Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 2002. 285 с.
9. Пермяков Ю. Е. Философские основания юриспруденции: монография. Самара: Изд-во Самар. гуманитар. акад., 2005. 246 с. 53.
10. Стовба А. В. Темпоральная онтология права. Санкт-Петербург : АЛЕФ-Пресс, 2017. 356 с.
11. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право. *Советское государство и право*. 1986. № 10. С. 39–45.
12. Шундилов К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения Москва : Юрлитинформ, 2013. 254 с.
13. Грунина В. А. Синергетические основы правового регулирования: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Вероника Александровна Грунина. Владимир, 2006. 22 с.
14. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки. Москва : ИФРАН, 1999. 200 с.
15. Аристотель. Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие»). Т. 2 : (Органон). Москва : Мысль, 1978.
16. Бекон Ф. Новый Органон. *Бекон Френсис. Сочинения в двух томах*. 2-е, испр. и доп. изд. Т. 2. Сост., общ. ред. и вступит. статья А. Л. Субботина. Москва : «Мысль», 1978. 575 с.
17. Декарт Ренэ. Рассуждение о методе. Метафизические размышления. Начала философии. Луцк: Вежа, 1998. 302 с.
18. Джеммер М. Эволюция понятий квантовой механики / Пер. с англ. В. Н. Покровского; Под ред. [и с предисл.] Л. И. Пономарева. Москва : Наука, 1985. 384 с.
19. Степин В. С. Теоретическое знание. Москва : Прогресс-Традиция, 2003. 743 с.
20. Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / пер. с англ. Ю. А. Данилова; под ред. Ю. Л. Климонтовича. Москва : Мир, 1985.
21. Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е. И. Темнова. Москва : Мысль, 1998. 798 с.
22. Видається, що софісти вже в V ст. до н. е. розрізняли явища, що породжені природою і позначали їх як *phusei* і протилежні явища пото (що можна перекласти як «за звичаєм») або *thesei* - явища, що є наслідком свідомого рішення. У II ст. н. е. латин-

ський граматист Авл Гелій переклав грецькі терміни «physei» та «thesei», відповідно як «naturalis» та «positivus», які поширились світом і стали використовуватись для позначення двох видів права. Див.: Хайєк Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3 т. / Пер. з англ. Київ : Сфера. Т.1. : Правила та порядок. 1999. 196 с.

23. Арістотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλους. Ηθικά Νικομάχεια / Переклад з давньогрецької, коментарі В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. V, 1134 б.

24. Кант И. Метафизика нравов. *Иммануил Кант. Сочинения на немецком и русском языках*. Т. 5 : Метафизика нравов. Часть 2. Метафизические основные начала учения о добродетели. Канон+, 2019. 488 с.

25. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем., предисл. И. Евлампиева. Москва : Эксмо, Санкт-Петербург : Мидгард, 2007.

26. Моддерман В. Рецепция римского права / [Соч.] В. Моддермана, проф. Гронинген. ун-та ; С нем. пер. А. Каминка, под ред. орд. проф. С.-Петерб. ун-та Н.Л. Дювернуа. Санкт-Петербург : типо-лит. А.Е. Ландау, 1888. 116 с.

27. Законна екзегеза передбачала схоластичну установку на недоторканість словесного вираження тексту та послідовне викладення матеріалу в джерелі. Щодо критичної екзегези, то вона була спрямована на встановлення істинного змісту римсько-візантійських текстів, їх тлумачення та розташування за певною системою. Таким чином до контекстуального способу тлумачення додалося ще й логіко-системне.

28. Муромцев С. А. Рецепция римского права на Западе. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1886. IV, 150 с.

29. Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права / Пер. с послед. нем. изд. проф. Рудорффа. Москва : Ф. Н. Плевако, 1874. Т. I. 550 с.

30. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2: Средневековье. Санкт-Петербург : ТОО ТК "Петрополис", 1995. 368 с.

31. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. Москва : Изд-во МГУ : Изд. группа. ИНФРА-М–НОРМА, 1998. 622 с.

32. Муромцев С. А. Очерки общей теории гражданского права. Муромцев С. А. *Избранные труды по римскому и гражданскому праву*. Москва : Центр ЮрИнфоР, 2004. 765 с.

33. Kaufmann G. Die Geschichte der Deutschen Universitäten. Vorgeschichte. Entstehung und Entwicklung der deutschen Universitäten bis zum Ausgang des Mittelalters. Bd. I. Stuttgart : J. G. Cotta, 1888.

34. Engelmann W. Die Schuldlehre der Postglossatoren und ihre Fortentwicklung. Eine historisch-dogmatische Darstellung der kriminellen Schuldlehre der italienischen Juristen des Mittelalters seit Accursius. 2., verbesserte Auflage. Leipzig, Duncker & Humblot, 1895. XIII, 242 s.

35. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение. Академический курс. Киев : Видавничий Дім «In iure», 2008. 582.

36. Шершеневич Г. Ф. История философии права. 2-е изд. Санкт-Петербург : Тип. т-ва печ. и изд. дела Труд, 1907. 588 с.

37. Коркунов Н. М. История философии права : пособие к лекциям. Изд. 3-е (без перемен). Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 509 с.

38. Berman H. J. Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2006.

39. Покровский И. А. История римского права. Науч. ред.: Ем В. С. Москва : Статут, 2004. 540 с.

40. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург : Издат. Гуманит. ун-та УрГЮА, 2001. 264 с.

41. Hugo. G. Lehrbuch Des Naturrechts, Als Einer Philosophie Des Positiven Rechts, Besonders Des Privatrechts. Berlin : Mylius, 1819. XXXVI, 564 s.
42. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. Ярославль: Тип. Губ. правл., 1909. 693 с.
43. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. *Кистяковский Б. А. Философия и социология права* / Сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург : РХГИ, 1999. 800 с.
44. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права. 2-е изд., испр. и доп. Берлин : Слово, 1923. 439 с.
45. Прижиттєве видання 1820 р. здійснено під назвою: *Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse. Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Підстави природного права та науки про державу. Основи філософії права).
46. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Перев. Б. Г. Столпнера и М. И. Левиной. Редакт. и сост. тома Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 526 с. §§ 1–3.
47. Радбрух Г. Введение в науку права. / Пер.: Островская М. М., Штейнберг И. З.; Вступ. ст.: Кистяковский Б. Москва : Труд, 1915. 160 с.
48. Gustav Radbruch: Rechtsphilosophie. Studienausgabe / Hrsg. von Ralf Dreier und Stanley L. Paulson. Heidelberg, 2003.
49. Радбрух Г. Философия права. / Пер.: Ю. М. Юмашева. Москва: Международные отношения, 2004, 240 с.
50. Ідеї С. фон Пуффендорфа набули неабиякого резонансу, як серед європейських інтелектуалів, так і в Росії та Україні. Серед українських мислителів-правознавців прихильниками поглядів С. фон Пуффендорфа себе вважали Ф. Прокопович, С. Десницький, Я. Ковельський, П. Завадовський та багато інших. Див. : Глушкова С. И. Проблема правового идеала в русском либерализме. Екатеринбург : Таймер КЦ, 2001. 387 с.
51. Семен Юхимович Десницький у 1773 р. Заснував і очолив кафедру російського законодавства, розподілену згодом на кафедри законодавства теоретичного та практичного. став першим викладачем курсу російського права. Див.: Усенко І. Б. Десницький Семен Юхимович / І. Б. Усенко, В. В. Олейников. *Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. Т. 2: «Філософія права»*; Національна академія правових наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 202–206.
52. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Т. 1 : Часть теоретическая. Философия права. Вып. 1–4 Москва : Изд. Бр. Башмаковых, 1910. 839 с. § 2. Задачи философии права. С. 15–25.
53. Керимов Д. А. Философские проблемы права. Москва : Мысль, 1972. 472 с.
54. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований. Москва : Мысль, 1986. 332 с.
55. Керимов Д. А. Предмет философии права. *Государство и право*. 1994. № 7. С. 5–12.
56. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Т. 1 : Часть теоретическая. Философия права. Вып. 1–4 Москва : Изд. Бр. Башмаковых, 1910. 839 с.
57. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Монография. 2- изд. Москва : Изд. дом Право и государство, 2005. С. 100–109.
58. Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве. *Государство и право*. 1995. № 2. С. 32–41.
59. Крет О. В. Правовая реальность : онтолого-гносеологический анализ : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.01. Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. Тамбов, 2007. 155 с.

60. Малахов В. П. *Философия права: учебное пособие для вузов*. Екатеринбург: Деловая кн.; Москва : Акад. проект, 2002.
61. Чеботарева Е. И. *Онтология права и гражданского общества: философский анализ : философский анализ : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11*. Саратов, 2007. 160 с.
62. Мартышин О. В. Об особенностях философско-правовой методологии. *Государство и право*. 2016. № 6. С. 20–30.
63. Стовба А. В. Об особенностях философско-правовой методологии. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2017. № 4. С. 88–01.
64. Родионова О. В. Современные концепции права и научные парадигмы. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2016. № 2. С. 99–100.
65. Жуков В. Н. *Философия права (теоретико методологический аспект)*. *Государство и право*. 2009. № 3. С. 21–30.
66. Кант И. Спор факультетов. *Кант И. Сочинения: В 8 т.* / Под общ. ред. проф. А. В. Гулыги. Т. 7. Москва : ЧОРО, 1994. С. 57–137.

References

- Nersesyanc, V. S. (1997). *Filosofiya prava* / RAN, Institut gosudarstva i prava. Moskva : Infra*M-Norma.
- Rabinovich, P. M. (2009). Socialno-antropologichna sutnist pravovih i derzhavnih yavish – yadro predmeta zagalnoteoretichnoyi yurisprudenciyi. *Antropologiya prava: filosofskij ta yuridichnij vimiri (stan, problemi, perspektivi): statii uchastnikov Chetvertogo vseukrayinskogo «kruglogo stolu»*, Lviv, 28–29 listopada 2008 roku. Lviv: Kraj, 230–246.
- Oborotov, Yu. M. (2003). *Filosofiya prava i metodologiya yurisprudenciyi. Problemi filosofiji prava*, 1, 41–43.
- Chestnov, I. L. (2012). *Postklassicheskaya teoriya prava = Postclassical theory of law*. Sankt-Peterburg: ALEF-Press.
- Denikina, Z. D. (2010). *Neklassicheskaya i postneklassicheskaya filosofiya prava*. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva: Izd-vo MGOU.
- Maksimov, S. I. (2002). *Pravovaya realnost: opyt filosofskogo osmysleniya: monografiya*. Harkov.
- Maksimov, S. I. (2014). Klassicheskaya i neklassicheskaya modeli osmysleniya pravovoj realnosti v kontekste kommunikativnoj paradigmy prava. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Pravovedenie*, 6, 41–54.
- Ovchinnikov, A. I. (2002). *Pravovoe myshlenie v germeneyticheskoy paradigme: monografiya*. Rostov na Donu: Izd-vo Rostov. un-ta.
- Permyakov, Yu. E. (2005). *Filosofskie osnovaniya yurisprudencii: monografiya*. Samara: Izd-vo Samar. gumanitar. akad.
- Stovba, A. V. (2017). *Temporalnaya ontologiya prava*. Sankt-Peterburg : ALEF-Press.
- Vengerov, A. B. (1986). Sinergetika, yuridicheskaya nauka, pravo. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 10, 39–45.
- Shundikov, K. V. (2013). *Sinergeticheskij podhod v pravovedenii. Problemy metodologii i opyt teoreticheskogo primeneniya*. Moskva: Yurlitinform.
- Grunina, V. A. (2006). *Sinergeticheskie osnovy pravovogo regulirovaniya*. (Avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. yurid. nauk). Vladimir.
- Arshinov, V. I. (1999). *Sinergetika kak fenomen postneklassicheskoy nauki*. Moskva: IFRAN.
- Aristotel. (1978). *Sochineniya*. V 4 t. (Seriya «Filosofskoe nasledie»). Т. 2: (Organon). Moskva: Mysl.
- Bekon, F. (1978). *Novyj Organon*. Bekon Frensis. Sochineniya v dvuh tomah. 2-e, ispr. i dop. izd. Т. 2. Sost, obsh. red. i vstupit, statya A. L. Subbotina. Moskva: «Mysl».

- Dekart, Rene (1998). *Rassuzhdenie o metode. Metafizicheskie razmyshleniya. Nachala filosofii*. Luck: Vezha.
- Dzhemmer, M. (1985). *Evoluciya ponyatij kvantovoj mehaniki* / Per. s angl. V. N. Pokrovskogo; Pod red. [i s predisl.] L. I. Ponomareva. Moskva: Nauka.
- Stepin, V. S. (2003). *Teoreticheskoe znanie*. Moskva: Progress-Tradiciya.
- Haken G. (1985). *Sinergetika. Ierarhiya neustojchivostej v samoorganizuyushisya sistemah i ustroystvah* / per. s angl. Yu. A. Danilova; pod red. Yu. L. Klimontovicha. Moskva: Mir.
- Platon. (1998). *Gosudarstvo. Zakony. Politik* / Predisl. E. I. Temnova. Moskva: Mysl.
- Hajyek, F. A. (1999). *Pravo, zakonodavstvo ta svoboda: Nove vkladennya shirokih principiv spravedlivosti ta politichnoyi ekonomiyi: V 3 t.* / Per. z angl. Kiyiv : Sfera. T.1.: Pravila ta porjadok.
- Aristotel. (2002). *Nikomahova etika* / Aristoteloys. H8ika Nikomaxeia / Pereklad z davnogreckoyi, komentari V. Stavnyuk. Kiyiv : Akvilon-Plyus.
- Kant, I. (2019). *Metafizika нравов*. Immanuel Kant. Sochineniya na nemeckom i russkom yazykah. T. 5: Metafizika нравов. Chast 2. Metafizicheskie osnovnye nachala ucheniya o dobrodeteli. Kanon+.
- Kant, I. (2007). *Kritika chistogo razuma* / Per. s nem., predisl. I. Evlampieva. Moskva: Eksmo, Sankt-Peterburg: Midgard.
- Modderman, V. (1888). *Receptiya rimskogo prava* / [Soch.] V. Moddermana, prof. Groningen. un-ta ; S nem. per. A. Kaminka, pod red. ord. prof. S.-Peterb. un-ta N.L. Dyubernua. Sankt-Peterburg : tipo-lit. A.E. Landau.
- Muromcev, S. A. (1886). *Receptiya rimskogo prava na Zapade*. Moskva : Tip. A. I. Mamontova i Ko.
- Puhta, G. F. (1874). *Kurs rimskogo grazhdanskogo prava* / Per. s posled. nem. izd. prof. Rudorffa. Moskva: F. N. Plevako.
- Reale, Dzh., Antiseri, D. (1995). *Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashih dnei*. T. 2: Srednevekovye. Sankt-Peterburg: TOO TK "Petropolis".
- Berman, G. Dzh. (1998). *Zapadnaya tradiciya prava: epoha formirovaniya* / Per. s angl. 2-e izd. Moskva : Izd-vo MGU: Izd. gruppа. INFRA-M-NORMA.
- Muromcev, S. A. (2004). *Ocherki obshej teorii grazhdanskogo prava*. Muromcev S. A. Izbrannye trudy po rimskomu i grazhdanskomu pravu. Moskva: Centr YurInfoR.
- Kaufmann, G. (1888). *Die Geschichte der Deutschen Universitäten. Vorgeschichte. Entstehung und Entwicklung der deutschen Universitäten bis zum Ausgang des Mittelalters*. Bd. I. Stuttgart : J. G. Cotta.
- Skakun, O. F. (2008). *Obshee sravnitelnoe pravovedenie. Akademicheskij kurs*. Kiev : Vidavnichij Dim «In yure».
- Shershenevich, G. F. (1907). *Istoriya filosofii prava*. 2-e izd. Sankt-Peterburg: Tip. t-va pech. i izd. dela Trud.
- Korkunov, N. M. (1903). *Istoriya filosofii prava*. Izd. 3-e (bez peremen). Sankt-Peterburg : Tip. M. M. Stasyulevicha.
- Berman, H. J. (2006). *Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformation on the Western Legal Tradition*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.
- Pokrovskij, I. A. (2004). *Istoriya rimskogo prava*. Nauch. red.: Em V. S. Moskva: Statut.
- Tarasov, N. N. (2001). *Metodologicheskie problemy yuridicheskoy nauki*. Ekaterinburg: Izdat. Gumanit. un-ta UrGYuA.
- Kistyakovskij, B. A. (1999). *Socialnye nauki i pravo*. Kistyakovskij B. A. Filosofiya i sociologiya prava / Sost., primech., ukaz. V. V. Sapova. Sankt-Peterburg : RHGI.
- Taranovskij, F. V. (1923). *Enciklopediya prava*. 2-e izd., ispr. i dop. Berlin: Slovo.

- Gegel, G. V. F. (1990). *Filosofiya prava*. Perv. B. G. Stolpnera i M. I. Levinoj. Redakt. i sost. toma D. A. Kerimov i V. S. Nersesyan. Moskva: Mysl.
- Radbruch, G. (1915). *Vvedenie v nauku prava*. / Per.: Ostrovskaya M. M., Shtejnberg I. Z.; Vstup. st.: Kistyakovskij B. Moskva : Trud.
- Radbruch, Gustav (2003). *Rechtsphilosophie. Studienausgabe* / Hrsg. von Ralf Dreier und Stanley L. Paulson. Heidelberg.
- Radbruch, G. (2004). *Filosofiya prava*. / Per.: Yu. M. Yumasheva. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya.
- Glushkova, S. I. (2001). *Problema pravovogo ideala v russkom liberalizme*. Ekaterinburg: Tajmer KC.
- Usenko, I. B. (2017). Desnickij Semen Yuhimovich / I. B. Usenko, V. V. Olejnikov. *Velika ukrayinska yuridichna enciklopediya* u 20 t. T. 2: «Filosofiya prava»; Nacionalna akademiya pravovih nauk Ukraini, Institut derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo NAN Ukraini, Nacionalnij yuridichnij universitet im. Yaroslava Mudrogo. Harkiv: Pravo, 202–206.
- Kerimov, D. A. (1972). *Filosofskie problemy prava*. Moskva : Mysl.
- Kerimov, D. A. (1986). *Filosofskie osnovaniya politiko-pravovyh issledovanij*. Moskva : Mysl.
- Kerimov, D. A. (1994). *Predmet filosofii prava*. Gosudarstvo i pravo, 7, 5–12.
- Bajtin, M. I. (2005). *Sushnost prava* (Sovremennoe normativnoe pravoponimanie na grani dvuh vekov). 2- izd. Moskva: Izd. dom Pravo i gosudarstvo.
- Petrova, L. V. (1995). O estestvennom i pozitivnom prave. *Gosudarstvo i pravo*, 2, 32–41.
- Kret, O. V. (2007). *Pravovaya realnost: ontologo-gnoseologicheskij analiz*. (Dissertaciya kandidata filosofskih nauk). Sarat. gos. un-t im. N. G. Chernyshevskogo. Tambov.
- Malahov, V. P. (2002). *Filosofiya prava*. Ekaterinburg: Delovaya kn.; Moskva: Akad. projekt.
- Chebotareva, E. I. (2007). *Ontologiya prava i grazhdanskogo obshestva: filosofskij analiz*. (Dis. ... kand. filos. nauk). Saratov.
- Martyshin, O. V. (2016). Ob osobennostyah filosofsko-pravovoj metodologii. *Gosudarstvo i pravo*, 6, 20–30.
- Stovba, A. V. (2017). Ob osobennostyah filosofskopravovoj metodologii. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Pravovedenie*, 4, 88–01.
- Rodionova, O. V. (2016). Sovremennye koncepcii prava i nauchnye paradigmy. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Pravovedenie*, 2, 99–100.
- Zhukov, V. N. (2009). *Filosofiya prava (teoretiko metodologicheskij aspekt)*. *Gosudarstvo i pravo*, 3, 21–30.
- Kant, I. (1994). *Spor fakultetov. Kant I. Sochineniya: V 8 t. / Pod obsh. red. prof. A. V. Gulygi*. T. 7. Moskva: ChORO.

V. Kyrychenko, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Fundamental and Legal Disciplines of Kharkov National University of Internal Affairs
ORCID: 0000-0002-5497-907X

Philosophy of Law – historical and methodological discourse

The article examines the process of the emergence and formation of the philosophy of law in the context of changing scientific paradigms of the worldview. The author traces the appeal to a more abstract, rather than objective, level of compre-

hension of legal reality in the context of the qualitative evolution of cognition. The post-nonclassical paradigm revealed the inconsistency of legal science, with its inherent rational decisions, to comprehend the changes in law taking place in the conditions of the modern world, which is both globalized and individualized at the same time. The solution to this problem without involving the philosophical potential in jurisprudence is unlikely. Thanks to philosophy, there is an understanding of both the general principles of legal reality and such categories as justice, freedom, equality, the dynamics of legal values at different stages of human development is realized. The study focuses on the problem of correlation and interrelation between the philosophy of law and the general theory of law.

Keywords: *philosophy; jurisprudence; philosophy of law; dogmatics; theory of law; methodology.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.11
УДК 340.15:343.26

Сокальська О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
e-mail: co2001@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8737-0829

ПЕРШІ ПЕНІТЕНЦІАРНІ БУДИНКИ В ЄВРОПІ: ВІД РЕЛІГІЙНОГО БЛАГОДІЙНИЦТВА ДО СКЛАДОВОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто процес становлення пенітенціарних установ, починаючи від формування в XVII ст. виправно-покаяльних карних закладів для священнослужителів і благодійних інституцій для утримання неповносправних делінквентів, що іменувалися пенітенціарними будинками, до нормативного закріплення 1779 р. «пенітенціарного експерименту» у Великій Британії та його реалізації, спершу у графствах, зокрема 1791 р. у Глостері, а на початку XIX ст. на загальнодержавному рівні. Визначено, коли й за яких умов терміни «пенітенціарний будинок» та «пенітенціарна система» утвердилися в англосаксонській пенальній термінології. Проаналізовано основні аспекти фундації та діяльності пенітенціарного будинку в Глостері та першого загальнонаціонального пенітенціарію Мілбенк, нормативні приписи та режимні засади функціонування.

Ключові слова: пенітенціарний будинок Корнето; Пенітенціарний акт 1779 р.; транспортація; каторжні роботи; пенітенціарний будинок в Глостері; пенітенціарна система; Головний пенітенціарій у Мілбенк.

В статье рассмотрен процесс становления пенитенциарных учреждений, начиная от формирования в XVII в. исправительно-покаянных заведений для отбывания наказания в изоляции священнослужителей, а также благотворительных учреждений для содержания неполноправных делинквентов, именовавшиеся пенитенциарными домами, к нормативному закреплению в 1779 г. «пенитенциарного эксперимента» в Великобритании и его реализации, сначала в графствах, в частности 1791 в Глостере, а в начале XIX в. на общегосударственном уровне. Определено, когда и при каких обстоятельствах термины «пенитенциарные дома» и «пенитенциарная система» утвердились в англосаксонской пенальной терминологии. Проанализированы основные аспекты основания и деятельности пенитенциарного дома в Глостере и первого общенационального пенитенциария Милбенк, нормативные предписания и режимные принципы их функционирования.

Ключевые слова: пенитенциарный дом Корнето; Пенитенциарный акт 1779 г.; транспортация; каторжные работы; пенитенциарный дом в Глостере; пенитенциарная система; пенитенциарий Милбенк.

Постановка проблеми. Реформістський підхід до пояснення витоків модерної тюрми, що панував упродовж XIX ст., а саме твердження, що пенітенціарні системи постали виключно у наслідок гуманістичного прогресивного руху заміни тілесних покарань і смертної кари добре влаштованими в'язницями, у XX ст. зазнав суттєвої критики. Так, англійський поет і публіцист Дж. Айвс звинуватив філантропів XVIII ст. у жахливому експерименті над живими істотами, створенні «машини для спричинення страждань», у порівнянні з якою, середньовічні варварства були нетривалими й відносно милосердними [1, 171]. У поясненні причин тюремних реформ дослідники, зокрема неомарксистки, уперше вийшли «за стіни тюрми» [2, 154], наголошуючи на соціально-економічних передумовах трансформації системи покарань, зумовлених формуванням капіталістичних відносин і політикою меркантилізму [3; 4].

У 60–70-х роках XX ст. теза, що тюремна реформа – це перманентний шлях до покращення умов ув'язнення переглянута авторами-ревізіоністами: Д. Ротманом, М. Ігнат'євим та М. Фуко. Акцентуючи увагу на репресивних функціях пенітенціарних закладів і бажанні реформаторів контролювати делінквентів, вони створили дзеркальну модель того, що критикували [5, 2]. Підходи реформістів і ревізіоністів різнилися лише у тому, чи зміни були викликані гуманістичними, чи авторитарними мотивами. Обидва табори представляли пенітенціарну систему як результат різкого переходу від неефективних публічних кар до, у першому випадку, «гуманної тюрми», у друго-

му – інститутів ефективного контролю і перманентного нагляду [6, 172]. Їхні висновки ґрунтувалися на досвіді тюремних перетворень переважно у межах однієї держави, відповідно США, Британії чи Франції, без урахування загальноєвропейського тюремного дискурсу.

Однак на практиці тюремні інституції зазнавали суттєвої видозміни, по мірі того як первинні європейські чи американські пенітенціарні моделі переосмислювалися і розповсюджувалися по всьому світу [7, 3]. Також їхні дослідження були зосереджені в межах традиційної хронології: кінець XVIII – середина XIX ст., що авторами-ревізіоністами було визнано періодом «народження модерної тюрми». Цей підхід нині переглянуто, зокрема у працях П. Шпіренберга, Н. Деві, Г. Гелтнера, М. Гібсон. Те, що раніше здавалося простим і відносно стрімким переходом від тілесних кар до модерної практики виправлення та реабілітації злочинців, сучасними дослідниками розглядається як більш складний і багатовекторний процес. Переосмислено не лише традиційні підходи до періодизації, але й мотиви трансформації стратегій покарання [5; 7]. Так, зокрема, на думку Дж. Вілліса визначальним для формування пенітенціарних систем у XIX ст. став процес формування державного апарату, у тому числі й у сфері управління кримінально-виконавчою сферою, і демократизація суспільства [6].

Отже, сучасна історіографія процес інституціалізації модерної тюрми розглядає як багатоступеневий у загальноєвропейському контексті, наполягаючи, що зміни відбувалися у результаті взаємодії ба-

гатьох складових, будучи фазами у довготривалому розвитку. Відповідно до цього, **мета** статті – проаналізувати етапи становлення пенітенціарних установ у широких хронологічних і географічних межах: від формування в Італії у XVII ст. виправно-покаяльних та благодійних закладів до нормативного закріплення та реалізації «пенітенціарного експерименту» у Великій Британії та започаткування пенітенціарної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема зародження пенітенціарних установ в Європі та нормативних засад діяльності розглядалася переважно у межах національних в'язничих систем (М. Ігнат'єв, Ш. Мак-Конвіл, Л. Тронес [8; 9; 10]), або ж розвідки дослідників стосувалися окремих пенітенціарних будинків [11; 12].

Виклад основного матеріалу. Формування спеціальних закладів для утримання делінквентів, відмінних від традиційних в'язниць (bridewells в Англії, tuchthuizen в Голландії та Німеччині) припадає на другу половину XVI ст. – початок XVII ст. Ув'язнення у них, з обов'язковою примусовою працею, носило характер, так би мовити, «внутрішнього вигнання» і застосовувалося як до злочинців за вироком суду, так і до асоціальних елементів як адміністративний засіб. Якщо у Голландії та німецьких землях це відбувалося в умовах секуляризації соціальної опіки й призвело до формування мережі в'язничих робітних будинків, підконтрольних магістрам, то в католицьких державах, боротьба з маргіналізацією поєднувала традиційні форми християнського благодійництва й новації соціальної

опіки з боку муніципальної влади. Під егідою церкви в Італії організовано будинки покаяння (casa della penitenza) [13, 359; 14], де утримувалися асоціальні елементи, переважно повії та неповнолітні. Щодо них церква повернулася до античного концепту emendatio – не кари, а терапевтичного впливу на неповносправних. Такими, що володіють обмеженою правоздатністю, і заслуговують на пом'якшення покарання, у XVII ст. вважалися діти й жінки.

Починаючи з XVII ст., католицька церква не лише виконувала традиційні функції опіки засуджених і контролю за місцями ув'язнення, але й на доктринальному рівні сформувала нові підходи до покарання, «пронизаного християнським духом, невідворотного, але милосердного» [15, 451]. Щодо його мети, принаймні в теорії, каральність відходила на другий план, поступаючись місцем покаянню та виправленню.

З ініціативи Папи Урбана VIII 1627 р. як альтернатива галерам для священнослужителів та монахів, що вчинили злочини, в Корнето започатковано спеціальний карний заклад – пенітенціарний будинок (Casa di Penitenza) [11]. Назва відбивала основну мету утримання (крім власне ізоляції) – перевиховання та покаяння, що мало досягатися не насильницькими методами, а милосердям, духовними практиками, бесідами з наставником, напучуваннями, ну і звісно, молитвами. У режимі пенітенціарного будинку реанімовано принципи середньовічного монастирського покаяльного ув'язнення. Ззовні заклад у Корнето нагадував палац, а всередині – монастир з рядами одиноких камер-келій і каплицею на

торці. Але за задумом, це мала бути саме в'язниця з досить суворою системою нагляду та охорони. Двері та брами обов'язково б замикалися, щомісяця слід було переводити засуджених в інші камери, які щоденно перевірялися адміністрацією.

Новація пенітенціарного будинку в Корнето полягала не лише в тому, що він призначався для відбування покарання у виді позбавлення волі з метою покаяння та виправлення, що робить його одним із прототипів пенітенціаріїв XIX ст. Це ще й була перша тюрма з камерним одиночним режимом утримання та розділенням на ніч. Засуджені не оплачували утримання в пенітенціарному будинку та не повинні були працювати. Заклад фінансувався релігійними конгрегаціями, а його діяльність регламентувалася правилами, ухваленими 1674 р. [11].

За пенітенціарним будинком закріпилася назва Ергастоло (Ergastolo) [11, 18–19]. Цей термін в канонічній доктрині втратив початкове античне значення (місця ув'язнення рабів з обов'язковою примусовою працею) й позначав келію чи місце перебування монаха-відлюдника для молитов та єднання з Богом [16]. Таким чином, утримання в ergastulum (ergastolo) – ізоляція не як покарання, а як найвища форма християнського аскетичного життя.

Отже, першим виправним закладом в Італії, де особлива увага приділялася суворому режиму й духовному переродженню через молитви, був саме пенітенціарний будинок у Корнето. *Роздуми про тюрми монарших орденів* Ж. Мабільйона лише розвинули ті ідеї, що лягли в основу його діяльності. А під час фундації виправної тюрми для непо-

внolitніх Св. Михайла у Римі запозичено не лише архітектурно-просторовий устрій пенітенціарного будинку, але й окремі режимні засади [11, 28–29].

У другій половині XVIII ст. за непад покарання у виді галер зумовив потребу в організації карних закладів з обов'язковою примусовою працею, але уже для широкого кола правопорушників, а не лише неповносправних. Фактично, такі тюремно-виробничі комплекси у Мілані, Генті, Вілворді з чітким розділенням засуджених за категоріями, сегregaцією в одиночних камерах у ночі, спільними роботами в майстернях під наглядом і, як правило, у повному мовчанні, стали прототипами майбутніх пенітенціарних будинків. Однак, постає питання як назва італійських, досить нечисленних благодійних та релігійно-карних закладів – «пенітенціарні будинки» утвердилася в європейській пенальній термінології? Оскільки, ні щодо італійських виправних тюрем, ні щодо закладів у Північно-Західній Європі її не вживали: в Італії – це були casa di correzione, у Фландрії – maison de force, у Голландії та Німеччині – spinhuis та tuchthuizen. Не зустрічаємо її і в роботі знаного англійського тюремного реформатора Дж. Го-варда. Натомість саме Британії належить першість не лише нормативного закріплення цієї назви для тюрем нового типу, але й утвердження терміну «пенітенціарна система».

У кінці 70-х років XVIII ст. у Британії при розробці проекту заміни транспортації примусовими роботами у спеціальних каторжних тюрма, організованих на засадах суворої дисципліни у поєднанні з релігійним

впливом, один з авторів законопроєкту, авторитетний англійський правник В. Блекстон запропонував змінити назву з «будинків каторжної праці» (houses of hard labour) на «пенітенціарні будинки» (penitentiary houses). В. Блекстон обирає між назвами «Ергастоло» і «пенітенціарний будинок» [10, 148–150; 17; 18, 140]. У цьому вбачаємо певну наступність нових англійських місць відбування покарання та покально-виправної традиції, започаткованої в італійських закладах, зокрема в'язниці в Корнето, де вказані назви використовувалися паралельно. У підсумку перевагу надано терміну більш звичному, уживаному в англіканських релігійних практиках, а не латинському «ergastulum», що лише додавав асоціацій з працею невольників (депутати й так закидали авторам проєкту, що вони намагаються відродити рабство на «Острові свободи» [10, 116–117]).

Таким перейменуванням В. Блекстон намагався звернути увагу депутатів парламенту на те, що у нових закладах засуджені, як сподівалися фундатори, будуть змінюватися (ставати кращими) [17, 429]. І справа не в назві, а в ідеології, яку несли в собі пенітенціарні будинки: вони мали кардинально відрізнятися від існуючих місць ув'язнення, мета їх діяльності не лише кара та превенція, але й виправлення злочинця через каяття. Необхідність виправного впливу у нових каторжних тюрмах була зумовлена тим, що у разі скасування транспортації запеклі злочинці, які раніше висилались за океан (а це близько 1000 осіб щороку), залишалися б у країні й через якийсь час поверталися у суспільство [19, 116]. І депутати вкрай скептично ставилися

до такої перспективи. Єдине, що могло їх переконати, так це те, що за період ув'язнення завдяки режиму, релігійному впливу й дисципліні вдасться перетворити колишніх злочинців на законослухняних громадян. Тому, при розробці засад діяльності нових місць ув'язнення, цьому аспекту приділено не менше уваги ніж праці засуджених, устрою в'язниць чи матеріальному забезпеченню.

Новий термін «пенітенціарні будинки» дав назву відповідному закону, ухваленому 1779 р., загальновідомому як Пенітенціарний акт. Хоча офіційна його назва Акт про роз'яснення й доповнення законів, що стосуються транспортації та інших видів покарання правопорушників (An act to explain and amend the laws relating to the transportation imprisonment and other punishment of certain offenders) [20]. Він приписував звести коштом парламенту два експериментальні пенітенціарні будинки для утримання осіб, засуджених до транспортації, або тих, кому смертна кара була замінена позбавленням волі у поєднанні з каторжними роботами, та детально регламентував їхній устрій, організаційні та режимні засади [21].

Слід зазначити, що і принципи адміністрування пенітенціарних будинків, і елементи режиму багато у чому були запозичені з практики європейських в'язничних робітних і виправних будинків. Це дозволяє зробити висновок, що Пенітенціарний акт 1779 р. акумулював, розвинув і закріпив на загальнодержавному рівні європейський континентальний досвід виправного покарання. Разом з тим, ухвалення акту означувало важливий, можна сказати, поворотний момент в еволюції

модерної тюрми – централізацію системи відбування покарання і, відповідно, побудову в майбутньому пенітенціарної системи. Як зауважує Н. Деві, Пенітенціарний акт започаткував нову концепцію в'язниці (що поєднувала уже усталений виправний підхід, направлений на тіло правопорушника, та методи духовного та психологічного впливу) як «засади державної політики» [22, 18].

Приписи Пенітенціарного акта не були реалізовані, оскільки 1784–1786 рр. відновлено транспортацію до Австралії. Однак він мав важливе значення для подальшого удосконалення діяльності чинних місць ув'язнення і побудови нових тюрем і виправних будинків, в якості місцевої ініціативи, а не централізованої реформи. У графстві Глостершир з ініціативи Дж. О. Пола зведено карний комплекс, що поєднував тюрму для підслідних і підсудних, заклад для неповнолітніх злочинців, пенітенціарій і виправний будинок (Common Gaol, Penitentiary & House of Correction). 1785 року парламент ухвалив Тюремний акт для Глостера [23, 10–40]. У ньому йшлося про створення спеціального комітету для підготовки та контролю за будівництвом карних закладів (тюрми та п'яти виправних будинків); а також було визначено вимоги до плану тюрем та пенітенціарних будинків (роздільні місця утримання, одиночні камери, наявність приміщень під лазарет, каплиці тощо). Як бачимо з назви й змісту акта, пенітенціарні будинки визначено окремими місцями утримання, поряд з тюрмами та виправними будинками. У них, відповідно до ст. XXXIV, мали утримуватися особи, засуджені до каторжних робіт.

Джорджа О. Пола справедливо називають першим тюремним реформатором, якому на практиці, системно і найбільш повно вдалося реалізувати ідеї Дж. Хенуея, Дж. Говарда, В. Ідена, В. Блекстона й приписи Пенітенціарного акта 1779 р. Як зазначав Р. А. Купер, «Говард описав ідеальну тюрму, а Пол її побудував» [24, 73–74].

Плани виправних будинків для графства Глостершир розробляв один із найуспішніших архітекторів Британії В. Блекборн. Упродовж 10 років він спроектував близько 20 тюрем, працюючи у тісній співпраці з Дж. Говардом, який називав архітектора «геніальним містером Блекборном» і додавав, що «лише той здатен втілити його бачення як має виглядати тюрма» [25, 41].

В. Блекборн підходив до архітектурного плану тюрми технологічно, з точки зору її утилітарного призначення. Він запровадив безліч новаторських рішень щодо покращення вентиляції в'язничних приміщень для запобігання тюремній лихоманці та спрощення нагляду: ґрати на вікнах замість скла, залізні решітки замість дверей у коридорах корпусів, подвійні дерев'яні та решітчасті двері у камерах, просторі внутрішні двори тощо [26, 181]. Його ідеї використовувалися при плануванні пенітенціаріїв упродовж наступних 100 років. В. Блекборн одним із перших запропонував різні конфігурації розташування в'язничних корпусів відносно центральної адміністративної будівлі: у виді віяла, хрестоподібно, півколом. У графстві Глостершир за планами В. Блекборн зведено виправні будинки у Хорслі, Літледені, Нортлічі.

Але найбільш масштабним став тюремний комплекс (Common Gaol, Penitentiary & House of Correction) в Глостері, відкритий 1791 р. Він був розрахований на 400 осіб, що розміщувалися у різних корпусах. В одному з них, власне пенітенціарному будинку, утримувалися засуджені до транспорзації (як альтернатива безстроковому вигнанню в колонії) та смертної кари (але були помилувані). У пенітенціарному будинку було 32 одиночні камери для чоловіків та 12 – для жінок, у яких засуджені перебували й вдень, і вночі. Але вони могли бачитися з іншими ув'язненими під час богослужінь, прогулянок, прийому їжі тощо. По двоє засуджені працювали на механічному колесі, що підіймало воду. Ув'язнених відвідували лише начальник тюрми, лікарі й капелан, які повинні були опікуватися їхнім моральним та фізичним станом. Саме вплив добропорядних джентльменів, бесіди та настанови капелана, у поєднанні з усамітненням мали відігравати основну роль у процесі усвідомлення засудженими своєї вини та виправлення. Значне місце серед засобів впливу на злочинця відводилося релігії [9, 101–103].

Певний презирливий статус ув'язнених, як елемент перевиховання, був закріплений у правилах закладу. Зокрема, одягнені вони мали бути в грубу однакову тюремну робу з відмітними знаками (це також полегшувало розшук засуджених у разі втечі). Праця розглядалася скоріше як елемент виснаження злочинця й придушення його волі. Дж. О. Пол вважав, що заняття ремеслом для таких злочинців – це привілей, винагорода. З огляду на суворі правила дисципліни, особливої ваги набував

нагляд за засудженими з боку персоналу в'язниці та чітке виконання ними своїх обов'язків, недопущення потурання ув'язненим [9, 102–103].

Більш детально засади діяльності та правила внутрішнього розпорядку карних установ графства було визначено у збірці *General regulations for inspection and controul of all the prisons: together with the rules, orders, and bye laws, for the government of the gaol and penitentiary house, for the county of Gloucester* 1790 р. [27]. Вона містила детальні структуровані приписи щодо 1) контролю і нагляду за діяльністю місцевих тюрем, будинків корекції та пенітенціарних будинків з боку суддів та магістратів; повноважень і персонального складу тюремних комітетів кожного закладу, інспекцій тюрем та пенітенціарних будинків; 2) суворого одиночного утримання як дисциплінарного заходу; 3) поділу засуджених на категорії (чоловіки, жінки, запеклі злочинці, боржники тощо) та правил утримання.

Окремо було розроблено Загальні правила для тюрем і Правила й приписи для пенітенціарного будинку, що базувалися переважно на приписах Пенітенціарного акта 1779 р., але більш детально регламентували питання управління в'язницями та пенітенціарними будинками. У Загальних правилах для тюрем визначено права та обов'язки, оплату праці управителя в'язниці, майстра, капелана, лікаря, обов'язковий щоденний огляд засуджених, розпорядок дня, харчове забезпечення. Заборонялися азартні ігри, алкоголь, плати, що традиційно стягувалися з новоприв'язаних злочинців [27, 17–35].

Дж. О. Пол розумів, що якими би досконалими й детальними не були правила в'язниці, ефективність її діяльності залежатиме все ж від персоналу, особливо управителя. Досвід дореформених англійських тюрем свідчив, що саме начальники тюрем і зловживали владою. Щоб запобігти цьому введено незалежну від очільника посаду капелана, який призначався суддями і був підконтрольний лише їм [9, 127]. Крім традиційних функцій щодо відправлення культу, навчання, духовних настанов, він також повинен був вічна-віч зустрічатися з засудженими, вислуховувати їхні скарги тощо.

Капеланом у Глостері міг бути лише представник англіканської церкви. Він щосереди та щоп'ятниці читав ранішню молитву, а щонеділі, на Різдво й у Страсну П'ятницю відправляв службу; вів щоденник, у якому фіксував свої візити до в'язниці, питання, що виникали з огляду на його службові обов'язки, та власні спостереження [27, 22–23].

Режим пенітенціарного будинку регламентовано окремим документом – Підзаконні акти, правила та накази стосовно класифікації, використання та управління засудженими в Пенітенціарному будинку (Bye laws rules, and orders, for classing, employing, and governing the Prisoners Confined in the Penitentiary House) [27, 65–78]. У ст. 2 розвинуто положення Пенітенціарного акта 1779 р. про поділ засуджених на три класи: упродовж першої третини строку засуджений перебував у першому класі й виконував найтяжчу роботу; далі, за відсутності порушень дисципліни, він переводився до другого класу й був задіяний на менш важких роботах. Засуджені третього класу

могли призначатися constables of a division (щось на кшталт старшого відділення) або помічниками з прибирання камер чи наставниками на виробництві (ст. 3). Режим утримання кожного класу міг корегуватися місцевими суддями [27, 66–67].

Якщо характер виробництва вимагав спільної діяльності кількох засуджених, то за ними обов'язково слідкував наглядач (ст. 5). Засуджені до транспорзації, що утримувались у пенітенціарному будинку перед відправленням до колоній, перебували також в одиночних камерах. До праці вони могли не залучатися та отримували мінімальну їжу, оскільки кошти на їхнє утримання виділяла держава, а не магістрат (ст. 10).

У правилах Пенітенціарного будинку Глостера набули подальшого розвитку норми про опіку над особами, які звільняються з в'язниці. Так, ст. 27 передбачала, якщо злочинець під час відбування покарання був працьовитим і добре себе поведив, то капелан, управитель або суддя, будучи переконаними в його виправленні, надаватимуть такому засудженому при звільненні документ, який би підтверджував це, та, за рішенням суддів, певну суму грошей. Особам, які звільнялися з пенітенціарного будинку, видався цивільний одяг (власний чи будь-який пристойний) і гроші, для того, щоб дістатися до місця проживання (не більше 10 шилінгів). Якщо особа після звільнення влаштуувалася на роботу й через рік надавала письмове підтвердження від роботодавця про свою добру службу та чесну поведінку, що також підтверджував представник місцевої влади, то судді могли виділити їй додаткові кошти.

В'язничний комплекс у Глостері з-поміж подібних закладів повернув найбільше уваги й вважався зразковим. І хоча виникали проблеми з дотриманням режиму мовчання та дисципліни, складною системою класифікації в'язнів, виконанням обов'язків персоналом, на слуханнях у парламентському комітеті 1811 р. Дж. О. Пол зазначив, що тюрма виправдала всі самі оптимістичні його сподівання і навіть більше – багато хто після в'язниці став законслухняним громадянином і чесно заробляв собі на життя [24, 90]. Той факт, що Дж. О. Полу вдалося втілити приписи Пенітенціарного акта 1779 р. щодо заміни транспортації та смертної кари тюремним ув'язненням, надавав пенітенціарному будинку Глостера особливої ваги на загальнодержавному, а не лише локальному рівні [9, 100].

З огляду на успіхи у справі впровадження нових карних закладів у графствах, а також коштовність транспортації, незадовільні умови утримання в халках та високу смертність у них на початку XIX ст. парламентарі та урядовці (не без тиску релігійних товариств) повернулися до питання реформи системи покарань. У 1811 р. скликано парламентський комітет під головуванням Дж. Холфорда, який мав критично оцінити ефективність виконання покарання у виді транспортації та утримання в халках, а також розглянути питання зведення пенітенціарного будинку. В якості модельних закладів обрано: пенітенціарій у Глостері (Дж. О. Пол був одним із доповідачів), виправний будинок в Саутвеллі (у якості експерта виступив його капелан Дж. Т. Бехер) та проєкт Паноптикону Дж. Бентама [28].

У контексті огляду діяльності та засад функціонування пенітенціарного будинку в Глостері у звіті комітету вперше на офіційному рівні ужито термін «система пенітенціарного ув'язнення» (a system of Penitentiary imprisonment), під якою розуміли систему відбування покарання в умовах ізоляції, що передбачає не лише безпечне утримання правопорушника, але і його *виправлення і зміну свідомості через усамітнення та релігійні настанови* [28, XC–XCI]. Також термін «пенітенціарна система» вжито у працях Дж. Бентама: «пенітенціарну систему Паноптикону» він протиставляв системі халків та транспортації [29].

У травні 1811 р. Комітет Холфорда направив до парламенту висновки, у якому, проаналізувавши умови та строки утримання засуджених до транспортації, члени комітету визначили, що в пріоритеті – побудова достатньо великого пенітенціарного будинку для Лондона та столичного графства Мідлсекс [28, LXXXIX, XCVI]. За основу устрою майбутнього пенітенціарного закладу комітет вирішив узяти кращі елементи режиму утримання в Глостері та Саутвеллі. Пропонувалася прогресивна система відбування покарання і розділення засуджених на класи. Засуджені першого класу, відразу після поміщення до пенітенціарного будинку, повинні були утримуватися в одиночному ув'язненні у найбільш суворих умовах (як це практикувалось у Глостері); для переведених до другого класу встановлювався б режим утримання на зразок того, що був у виправному будинку Саутвелла. Однак, члени комітету, вдавшись до механічного об'єднання, не змогли досягнути суперечності у філософії й

меті покарання цих двох закладів, що і визначали відмінність у їхніх режимах [9, 140]. У Глостері виправлення мало досягатися через усамітнення та заглиблення в себе і, як наслідок, покаюння, а в Саутвеллі – через працю, соціальну адаптацію в малих групах під контролем адміністрації й формування позитивних навичок.

Результатом роботи Комітету Холфорда стало ухвалення парламентом актів про будівництво в столичному районі Мілбенк пенітенціарного будинку, розрахованого на 600 (300 чоловік і 300 жінок) засуджених до транспортації та злочинців, яким смертну кару замінено тюремним ув'язненням, графства Мідлсекс та Лондона [30, 303–304; 31, XLVIII]. Для інших регіонів планували звести пенітенціарії за типовим планом. Однак у процесі будівництва, що тривало упродовж 1813–1821 рр., збільшено кількість камер і заклад міг вмістити понад 1000 засуджених. З огляду на це, його було введено в експлуатацію як загальнонаціональний для Англії, Уельсу та Шотландії – General Penitentiary at Millbank. У регіонах відкривали окремі пенітенціарні «сектори» в новозведених або уже діючих виправних будинках, як зокрема Монмутширі в Уельсі.

Інспекторами-наглядачами будівництва призначено Дж. Холфорда, Дж. Т. Бехера та Ч. Лонга [32, 47]. У конкурсі на кращий проєкт пенітенціарного будинку першість дістав художник-кресляр Королівського військового коледжу В. Вільямс. Його проєкт інспектори доручили доопрацювати знаому архітектору Т. Хардвіку, під керівництвом якого і було розпочато будівельні роботи.

Остаточний план пенітенціарного будинку Мілбенк у формі

п'ятикутної зірки нагадував більше фортецю, ніж виправний заклад [33, 13]. За архітектурним стилем його радше можемо віднести до «architecture terrible», за яким зведено і лондонську в'язницю Ньюгейт. Такий підхід був продовженням каральної середньовічної пенальної традиції, у якій тюрма – це, перш за все, міцні стіни, ґрати та кайдани, її мета – вселяти страх. Так, уже на етапі проєкту був певний дисонанс між «terrible» будівлею, що усім своїм виглядом залякувала, і метою виправлення злочинця, власне задля чого і зводився заклад.

Це був комплекс у виді шести окремих триповерхових пентагонів, розміщених навколо адміністративного корпусу у формі шестикутника, у центрі якого була каплиця. Пенітенціарій займав територію 16 акрів і був оточений кам'яною стіною з масивною брамою у центрі. Кошторис будівництва, визначений Т. Хардвіком, склав 259 725 £ (до цього, найдорожчий виправний будинок в Англії було зведено за 65 656 £ [34, 167]).

Уже на початку будівництва виникли значні труднощі із закладенням фундаменту будівлі на болотистих ґрунтах поблизу р. Темзи. Після консультацій з провідними столичними інженерами при будівництві в'язниці було застосовано найновіші технології. Звичайно, це суттєво збільшило видатки. У кінці 1813 р. Т. Хардвік зажадав збільшення гонорару, оскільки будівництво потребувало більше зусиль, ніж він планував, а коли отримав відмову, звільнився. Комітет найняв менш відомого, але достатньо досвідченого Дж. Харві. У 1815 р., коли у вже зведених корпусах через просідання

фундаменту пішли тріщини, його замінили Р. Смірком, який разом з інженером Дж. Ренні, укріпив фундамент бетоном (ця технологія в Англії при зведенні публічних будівель була застосована вперше у Міллбенк) і 1821 р. завершив будівництво [12, 44–46].

Усі ці перипетії зі зміною архітекторів, інженерно-будівельні складнощі ілюструють наскільки проблематичною з самого початку була реалізація такого масштабного проєкту. Видатки постійно зростали й інспектори повсякчас зверталися до парламенту за додатковими асигнуваннями. І хоча в доброчесності інспекторів не було підстав сумніватися, ніхто не міг передбачити, що загальна сума витрат зросте вдвічі й у підсумку складе астрономічну для тих часів суму 458 000 £. Як саркастично зазначали С. Вебб та Б. Вебб, це був найкоштовніший проєкт у світі, звісно, після єгипетських пірамід. З огляду на вартість, строки будівництва та зовнішній вигляд комплексу, який називали «пам'ятником потворності» («monument of ugliness»), жителі столиці були не в захваті від нового карного закладу, розміщеного неподалік англійського парламенту [32, 48].

Заощадити на заміні транспортації тюремним ув'язненням не вдалося. І слабою втіхою було те, що при незначному перегляді проєкту у Міллбенк можна було розмістити майже вдвічі більше ув'язнених ніж це планувалося. Значні витрати були зумовлені, по-перше, масштабністю проєкту пенітенціарію (до цього виправні будинки зводили максимум на 100–200 осіб), по-друге, складним архітектурно-інженерним рішенням. Міллбенк мав стати в'язницею ново-

го типу, в якій план, організація простору, розташування камер, майстерень, сходів тощо визначалися вимогами режиму, безпеки та санітарно-гігієнічними нормами.

Функціональне призначення і в'язничний режим стали визначальними для просторових рішень. І будь-які недоліки, допущені при початковому плануванні архітекторами чи інженерами, у подальшому неодмінно позначалися б на режимі й ув'язнених. Так, будівництво в'язниць на березі річки, як «заповідав» Дж. Говард, на практиці, у тому числі в Міллбенк, призвело до підтоплення фундаменту й підвищенні вогкості приміщень. Складно спроєктовані корпуси Міллбенк більше нагадували лабіринт. Численні переходи, гвинтові сходи, безліч воріт і дверей ставали справжнім випробуванням для персоналу в'язниці. Один із наглядачів після довгих років служби зізнавався, що все ще не міг без проблем знайти вихід і через це постійно носив з собою крейду, якою позначав вірну дорогу [12, 33].

27 червня 1816 р. у першому зі зведених пентагонів розміщено 36 жінок, переведених з в'язниці Ньюгейт. Початково він призначався для чоловіків, але у цей період у в'язницях графства перебувала критична маса жінок, засуджених до транспортації: уряд не готовий був їх відправляти до Австралії, а в халках жінок не утримували. По мірі того, як здавали в експлуатацію наступні пентагони, у них розміщували засуджених. У 1819 р. загальна кількість ув'язнених пенітенціарного будинку склала 325 осіб (126 чоловіків і 199 жінок), у 1820 р. – 551 особа (відповідно, 274 і 277);

станом на червень 1823 р. у Міллбенк утримувалося 878 осіб [35, 33–34]. Слід зазначити, що на повну потужність (1200 місць) заклад ніколи не працював.

Загальні засади управління пенітенціарієм Міллбенк ґрунтувалися на приписах, започаткованих ще Пенітенціарним актом 1779 р., що були доповнені з огляду на практику функціонування виправних будинків у Глостері та Саутвеллі. Функція загального керівництва, нагляду та контролю покладалася на спеціальний комітет. Його склад було сформовано принцом-регентом у лютому 1816 р. Членами комітету стали поважні та впливові політики й релігійні діячі, а також колишні інспектори (Дж. Холфорд, Ч. Лонг) та практики-тюрмознавці (Дж. Т. Бехер і В. М. Піт). Очолив комітет спікер парламенту. Таке представництво наглядового органу безумовно надавало ваги пенітенціарному починанню. Комітет звітував про свою діяльність перед парламентом та Судом королівської лави.

Членами комітету розроблено Правила і приписи для управління Головним пенітенціарієм [36]. Відповідно до яких, комітет повинен був збиратися не рідше ніж раз на місяць (на практиці в перші роки засідання відбувалися набагато частіше [9, 146]) і призначати принаймні одного візитера для контролю за діяльністю пенітенціарного будинку. Він повинен був відвідувати засуджених і спілкуватися з ними, перевіряти журнали обліку та звітності. Комітет визначав режимні засади закладу, види в'язничних робіт, призначав управителя пенітенціарного будинку, капелана, матрону, лікаря, економа та майстра виробництва.

З самого початку члени комітету, особливо Дж. Холфорд, який перебував у Міллбенк майже постійно, сконцентрували у своїх руках значні управлінські повноваження. Перший начальник закладу скаржився, що члени комітету постійно втручалися в його діяльність, зокрема давали розпорядження та вказівки наглядачам, не ставлячи його до відома. Вони заохочували усілякі скарги, навіть систему шпіонажу, бажаючи за будь-яку ціну виявити зловживання адміністрації.

З іншого боку, пенітенціарій Міллбенк, на переконання А. Гріффітса, був для інспекторів-візитерів такою собі «грою у благодійність» і шляхетним заняттям у вільний час. Вони полюбили приводити туди своїх друзів, щоб ті спостерігали за процесом «виправлення» [12, 58–59, 68].

Тотальний контроль з боку комітету призводив до нівелювання авторитету управителя пенітенціарного будинку. Фактично, він ділив повноваження з капеланом та матроною. Таким чином комітет намагався встановити запобіжники й унеможливити узурпацію влади. І хоча повноваження управителя були описані в 30 пунктах Правил, поширювалися вони переважно на засуджених, а не на персонал. Коротко їх суть можна сформулювати як забезпечення утримання під наглядом та підтримка дисципліни [9, 147], за порушення якої він міг накладати незначні дисциплінарні стягнення (більш суворі заходи впливу – лише після узгодження з комітетом). Щодо урядників, то управитель міг відсторонювати їх від виконання обов'язків (окрім посадовців, що їх призначав комітет), але не звільня-

ти. Він не відповідав ні за виробництво (з огляду на це, не отримував додаткових прибутків з доходів від виробництва, а лише фіксовану платню – 600 £ на рік), ні за виправлення засуджених, оскільки це належало до компетенції капелана. Управитель повинен був проживати з сім'єю на території пенітенціарного будинку і, по можливості, бути постійно присутнім на службі. Якщо він тимчасово залишав заклад, то робив запис про це й офіційно передавав свої повноваження майстру, який його заміщав.

Однією з основних проблем в'язничної системи на початку XIX ст. була нестача кваліфікованого персоналу. І якщо для роботи у в'язниці загалом було складно найняти чесних і порядних службовців, то в пенітенціарному закладі й поготів. У першу чергу це стосувалося управителя. Члени комітету принципово не хотіли бачити на цій посаді людину з досвідом роботи у в'язниці. Така особа, на їхню думку, *ipso facto* не могла бути добропорядною і скоріш за все зловживала б владою [9, 152]. Першим управителем Міллбенк 10 квітня 1816 р. призначено лондонського адвоката, що на той час працював клерком, 44-літнього Дж. Ширмена (попередньо комітет направив його оглянути декілька місць ув'язнення, набуті, так би мовити, «практичного досвіду») [12, 49]. Однак за кілька місяців він звільнився. Упродовж наступних шести років управителі змінювалися тричі. Виявилося, що лише добропорядності було не достатньо, для того, щоб ефективно управляти пенітенціарієм. Більш-менш тривалий час цю посаду займав капітан Б. Чепмен. Після посилення у Міллбенк репресивної скла-

дової режиму утримання посада управителя була поєднана з посадою капелана.

Першим капеланом Міллбенк 1816 р. став С. Беннетт [12, 50]. Цю посаду міг займати лише представник англіканської церкви, кандидатуру якого затвердив єпископ. Капелан Міллбенк мав особливий статус серед тюремних службовців, на кшталт пенітенціарного будинку в Глостері, і був підзвітний лише комітету. Таким чином, уже в Правилах Міллбенк закладено перманентний конфлікт в системі взаємовідносин: управитель–капелан [9, 162–163]. Саме останній повинен був сповіщати комітет про будь-які зловживання адміністрації. У разі виникнення у матрони труднощів, приписувалося звернутися або до управителя, або до капелана [36, 18].

Як влучно зазначає Ш. Мак-Конвіл, у цьому «конфлікті», з огляду на сферу повноважень (у питаннях підвладних управителю, зокрема режиму та безпеки, виникало більше проблем, ніж у діяльності капелана), управитель завжди знаходився в незavidному становищі й мало чув схвального від комітету. Натомість у капелана – «інструмента пенітенціарної терапії» майже не було шансів зазнати поразки, оскільки результати його роботи важко було оцінити за чіткими критеріями. Члени комітету постійно робили акцент на «вагомій християнській меті закладу» і тих сподіваннях, які вони покладають на релігійний вплив у процесі виправлення [9, 162].

До обов'язків капелана, крім традиційної служби, читання молитов, відправлення обрядів, розповсюдження релігійної літератури, пастирської опіки як засуджених,

так і персоналу в'язниці, належало також: навчання неписьмених засуджених, цензура листування, збирання інформації про моральний стан ув'язнених і фіксація її в спеціальних журналах (character book). В останніх зазначалися дані про кожного засудженого, особливості його характеру, схильності, прогрес на шляху виправлення тощо.

Представників інших віросповідань могли відвідувати за дозволом капелана їхні духівники. Управитель, матрона, а також старші наглядачі кожного корпусу повинні були негайно повідомляти капелана про будь-які порушення норм моралі та подавати списки засуджених, відсутніх на богослужінні. Заробітна плата капелана складала 400 £ на рік [36, 12–14, 18].

Правила пенітенціарного будинку передбачали й інші штатні посади тюремних службовців, зокрема: матрони, яка була заступником очільника закладу щодо управління жіночим відділенням; лікарів; майстра, що відповідав за організацію виробництва, навчання ремеслам, збут продукції, вів облік трудової зайнятості та заробітків засуджених; економа, який забезпечував засуджених продовольством та одягом. Для кожного пентагону призначався старший (taskmasters), у підпорядкування якого знаходилися наглядачі (turnkeys). Правила вимагали, щоб вони свої обов'язки виконували неухильно, були принциповими, але гуманними щодо засуджених. Жінки-наглядачки підпорядковувалися матроні. Допомогу наглядачам щодо підтримання дисципліни надавали «охоронці» (wardmen, wardwomen) з числа засуджених другого класу, найбільш благонадійних та поряд-

них. Також такі особи могли призначатися інструкторами на виробництві [12, 55].

Як бачимо, в пенітенціарному будинку Мілбенк було створено розгалужену адміністративно-управлінську вертикаль, з достатньо чітко визначеними функціональними обов'язками посадовців, розроблено форми звітності тощо. Ш. Мак-Конвіл звертає увагу, що у той час, коли апарат міністерства внутрішніх справ нараховував лише кілька клерків, пенітенціарій був фактично новим державним департаментом. Хоча його службовці й не мали особливого адміністративного досвіду. Окрім того суперечності в управлінських методах, цілях пенітенціарія й засобах їх досягнення впливали на ефективність роботи [9, 151].

Режим утримання у Мілбенк було диференційовано: засуджені першого або випробувального класу й вдень, і вночі утримувалися в одиночних камерах; після відбуття половини строку, за відсутності стягнень, вони переводилися до другого класу, що передбачав утримання в одиночній камері лише ввечері та вночі, а в день – роботу в загальних майстернях.

За не виконання наказів, неповагу до адміністрації, неробство та відсутність на богослужіннях без поважної причини засудженим загрожувало поміщення у камеру, де вони б перебували у суцільній пітьмі на «хлібі й воді». Більш суворі стягнення, зокрема пониження в класі, могли накладатися лише комітетом. Натомість за хорошу поведінку та старанну працю ув'язненні могли бути представлені державним секретарем до помилування волею монарха. У якості заохочення, понад зароб-

лених коштів, після звільнення комітет міг надавати додаткову суму в розмірі не більше 3 £.

Окрім особливого режиму утримання, ще однією складовою виправного покарання, за задумом реформаторів, мала стати праця засуджених. Значні зусилля як комітету, так і адміністрації були спрямовані на організацію тюремних робіт. Засуджені, які мали певні навички, повинні були навчати ремесел інших. Однак, 1822 р. Дж. Холфорд змушений був визнати, що майже усі почищення щодо започаткування виробництва виявилися невдачними й зайнятість засуджених обмежувалася ткацтвом та пошиттям одягу досить низької якості, оскільки не було хороших закрійників [12, 59; 35, 73–74].

Невдачі з організацією виробництва були досить прогнозовані, оскільки у пенітенціарному будинку в Глостері, режим якого було перейнято щодо утримання засуджених першого класу, праця не була значимим елементом. Уся надія залишалася на третю складову – релігійний вплив. З роками, в процесі трансформації режиму утримання у бік його посилення в другій половині 30-х років XIX ст. й остаточного нівелювання біхевіористичного саутвеллівського підходу, побожність, регулярне читання молитов, бесіди з капеланом, навчальні релігійні програми стали настільки всеохоплюючими (особливо, коли капелан зайняв і посаду управителя), що вимоги майже фанатичної релігійності поширювалися не лише на засуджених, але й на персонал. Службовці, що не відповідали їм, були звільнені. Інші ж, побоюючись звинувачень зі сторони колег або засуджених, лицемірили, демонструючи на позір

«свою релігійність», носили постійно з собою Біблії тощо [9, 142, 163, 167]. Пенітенціарій, за такого, підходу більше нагадував монастир, ніж в'язницю [12, 195].

Звичайно, до удаваної побожності більше вдавалися засуджені, маючи надії на різноманітні преференції. Але найбільш зухвалі злочинці часто дозволяли собі знущати й насміхатися з наставників з числа засуджених другого класу, які читали їм молитви. Вони заявляли, що «немає такого закону, щоб примусити їх читати «Отче наш», якщо вони того не бажають». Засуджений Дж. Веллс написав на своїй тюремній чашці: *«Yor order is for me to go to chapel, but mine is that I'll go to Hell first»* (що у вільному перекладі може звучати як: *«Ваш наказ їти до церкви, але я скоріше піду до пекла»*). У відповідь на зауваження Дж. Веллс лише розсміявся управителю в лице [12, 195–196].

Присутність капелана у в'язниці не гарантувала автоматичної поваги до нього. І Міллбенк, незважаючи на особливі повноваження тюремного священника, не був виключенням. Засуджені пенітенціарію навіть планували вбивство капелана під час богослужіння [37, 170]. І це при тому, що пенітенціарний будинок був (або позиціонувався) як зразково-показовий заклад. У Міллбенк міністерство внутрішніх справ направляло лише таких засуджених до транспортування, які «мали потенціал» виправитися в майбутньому за відповідного виховного впливу [9, 138–139].

Штучне створення поблажливих умов для відбування покарання в експериментальному пенітенціар-

ному будинку викликало справедливі нарікання. Один із послідовних критиків такого «виправного режиму» депутат від Ессекса Ч. Вестер назвав Міллбенк «образою доброчесних трудящих», закладом, який суперечить здоровому глузду. Він писав: «Пенітенціарний будинок Міллбенк породжує оманливі надії і хай би експеримент ним би й обмежився» [38, 101, 113]. Через розкішні, як здавалося громадськості та опонентам Дж. Холфорда, умови утримання пенітенціарій часто був мішенню для нападок і жартів [12, 75]. Міллбенк називали «відкормчим будинком Холфорда» [39, 114] (не тому, що заклад приносив зиск чи був кормлінням фундатора, а в тому сенсі, що засуджені могли там добре від'їстися). З певною іронією критики пропонували у Міллбенк залишити мінімальну кількість наглядців, оскільки – хто ж захоче втікати з такого місця [12, 75].

Парламент, і так виділивши вдвічі більшу суму на будівництво закладу, не готовий був кожного року знову й знову асигнувати значні кошти на підтримання діяльності пенітенціарного будинку. 1821 року депутати, погрожуючи наступного року загалом не надати фінансування, змусили комітет вдвічі урізати видатки на тюрму [12, 77]. У результаті чого адміністрація почала суттєво економити на харчуванні, що спочатку призвело до виступів засуджених, а 1822 р. – і до масових захворювань. На початку 1823 р. у значної кількості ув'язнених Міллбенк діагностували цингу, а пізніше й дизентерію. Намагаючись запобігти паніці як у самому закладі, так і в місті, лікарі спершу приховували масштаби епідемії і не вводи-

ли карантин. Як наслідок, незабаром майже у половини засуджених спостерігалися відповідні клінічні симптоми, а часто, на додаток, ще й нервові розлади [12, 82].

У літературі нерідко зазначають, що причиною епідемії у Міллбенк стали міазми з Темзи, нездорова болотяна місцина, вологість тощо [40, 344]. Спокуса саме на це списати погіршення стану здоров'я засуджених була й у членів комітету. Однак лікарі спростували цю тезу, оскільки до 1822 р., коли було урізано норми харчування, подібних симптомів у засуджених не спостерігали; жоден з представників адміністрації та ув'язнених, які працювали на кухні, не захворів; стіни камер під час детального огляду виявилися сухими [12, 74–75].

У березні 1823 р. запрошені для боротьби з епідемією провідні лікарі Лондона П. М. Роже та П. М. Лайтем рекомендували покращити харчування і ввести у щоденний раціон кожного засудженого чотири унції м'яса й три апельсини (на сніданок, обід і вечерю). У журналі управителя міститься запис, що він відрядив економа на Темз-стріт зарезервувати апельсинів на тиждень [12, 70]. Спроба змінити ситуацію покращенням дієти не дала особливих результатів. У червні 1823 р. хворих нараховувалося більше 400 осіб з 800 засуджених (30 з них померло) [12, 82].

Комітет ухвалив рішення перевести усіх ув'язнених в інші заклади, а пенітенціарний будинок дезінфікувати. Але для цього потрібен був відповідний акт парламенту. Згідно з ним, засуджені чоловіки були розміщені в халках, а жінки – в лікарні в Ріджентс-парку. Однак наразі стояло

питання, що ж робити далі з засудженими, оскільки повертати до Міллбенк їх не збиралися.

За цих умов уперше вдалися до масового помилювання, зокрема усіх жінок-засуджених пенітенціарного будинку. Клерки міністерства внутрішніх справ щодо кожної особи з'ясовували, чи є у неї родичі чи близькі, які готові її прийняти. Звільнити декілька сотень чоловіків-каторжан уряд не наважився, тому було вирішено, що вони продовжать відбувати покарання у плавучих тюрмах [12, 83–85, 109].

Помилування, до якого через епідемію вдалися члени комітету та керівництво закладу, після зазначених подій стало загальноновживаною практикою: у 1818 р., при наповненості закладу 223 особи, помилено було лише трьох засуджених, а 1836 р., при наповненості 400 осіб, – 178 [9, 144]. Це стало одним із ефективних стимулів для засуджених. Однак з посиленням режиму утримання у кінці 30-х років від цієї практики відмовилися.

Після подолання епідемії і розслідування інциденту парламентською комісією у Міллбенк було модернізовано системи вентиляції та каналізації, а до Правил пенітенціарного будинку внесено поправки, окремі положення розширено та деталізовано, але суттєвих змін не відбулося [42]. Члени комітету та адміністрація не полишили реформаторсько-гуманістичних намірів і все ще сподівалися на успіхи у справі виправлення злочинців. У Міллбенк поміщали засуджених, які найбільш для цього підходили: неповнолітніх; засуджених вперше; злочинців, які мали сталі соціальні зв'язки, родину, розважливий характер тощо.

З огляду на ріст злочинності в Об'єднаному Королівстві в 30-х роках XIX ст. і відсутність видимих результатів ефективності ліберального підходу до відбування покарання (саме до такого висновку дійшла парламентська комісія, що розслідувала стан справ у закладі [12, 179–180]), оновлений комітет пенітенціарного будинку був вимушений вдатися до зміни режиму. Спільне утримання засуджених другого класу було визнано неефективним. Вважали, що воно лише нівелювало той виправний ефект, який вдавалося досягнути завдяки суворій ізоляції. Вирішено було подовжити період одиночного утримання, але скоротити загальний строк ув'язнення [12, 193]. Скасовано помилювання та виплати засудженим частини прибутку від в'язничної праці, яку так і не вдалося ефективно налагодити. Разом з тим, було збільшено час релігійного навчання та відновлено тілесні покарання [9, 164–165; 40, 344].

Бажаючи виправляти засуджених, тюремні реформатори не готові були остаточно відмовитися від каральних практик. Через це, як вважає Ш. Грасс, пенітенціарій Міллбенк упродовж двох десятиліть не міг послідовно ні виправляти, ні карати [43, 25], поступово перетворюючись на звичайну каральну інституцію, сховану від очей громадськості. Журналіст Times з жалем констатував, що Міллбенк став «таємним трибуналом, гіршим навіть за французьку Бастилію» [43, 26].

Як бачимо, у пенітенціарії Міллбенк спроба об'єднати два підходи до режиму утримання та виправного впливу: саутвелівський і глостерський завершилися невдачею

і перемогою останнього. Значну роль у цьому відіграли нові члени наглядового комітету Мілбенк В. Кроуфорд та В. Рассел, що ініціювали зміни в Правилах. Саме ці тюремні реформатори та їхній погляд на виправне покарання й в'язничний режим, з огляду на досвід організації американських пенітенціарних закладів, який вони вивчали, і стали визначальними при реформуванні британських в'язниць і становленні європейських пенітенціарних систем у наступні півстоліття.

Висновки. Враховуючи зазначене, можемо дійти висновку, що першість у справі формування пенітенціарної доктрини відбування покарання та реалізації її на практиці, зокрема у пенітенціарному будинку для священнослужителів та монахів у Корнето, належить канонічному праву та папському законодавству XVII ст. Саме у ньому було запроваджено новаторські елементи в'язничного режиму: ізоляція й усамітнення (утримання в одиночних камерах), суворі дисципліна, релігійні настанови та молитви задля спокутування гріха та каяття. Цей досвід, а також практики в'язничних робітних будинків, було використано при розробці засад діяльності виправних тюрем для неповнолітніх та жінок у Римі при Апостольському хоспісі Св. Михайла.

У контексті реформи системи покарання й заміни транспортування тюремним ув'язненням у Британії наприкінці 70-х років XVIII ст. термін «будинки каторжної праці» замінено на «пенітенціарні будинки», а метою утримання у них визначено виправлення злочинців. Така новація була зумовлена сумнівами законотворців чи варто залишати в межах країни,

спершу у карних закладах, а після відбування строку ув'язнення загалом в громаді, запеклих злочинців. Тому реформатори зробили акцент на виправному впливі під час ув'язнення, у результаті якого, як вони сподівалися, колишні злочинці стануть доброчесними громадянами.

І щодо назви, і щодо засад діяльності та режиму відбування покарання, регламентованих Пенітенціарним актом 1779 р., вбачаємо певну наступність пенітенціарних будинків і континентальних виправних та в'язничних робітних будинків. Пенітенціарний акт 1779 р. акумулював, розвинув і закріпив на загальнодержавному рівні європейський досвід виправного покарання і започаткував новий етап еволюції модерної тюрми – централізацію системи відбування покарання і, відповідно, формування пенітенціарної системи.

Приписи Пенітенціарного акту 1779 р. щодо заміни транспортування позбавленням волі в Британії реалізовано у процесі локальної тюремної реформи. Перший пенітенціарний будинок відкрито у карному комплексі в Глостері з ініціативи Дж. О. Пола, який не лише втілював теоретичну модель в'язниці нового типу, але й пішов далі на шляху формування та практичної реалізації концепту виправного покарання, заснованого на суворому одиночному утриманні та релігійному впливі. Праця за цього підходу не була основним елементом виправного впливу, а лише засобом виснаження (якщо це робота на механічному колесі) чи заохочення або нагородою (якщо це заняття ремеслом). Таким чином, ув'язнення у пенітенціарному будинку в Глостері вже не було по

суті «покаранням у виді каторжних робіт», як це передбачав Пенітенціарний акт 1779 р.

У якості новацій у тюремному комплексі в Глостері слід виокремити: чітку нормативну регламентацію діяльності у збірці правил, диференційованих щодо різних категорій ув'язнених; певні вимоги професійного характеру при підборі персоналу; впровадження посади капелана як незалежного від адміністрації закладу тюремного службовця, підконтрольного тюремному комітету і суддям; поділ ув'язнених пенітенціарного будинку на класи, у чому вбачаємо начала прогресивної системи відбування покарання. Режимні та організаційні засади пенітенціарію в Глостері, разом із моделлю відбування покарання у виправному будинку в Саутвелі, стали взірцевими для фундації загальнодержавного пенітенціарного будинку в Міллбенк, підпорядкованого центральній владі.

На початку XIX ст. у Великій Британії на офіційному рівні утвердився термін «система пенітенціарного ув'язнення», що позначав комплекс заходів щодо 1) відбування покарання у виді позбавлення волі в спеціальних закладах (пенітенціарних будинках) в безпечних, гуманних умовах, а також 2) виправлення і

зміни свідомості засуджених через усамітнення та релігійні настанови. Відповідно до цього, в країні вперше було реалізовано масштабний проєкт загальнонаціонального пенітенціарного будинку – General Penitentiary at Millbank як альтернативного місця відбування покарання для осіб, засуджених до транспорзації. У пенітенціарії Міллбенк сформовано управлінську вертикаль, розгалужений штат службовців, запроваджено форми обліку та звітності. Ключовим штатним службовцем, «інструментом пенітенціарної терапії», став капелан, повноваження якого еволюціонували від періодичного відправлення служби та бесід з ув'язненими до керівництва пенітенціарним будинком. Щодо ефективності виправного режиму першого загальнонаціонального пенітенціарного будинку Міллбенк, що передбачав механічне поєднання двох моделей: суворого одиночного утримання щодо засуджених першого класу та спільних робіт та розділення на ніч в одиночних камерах засуджених другого класу, слід зазначити, що воно виявилось неефективним, що і зумовило відхід від гуманістичних засад, посилення режиму утримання та повернення каральних практик.

Список використаних джерел

1. Ives, G. (1914). *A History of Penal Methods*. London. Reprinted New Jersey, 1970.
2. Ignatieff, Michael (1981). State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment. *Crime and Justice*, 3, 153-192.
3. Rusche, Georg (1933) Arbeitsmarkt und Strafvollzug. Gedanken zur Soziologie der Strafjustiz. *Zeitschrift für Sozialforschung*, Volume 2, Issue 1, 63-78. <https://doi.org/10.5840/zfs193321115>
4. Rusche, George, Kirchheimer, Otto (1939). *Punishment and Social Structure*. New York: Columbia University Press.

5. Spierenburg, Pieter (2007). *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam University Press.
6. Willis, J. (2005). Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State. *Law & Society Review*, 39 (1), 171-210. <https://doi.org/10.1111/j.0023-9216.2005.00080.x>
7. Gibson, Mary (2019). *Italian Prisons in the Age of Positivism, 1861-1914*. Bloomsbury Publishing.
8. Ignatieff, Michael (1978). *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. New York: Pantheon Books.
9. McConville, S. (2015). *A History of English Prison Administration: 1750-1877*. Routledge.
10. Throness, L. (2008). *A Protestant Purgatory: Theological Origins of the Penitentiary Act, 1779*. Aldershot: Ashgate Publishing, Ltd.
11. Benedetti, Roberto (2012). Dalla galera all'Ergastolo. Storia del carcere per ecclesiastici criminali. *Ricerche di storia sociale e religiosa*, 81, 15-69.
12. Griffiths, A. (1875). *Memorials of Millbank, and Chapters in Prison History*. H.S. King.
13. Beltrani-Scalia, Martino (1867). *Sul governo e sulla riforma delle carceri in Italia*. Torino: G. Favale
14. Ferrante, L. (1983). L'ONORE RITROVATO. DONNE NELLA CASA DEL SOCCORSO DI S. PAOLO A BOLOGNA (SEC. XVI-XVII). *Quaderni Storici*, 18 (53(2)), 499-527. Retrieved April 19, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43777166>
15. Monticelli, Chiara Lucrezio (2007). La nascita del carcere femminile a Roma tra XVIII e XIX secolo. *Studi storici*, 2, 447-476. <https://doi.org/10.7375/71646>
16. Torres, J. M. (1990). El término 'ergastulum' en la primera literatura monástica (ss. IV-V). *Antigüedad y Cristianismo*, (7), 287-290.
17. Devereaux, S. (1999). The Making of the Penitentiary Act, 1775-1779. *The Historical Journal*, 42 (2), 405-433.
18. Crump, John (2014). *How influential were the reformers of the eighteenth century to the making of the Penitentiary Act and how important was this Act in punishing offenders in the eighteenth century?* (PhD thesis). Aberystwyth University.
19. Du Cane, Edmund (1885). *The Punishment and Prevention of Crime*. London: Macmillan and Company.
20. The Statutes at Large from the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761 [continued to 1806]. By Danby Pickering, T. 32. 1778, 417-445.
21. Див. детальніше: Sokalska, O. (2020). British prison projects: the Hard Labour Bill and the Penitentiary Act. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 74-80. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.13>
22. Davie, Neil (2016). *The Penitentiary Ten: The Transformation of the English Prison, 1770-1850*, Oxford, Bardwell Press.
23. The Statutes at Large from the Magna Charta, to the End of the Eleventh Parliament of Great Britain, Anno 1761 [continued to 1806]. By Danby Pickering, T. 35. 1786.
24. Cooper, Robert Alan (1976). Ideas and their Execution: English Prison Reform. *Eighteenth-Century Studies*, 10 (1), 73-93 <https://doi.org/10.2307/2737818>
25. Brodie, Allan, Croom, Jane (2002). *English Prisons: an Architectural History*. English Heritage.
26. Jewkes, Y., Johnston, H. (2007). The evolution of prison architecture. In: Jewkes, Y. *Handbook on Prisons*, Portland: Cullompton.

27. General regulations for inspection and controul of all the prisons : together with the rules, orders, and bye laws, for the government of the gaol and penitentiary house, for the county of Glocester [sic]. By Paul, George Onesiphorus. Second edition. Glocester. 1790.
28. First Report from the Committee on the Laws Relating to Penitentiary Houses. *Parliamentary Debates: Official Report*. Vol. 20. 1812.
29. Sokalska, O. (2020). Jeremy Bentham's Penitentiary System: The Unrealized Project of the Ideal Prison. *Issues of crime prevention*, 40, 132-146. <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2020-40-132>
30. A Collection of Statutes Connected with the General Administration of the Law: Arranged According to the Order of Subjects. Vol. 6. London, 1836.
31. List of public acts Passed in the Sixth Session of the Fourth Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland 52 Geo III A.D. 1812, XLVIII
32. Webb, S., Webb, B. (1922). *English Prisons under Local Government*. London: Longmans, Green.
33. Vessella, L. (2017). *Open Prison Architecture: Design Criteria for a New Prison Typology*. WIT Press.
34. Chalklin, C. W. (1998). *English Counties and Public Building, 1650-1830*. London.
35. Holford, G. (1828). An Account of the General Penitentiary at Millbank; Containing a Statement of the Circumstances which Led to Its Erection, a Description of the Building, Etc., to which is Added an Appendix, on the Form and Construction of Prisons. London, Rivington.
36. Rules and regulations to be observed and enforced for the Government of the General Penitentiary, Milbank. *Accounts and Papers of the House of Commons*. Vol. 12. Great Britain. Parliament. House of Commons. 1820.
37. Griffith, Lee (1993). *The Fall of the Prison: Biblical Perspectives on Prison Abolition*. Michigan, Wm. B. Eerdmans Publishing.
38. Western, Charles Callis (1821). *Remarks Upon Prison Discipline. In A Letter Addressed to the Lord Lieutenant and Magistrates of the County of Essex*. London. C. H. Reynell.
39. Selection of Reports and Papers of the House of Commons: Prisons, Vol. 52. 1836.
40. Semple, J. (1990). *Jeremy Bentham's Panopticon Prison*. (Ph.D. thesis). London University.
41. Report of the physicians on the state of the General Penitentiary at Milbank 5th April 1823. In *Selection of Reports and Papers of the House of Commons: Prisons*, Vol. 52. 1836, 5.
42. Rules and Regulations of the General Penitentiary: Millbank, July 1825.
43. Grass, Sean (2014). *The Self in the Cell: Narrating the Victorian Prisoner*. Routledge.

O. Sokalska, PhD in Law, Associate Professor
e-mail: co2001@ukr.net; ORCID: 0000-0001-8737-0829

The first penitentiary houses in Europe: from religious charity to state criminal policy

The author has analyzed the process of development of penitentiary institutions: from the establishment in the 17th century penitential houses for delinquents and penitentiary houses for priests and monks as an alternative to galleys to the "penitentiary experiment" in Britain in the late 18th and early 19th centuries.

This article identifies the statutory regulations, the principles of administration, and the features of the prison regime of the Corneto Penitentiary, the Penitentiary at Gloucester, and the General Penitentiary at Millbank. The author has observed how the requirements of the Penitentiary Act of 1779 were transformed as the "penitentiary experiment" was put into practice.

Both terminologically and in the principles of organization and regime of punishment established by the Penitentiary Act of 1779, English penitentiary houses developed continental penal practices of correctional punishment. The fact that penitentiaries, according to the Penitentiary Act of 1779, were institutions founded on the initiative of the central government and was to be subject to it, indicates the beginning of a new era in the development of the modern prison.

Keywords: *Corneto Penitentiary; the Penitentiary Act 1779; transportation; hard labour; Common Gaol, Penitentiary & House of Correction; penitentiary system; General Penitentiary at Millbank.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.12

УДК 340.12:342.7.001.36

Копча В. В.,

доктор юридичних наук, доцент,

Ужгородський національний

університет

ORCID: 0000-0001-9888-1464

РОЛЬ СУДОВОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

Стаття присвячена дослідженню сутності та ролі судового конституційного контролю в сучасній державі. Особливу увагу звернуто на роль органів конституційної юрисдикції для гарантування верховенства права і прав людини. Зроблено висновок про те, що для здійснення конституційної юрисдикцію важливим є обмін ідей між національними конституційними судами з приводу розуміння конституції та прав людини.

Ключові слова: конституція; конституційний суд; верховенство права; права людини.

Статья посвящена исследованию сущности и роли судебного конституционного контроля в современном государстве. Особое внимание обращено на роль органов конституционной юрисдикции для обеспечения верховенства права и прав человека. Сделан вывод о том, что для осуществления конституционной юрисдикции важен обмен идей между национальными конституционными судами по поводу понимания конституции и прав человека.

Ключевые слова: конституция; конституционный суд; верховенство права; права человека.

Постановка проблеми. В рамках правової науки України конституційний контроль (як державна функція і як інституційна модель) став предметом досліджень значної кількості учених. Як вірно підмітив Райт Марусте (Rait Maruste), хоча конституційний суд є центральним, але він є не єдиним інструментом демократії та конституціоналізму. Тому роль конституційного суду має розглядатися в більш широкому плані, що охоплює загальні питання демокра-

тії, конституції та конституціоналізму [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед чисельних праць з указаної проблематики слід назвати праці українських учених М. Савчина, І. Сліденка, А. Колодія, А. Стрижака [2, с. 103–104], Т. Бринь [3, с. 11] тощо.

Постановка завдання. Важливо відзначити, що навіть найбільш важливі тези в оцінці природи судового конституційного контролю в Україні виступають на сьогодні над-

то контраверсійними (судовий орган чи політичний орган, суд факту чи суд права). У цьому сенсі проявляється актуальність дослідження даної проблематики. Відтак, метою цієї статті є аналіз основних підходів до розуміння сутності конституційного контролю.

Виклад основного матеріалу.

Свого часу вагоме узагальнення різноманітних аспектів у розумінні конституційного контролю було зроблено у дослідженні А. Г. Алексеєнка, котрий стверджував, що судовий конституційний контроль відзначається наступними ознаками:

є різновидом інституту соціального, державного контролю, здійснюваного постійно діючими органами держави;

характеризується наявністю державно-владних повноважень контрольного, правоохоронного та судового характеру;

є формою професіоналізованого державного контролю (вищою серед спеціалізованих форм контрольної діяльності);

є контрольною, правоохоронною діяльністю, заснованою на самостійності юрисдикційних засобів і форм, та здійснюваною на підставі особливої судово-процесуальної форми відправлення правосуддя з питань конституційного контролю;

є особливий, спеціалізований механізм охорони нормативного акта найвищої юридичної сили конституції держави;

регламентується системою норм законодавства, яку складають норми Конституції і конституційних законів;

поширюється не лише на сферу управління, але насамперед охоплює сферу нормотворчості [4, с.7–8].

Натомість М. С. Кельман указував, що конституційний контроль у механізмі державної влади у поєднанні із загальним контролем визначається як організаційно-правова форма діяльності держави, яка має такі особливості: 1) це – різновид інституту соціального, державного контролю, що здійснюється постійно діючими органами держави; він безпосередньо пов'язаний із реалізацією державних повноважень; 2) це – форма професійного державного контролю, причому вища серед спеціалізованих форм контролюючої діяльності; 3) конституційний контроль, будучи контролюючим і правоохоронним видом діяльності, ґрунтується на перевазі застосування юрисдикційних засобів; 4) конституційний контроль поширюється не тільки на сферу управління, а й охоплює сферу нормотворчості, яка здійснюється апаратом управління, і впливає на нормотворчість законодавчої влади; 5) орган конституційного контролю – це спеціалізований орган охорони акта вищої юридичної сили – Конституції держави; 6) конституційний контроль є вищою (після парламентської і референдуму) формою контролю [5, с.11–12].

Відомий учений І. Д. Сліденко, виділяючи різновиди конституційного контролю: американський, австрійський, та змішані (французький, шведський), зазначав важливий аспект, що при конструюванні повноважень органу конституційного контролю, крім особливостей форми державного правління, слід враховувати загальну компетенцію та функціональне навантаження загальних й адміністративних судів. Ним же було відзначено, що конституційний кон-

троль слід розглядати як одну із універсальних сучасної держави, один із її фундаментальних принципів. На його думку, саме завдяки такого роду принципам модель правової держави західного типу успішно відбулася. Не останнє місце, з точки зору сприяння цьому, належить конституційному контролю, що підтверджується стабілізацією державних режимів європейських країн у зв'язку із запровадженням конституційного контролю. Далі ним підкреслено, що конституційний контроль став останньою ланкою в державному механізмі з точки зору його оптимізації (США, Франція). Ним відзначається, що конституційний контроль розглядається і як наслідок еволюціонування правової моделі держави з ієрархією норм, і як засіб такого еволюціонування. Ці дві сторони конституційного контролю є квінтесенцією його змісту в співвідношенні з такими явищами, як право і держава. І саме вони складають його феномен як соціоправового явища [6, с. 32–33].

Оригінальною і своєчасною є позиція В. Є. Скоморохи в розумінні сутності конституційної юрисдикції в Україні. Цей учений робить висновок, що Конституційний Суд України за своїм юридичним та фактичним статусом є одним із вищих конституційних органів державної влади і єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який самостійно і незалежно здійснює судову владу у формі конституційного судочинства з метою обмеження публічної влади, забезпечення балансування влад, верховенства права, гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, офіційного тлумачення Конституції Украї-

ни та законів України, а також захисту конституційних прав і свобод [7, с. 7].

Значна роль у дослідженні проблеми «гарантування конституційного ладу» та ролі органу конституційного правосуддя належить М. В. Савчину, який підмітив, що гаранті конституційного ладу забезпечують взаємодію та інтеграцію громадянських інститутів та публічної влади на основі права з метою утвердження, реалізації та правового захисту конституційних норм і принципів. Вказуючи, з одного боку, що у Конституції статусом «гаранта» наділено насамперед Президента України, що безсумнівно вказує на його провідну роль у конституційній системі як глави держави, що здійснює арбітражні функції і забезпечує наступність публічної влади, з іншого боку, це не виключає того, що у випадку порушення конституційних норм і принципів будь-який учасник конституційно-правових відносин також може виступити як гарант конституційного ладу. На його думку, діяльність гарантів конституційного ладу втілюється у певних організаційних та процедурних формах, а тому носить інституційний характер [8, с. 7].

В одному з останніх досліджень М. Савчина вживається термін «правовий захист конституції» (а не «конституційний контроль») і такий підхід, на мою думку, варто підтримати. На його думку, специфіка системи правового захисту конституції полягає в тому, що її ядром є організація та діяльність конституційної юстиції [9, с. 89].

Вплив відкритого характеру конституційного правопорядку, його взаємодію з міжнародним правом та роль у цій взаємодії органів консти-

туційної юрисдикції досліджувалися в працях Н. М. Сергієнко. Цим ученим відзначено зокрема, що посилення на норми міжнародного права при розгляді конкретних справ фактично призводить до того, що органи конституційної юрисдикції надають в своїх рішеннях і міжнародно-правову мотивацію. При цьому автор обстоює висновок, що міжнародно-правова мотивація відрізняється від звичайного посилення тим, що органи конституційної юрисдикції вказують не тільки на відповідні міжнародні акти, але й надають їх розширене тлумачення, враховуючи як специфіку норм міжнародного права, так і практику їх застосування [10, с. 14].

Окремої уваги заслуговують праці А. М. Колодія з аналізованої проблеми. Ним висунуто тезу, зокрема, що можна стверджувати, що тільки американська модель конституційної юстиції визначає конституційні суди як органи судової влади, а австрійська (або європейська), а тим більше квазісудова моделі розглядають їх, скоріше, як органи конституційного контролю (а не конституційного правосуддя), що здійснюють свою діяльність за процедурою, наближеною до судової. У будь-якому випадку вони завжди відокремлюються від судів загальної юрисдикції. Ним відзначено, що зовсім не випадково стаття 124 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII не відносить Конституційний Суд України до органів судової влади, на відміну, наприклад, від попередньої редакції цієї самої статті, у частині третій якої стверджувалося, що «судочинство здійснюється Конституційним Судом

України та судами загальної юрисдикції». На його думку, впадає в око й те, що розділ VIII «Правосуддя» оновленої Конституції України жодного нормативно-правового припису, який би стосувався Конституційного Суду України, не вміщує. З цього погляду спірним є віднесення Конституційного Суду України до органів судової влади, яке іноді трапляється у правовій доктрині [11, с. 63].

Природа конституційного правосуддя аналізувалася й низкою інших вчених. Так наприклад, М. І. Мельник, виступаючи на XVII Конгресі Конференції європейських конституційних судів (30 червня 2017 року у м. Батумі (Грузія) підкреслив, що роль конституційних судів в житті демократичного суспільства вирішальною мірою залежить від декількох факторів, а саме від: 1) місця, яке де-факто конституційний суд посідає в системі державної влади та яке визначається станом демократії; 2) ступеня реальної незалежності суду; 3) рівня його компетентності (професіоналізму судів). На його думку, ці три чинники пов'язані між собою, але перший з них є основним, адже саме місцем у системі влади визначається та роль, яку конституційний суд відіграватиме в державі та суспільстві. Від цього залежить, чи буде він обслуговувати політичну владу, знаходячи для своїх, по суті, політичних рішень юридичні аргументи, чи прийматиме юридичні рішення на підставі конституційних принципів і цінностей. Тобто питання полягає в тому, буде конституційний суд слугою політиків чи стражем Конституції. Враховуючи це, роль конституційного суду в утвердженні демократії та верховенства права (зокрема, впрова-

дженні конституційних принципів) може бути як позитивною, так і негативною. Ним же відзначено ще один важливий аспект: «Потрібно також чітко усвідомлювати те, що на сучасному рівні розвитку суспільства і держави таке явище, як узурпація державної влади, є неможливим без участі конституційного суду, його рішень, які лише зовні легітимізують неконституційне захоплення влади» [12].

На тлі досліджень українських учених необхідно звернути увагу на низку робіт новітнього характеру дослідників інших держав, зокрема – Литовської Республіки. Т. Бірмонтієне, зокрема, указувала на роль Конституційного Суду цієї держави у розвитку конституційного права. Нею стверджувалося, що Конституція Литви, яка спочатку розглядалась як каталог важливих інститутів і прав, стала сприйматися по-іншому після ухвалення судом постанови від 25 травня 2004 року, де було сформульовано нову концепцію конституційного права (права конституції), підкріплену доктриною Конституції Литви як вищого закону без прогалин, і ці особливості були обґрунтовані у науковій правовій доктрині. Нова концепція конституційного права (права конституції) зі змінами була стимульована змінами в доктрині джерел конституційного права, значною мірою визначеними судовою практикою Конституційного Суду. Істотне зрушення в концепції джерел конституційного права відбулося, коли в своєму рішенні від 12 січня 2000 року Конституційний Суд сформулював доктрину про цілісність акта (постанови) Конституційного Суду, заявивши, що постанова Конституційного Суду вважається

цілісною, оскільки її резолютивна частина базується на аргументах мотивувальної частини. Ще одним видатним актом Конституційного Суду, який вплинув на розвиток нової конституційної доктрини, була постанова від 30 травня 2003 року, яка напрацювала особливо важливе доктринальне положення про те, що Конституція Литви і остаточні акти Конституційного Суду, в яких розвивається конституційна доктрина, є джерелами конституційного права. Крім того, Т. Бірмонтієне звернула увагу – Конституція Литви встановила інститут конституційного контролю, що значною мірою вплинув на процес конституціоналізації в різних правових сферах та призвів до консолідації нової концепції конституційного права (права конституції) як вищого закону. Конституційно-правова доктрина, розроблена Конституційним Судом, відрізняється динамікою та різноманітністю. Нею ж було підкреслено, що визнання конституційного принципу геополітичної інтеграції в ЄС мало суттєве значення для розвитку конституційного права. Взаємовідносини національного конституційного права із правом ЄС були та залишатимуться актуальними. Конституційне право Литви не тільки відображає доктрину, розроблену міжнародними інституціями, що підтримують захист прав людини (передусім це ЄСПЛ), а й розкриває аспекти конституційного досвіду інших демократичних держав [13, с. 216].

Низку ідей щодо природи та ролі конституційної юрисдикції було відзначено в підсумковій Резолюції Другого конгресу Асоціації конституційного правосуддя країн регіонів Балтійського та Чорного морів

(Україна, м. Харків, 1–2 червня 2017 року). Серед таких ідей найважливішими є наступні:

А. Конституційна юрисдикція є найважливішим фактором у справі зміцнення, розвитку й захисту основних загальнолюдських цінностей, втілених у конституціях, що лежать в основі діяльності судів країн. Їх рішення і висновки мають вирішальний вплив на діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства.

Б. Повага до гарантованих на конституційному рівні прав і основоположних свобод людини і громадянина є основою правопорядку й справедливості. Органи країн, які здійснюють законодавчі та правозастосовні функції, також повинні дотримуватись положень загальновизнаних актів міжнародного права, міжнародних інструментів для захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина. З огляду на положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року державні органи, у тому числі уряд, законодавець, суди і орган конституційної юрисдикції, повинні докладати всіх зусиль для виконання країнами їх міжнародних зобов'язань, а також для виконання рішень ЄСПЛ. Зокрема, органи конституційної юрисдикції мають поступово інтегрувати рішення ЄСПЛ у національне право.

В. Існує тенденція щодо уніфікації засад конституційної юрисдикції у захисті прав і основоположних свобод людини і громадянина як на регіональному, так і загальноєвропейському рівнях. Основними критеріями у цьому найважливішому напрямі діяльності органів конститу-

ційної юрисдикції країн є Загальна декларація прав людини 1948 року, пакти Організації Об'єднаних Націй з цих питань, приписи Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, резолюції та рекомендації керівних органів Європейського Союзу, рішення ЄСПЛ, висновки і рекомендації Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанська Комісія) та інших міжнародних правозахисних організацій і установ.

Г. Органи конституційної юрисдикції несуть особливу відповідальність за гармонізацію національних конституцій та національних правових систем з універсально визнаними нормами міжнародного права, права Європейського Союзу та іншими чинними міжнародними зобов'язаннями, а також за зміцнення європейського вектора відповідних держав у цілому. Визнається роль міжнародного права та права Європейського Союзу в тлумаченні національних конституцій і підкреслюється, що *міжнародні та європейські стандарти повинні сприйматись як мінімальні конституційні стандарти для захисту основоположних прав*. Засуджено використання конституційної юрисдикції для внутрішньої легалізації серйозних порушень міжнародного права, а також для виправдання за невиконання рішень міжнародних і європейських судів.

Д. При прийнятті рішень у справах органи конституційної юрисдикції дедалі частіше звертаються до закономірностей генези конституціоналізму й відповідної правової практики інших країн, що сприяє розвитку їх конструктивних взаємовідносин як на регіональному,

так і загальноєвропейському та світовому рівнях. Наведені тенденції слід вважати позитивними з огляду на таке: хоча конституції країн відрізняються одна від одної, їх основні принципи, зокрема щодо захисту прав людини і людської гідності, становлять загальну основу, а юридичні аргументи, що ґрунтуються на цих засадах, які використовуються в одній країні, з урахуванням відмінностей національного законодавства за принципом субсидіарності, можуть бути джерелом натхнення для іншої.

Е. Належне виконання органами конституційної юрисдикції своїх повноважень, у тому числі стосовно захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина, є можливим лише за неухильного дотримання конституційних приписів щодо незалежності цих органів, а також недоторканності суддів та їх підпорядкованості виключно конституції й верховенству права. Неприпустимими є втручання у діяльність органів конституційної юрисдикції інших органів державної влади, політичний і публічний тиск. Ці суб'єкти владних повноважень та суспільних правовідносин повинні утримуватись від будь-яких спроб неправомірного впливу на суддів під час виконання ними своїх обов'язків. Важливими є прозорість й відкритість діяльності органів конституційної юрисдикції перед громадянським суспільством [14].

Виходячи з наведеного, можна прийти до наступних висновків. Як відзначив Ласло Шольом (László Sólyom) у Вільнюсі на конференції, присвяченій 10-річниці Конституційного Суду Литовської Республіки (4–5 вересня 2003 р.), умовами для

взаємної взаємозалежності конституційних юрисдикцій є наступні: 1) нове покоління конституційних судів отримують стандарти та прийоми, розроблені колишніми конституційними судами, за короткий час, хоча матеріал, який необхідно освоїти, інтенсивно зростає. На його думку, для третього покоління конституційного суду вистачить десяти років, щоб досягти рівня і розвинути багатство юриспруденції, для чого перше покоління потребувало сорока років напруженої роботи; 2) традиційні зони впливу французького або німецького законодавства можуть бути визначені скоріше в структурі і повноваженнях конституційних судів, ніж у їхній юриспруденції, а більше в загальній правовій культурі, ніж у конституційних рішеннях. Сильний, традиційний, німецький вплив є очевидним у Польщі, Угорщині, Чехії та Словенії; 3) на думку Ласло Шольома, третя генерація конституційних судів народилася в сприятливому міжнародному середовищі, коли суди мали процвітаючу міжнародну правозахисну юрисдикцію навколо себе. Нові суди вже знайшли спільну європейську мову конституційності, яку вони не тільки навчилися вимовляти, але й могли висловити нові ідеї на цій мові. При цьому отримання міжнародних стандартів набагато більше, ніж адаптація, це був взаємний процес. Реальний обмін ідеями був підтриманий унікальною публічністю, яку міжнародна політична ситуація запропонувала новим судам. Хоча тільки Конституційний Суд Південної Африки зобов'язаний згідно Конституції враховувати закордонні конституційні справи, конституційні суди сьогодні зазвичай працюють на по-

рівняльній правовій основі. З іншого боку, Ласло Шольом нагадав новий механізм міжнародного співробітництва: Конференцію європейських конституційних судів і Комісію за демократію через право («Венеціанська комісія»). Інтегративний вплив Венеціанської комісії дійсно є важливим і служить глобалізації конституційного правосуддя [15].

Крім того, говорячи про специфіку конституційного контролю в Україні, слід відзначити, що станом на 2019 рік він є повноцінним специ-

альним судом, а не політичним органом. Такий висновок впливає як з його функцій та обсягу юрисдикції, так і з аналізу конституційних гарантій для нього як колегіального органу та суддів. У цьому контексті цінною є позиція щодо розуміння конституційного контролю як важливої складової (одного з механізмів) правового захисту конституції. Дослідження в цьому напрямі є продуктивним напрямом розвитку правової науки.

Список використаних джерел

1. Rait Maruste. The Role of the Constitutional Court in Democratic Society. *Juridica international. Law Review*. University of Tartu. URL: <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12703>.
2. Стрижак А. Конституційний Суд України як інститут забезпечення та захисту конституційної законності. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. №1. С. 102–110.
3. Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 19 с.
4. Алексєєнко І. Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. канд. юрид. наук. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. Київ, 2001. 16 с.
5. Кельман М. С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права: автореф. дис. канд. юрид. наук. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2001. 19 с.
6. Слідєнко І. Д. Конституційний контроль в механізмі сучасної правової держави: автореф. дис. д-ра юрид. наук. Ін-т законодавства ВР України. Київ, 2010. 40 с.
7. Скомороха В. Є. Конституційний Суд України в механізмі державної влади: автореф. дис. канд. юрид. наук. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2001. 19 с.
8. Савчин М. В. Конституційний суд України як гарант конституційного ладу: автореф. дис. канд. юрид. наук. НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2003. 17 с.
9. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ, Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
10. Сергієнко Н. М. Застосування норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції (європейський досвід): автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 18 с.
11. Колодій А. Конституційна юстиція і правова доктрина: проблеми взаємного впливу в умовах демократичного поступу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 3. С. 62–65.

12. Виступ судді Конституційного Суду України М. Мельника на XVII Конгресі Конференції європейських конституційних судів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 4. С.64–65.

13. Бірмонтієне Т. Роль Конституційного Суду в розвитку конституційного права в Литовській Республіці. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 2. С. 213–222.

14. Резолюція Другого конгресу Асоціації конституційного правосуддя країн регіонів Балтійського та Чорного морів (Україна, м. Харків, 1–2 червня 2017 року). *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 4. С. 57–58.

15. Laszlo Solyom. Constitutional justice: some comparative remarks. Report by Mr Laszlo Solyom (Member, Hungary) Conference on “Constitutional Justice and the Rule of Law” on the occasion of the 10th anniversary of the Constitutional Court of Lithuania (Vilnius, 4-5 September 2003). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU\(2003\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU(2003)030-e).

References

Rait Maruste. The Role of the Constitutional Court in Democratic Society. *Juridica international. Law Review. University of Tartu*. URL: <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12703>.

Strizhak, A. (2010). *Konstitucijnij Sud Ukrayini yak institut zabezpechennya ta zahistu konstitucijnoyi zakonnosti*. *Visnik Konstitucijnogo Sudu Ukrayini*, 1, 102–110.

Brin, T. O. (2010). *Konstitucijnij Sud Ukrayini v mehanizmi zahistu ta zabezpechennya prav i svobod lyudini i gromadyanina* (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk) Nac. jurid. akad. Ukrayini im. Yaroslava Mudrogo. Harkiv.

Alyeksyeyenko, I. G. (2001). *Yevropejska model konstitucijnoyi yusticiyi: teoretiko-pravovi problemi stanovlennya ta rozvitku*. (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk). NAN Ukrayini. In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo. Kiyiv.

Kelman, M. S. (2001). *Konstitucijnij kontrol yak zasib zahistu konstitucij u nacionalnih pravovih sistemah kontinentalnogo prava*. (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk). NAN Ukrayini.

In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo. Kiyiv.

Slidenko, I. D. (2010). *Konstitucijnij kontrol v mehanizmi suchasnoyi pravovoyi derzhavi*. (Avtoref. dis. d-ra jurid. nauk). In-t zakonodavstva VR Ukrayini. Kiyiv.

Skomoroha, V. Ye. (2001). *Konstitucijnij Sud Ukrayini v mehanizmi derzhavnoyi vladi*. (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk). Nac. jurid. akad. Ukrayini im. Yaroslava Mudrogo. Harkiv.

Savchin, M. V. (2003). *Konstitucijnij sud Ukrayini yak garant konstitucijnogo ladu* (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk). NAN Ukrayini. In-t derzhavi i prava im. V.M.Koreckogo. Kiyiv.

Savchin, M. V. (2019). *Porivnyalne konstitucijne pravo*. Kiyiv, Yurinkom Inter.

Sergiyenko, N. M. (2004). *Zastosuvannya norm mizhnarodnogo prava organami konstitucijnoyi yurisdikcii (yevropejskij dosvid)*. (Avtoref. dis. kand. jurid. nauk). Kiyiv. nac. un-t im. T. Shevchenka. Kiyiv.

Kolodij, A. (2017). *Konstitucijna yusticiya i pravova doktrina: problemi vzayemnogo vplivu v umovah demokratichnogo postupu*. *Visnik Konstitucijnogo Sudu Ukrayini*, 3, 62–65.

Birmontiyene, T. (2018). *Rol Konstitucijnogo Sudu v rozvitku konstitucijnogo prava v Litovskij Respublici*. *Visnik Konstitucijnogo Sudu Ukrayini*, 2, 213–222.

Solyom, Laszlo. (2003). Constitutional justice: some comparative remarks. Report by Mr Laszlo Solyom (Member, Hungary) Conference on “Constitutional Justice and the Rule of Law” on the occasion of the 10th anniversary of the Constitutional Court of Lithuania (Vilnius, 4-5 September 2003). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU\(2003\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU(2003)030-e)

V. Kopcha, Doctor of Law, Associate Professor, Uzhhorod National University
ORCID: 0000-0001-9888-1464

**The role of judicial constitutional control:
basic approaches to understanding**

The article is devoted to the study of the essence and role of judicial constitutional control in the modern state. Particular attention is paid to the role of bodies of constitutional jurisdiction to ensure the rule of law and human rights.

It is concluded that the exchange of ideas between national constitutional courts regarding the understanding of the constitution and human rights is important for the exercise of constitutional jurisdiction.

Therefore, the purpose of this article is to analyze the main approaches to understanding the essence of constitutional control.

Constitutional control in the mechanism of state power in combination with general control is defined as an organizational and legal form of state activity, which has the following features: 1) it is a kind of institution of social, state control, which is carried out constantly current state bodies; it is directly related to the exercise of state powers; 2) it is a form of professional state control, and the highest among specialized forms of control activities; 3) constitutional control, being a controlling and law enforcement activity, is based on the predominance of the use of jurisdictional means; 4) constitutional control extends not only to the sphere of government, but also covers the sphere of rule-making, which is carried out by the administration, and affects the rule-making of the legislature; 5) the body of constitutional control is a specialized body for the protection of an act of higher legal force – the Constitution of the state; 6) constitutional control is the highest (after parliamentary and referendum) form of control

Keywords: *constitution; constitutional court; rule of law; human rights.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.13
УДК 342.922](477)

Безпалова О. І.,
доктор юридичних наук,
професор, заслужений діяч науки
і техніки України,
завідувач кафедри поліцейської
діяльності та публічного
адміністрування факультету № 3
Харківського національного
університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2886-695X

Осипчук І. І.,
здобувач Науково-дослідного
інституту публічного права
ORCID: 0000-0002-1611-493X

СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР В ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Доведено, що адміністративна процедура в діяльності СБУ щодо забезпечення критичної інфраструктури – це законодавчо визначена юридична конструкція послідовно здійснюваних дій, що закріплена адміністративно-процедурними нормами і спрямована на виконання позитивної діяльності щодо запобігання посяганням на об'єкти критичної інфраструктури. Сформульовано особливості зазначеної категорії з урахуванням суб'єкта її здійснення.

Наголошено, що при здійсненні адміністративно-процедурної діяльності СБУ щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури остання здебільшого є правообмежувальною та такою, що сьогодні не завжди має нормативно визначений стадійний характер, що пов'язано з необхідністю оперативно, без зволікань виявляти загрози і ризики, які впливають на функціональність та безпечність об'єктів критичної інфраструктури.

Доведено, що сьогодні нормативного закріплення отримали лише адміністративні процедури охорони об'єктів інформаційної критичної інфраструктури СБУ. Це свідчить про те, що перелік об'єктів критичної інфраструктури, який наразі визначений проектом Закону України «Про критичну інфраструктуру та її захист», є неповним, оскільки, по-перше, поза увагою залишився об'єкт інформаційної критичної інфраструктури, а по-друге – вимагає розширення кола повноважень СБУ щодо забезпечення охорони об'єктів критичної

інфраструктури, особливо в діяльності, що стосується надання послуг у галузі енергетики, у сфері використання ядерної енергії, хімічної промисловості, оборонно-промислового комплексу, електронних комунікацій, у банківському та фінансовому секторах.

Ключові слова: СБУ; адміністративна діяльність; критична інфраструктура; запобігання правопорушенням.

Доказано, что административная процедура в деятельности СБУ по обеспечению критической инфраструктуры – это законодательно определенная юридическая конструкция последовательно осуществляемых действий, которая закреплена административно-процедурными нормами и направлена на выполнение позитивной деятельности по предотвращению посягательством на объекты критической инфраструктуры. Сформулированы особенности указанной категории с учетом субъекта ее осуществления.

Отмечено, что при осуществлении административно-процедурной деятельности СБУ по охране объектов критической инфраструктуры последняя в основном являются правоограничивающей и такой, что сегодня не всегда имеет нормативно определенный стадийный характер, что связано с необходимостью оперативно выявлять угрозы и риски, которые влияют на функциональность и безопасность объектов критической инфраструктуры.

Доказано, что сегодня нормативное закрепление получили лишь административные процедуры охраны объектов информационной критической инфраструктуры СБУ. Это свидетельствует о том, что перечень объектов критической инфраструктуры, который сейчас определен проектом Закона Украины «О критической инфраструктуре и ее защите», является неполным, поскольку, во-первых, без внимания остался объект информационной критической инфраструктуры, а во-вторых - требует расширение круга полномочий СБУ по обеспечению охраны объектов критической инфраструктуры, особенно в деятельности, касающейся предоставления услуг в области энергетики, в сфере использования ядерной энергии, химической промышленности, оборонно-промышленного комплекса, электронных коммуникаций, в банковском и финансовом секторах.

Ключевые слова: СБУ; административная деятельность; критическая инфраструктура; предупреждение правонарушений.

Постановка проблеми. Ускладнення на мировому геополітичному просторі в цілому та непроста ситуація на теренах Української держави, яка пов'язана із агресією Російської Федерації вимагають посиленої уваги к питанням забезпечення національної безпеки. Саме об'єкти критичної інфраструктури в таких складних умовах є одним із основних пріоритетів, які підлягають посилен-

ному захисту з боку спеціально створених державних суб'єктів з метою збереження територіальної цілісності та суверенітету країни. В цьому аспекті доцільним є виокремлення та аналіз можливих загроз останніх і вироблення ефективних шляхів недопущення та подолання їх наслідків. З цієї метою важливим є визначення сутності, видів та особливостей адміністративно-процедурної

діяльності, що здійснюється Службою безпеки України з метою охорони об'єктів критичної інфраструктури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні питання адміністративно-процедурної діяльності суб'єктів публічної адміністрації в цілому та правоохоронних органів зокрема, привертають увагу вчених адміністративістів, а саме: В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурки, О. І. Безпалової, Ю. П. Битяка, О. В. Джафарової, І. Б. Коліушко, А. Т. Комзюка, О. В. Кузьменко, Р. Ю. МIRONЮКА, О. П. Рябченко, В. П. Тимошука, М. М. Тищенко та інших. Наголосимо на тому, що довготривалі наукові дискусії стали підґрунтям для низки законодавчих ініціатив, в яких робиться спроба на нормативному рівні закріпити базові категорії та визначити уніфікований підхід до адміністративно-процедурної діяльності органів публічної адміністрації із чітким закріпленням порядку здійснення останньої.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи те, що одним з основних суб'єктів забезпечення національної безпеки є Служба безпеки України, на останню покладаються і повноваження щодо забезпечення критичної інфраструктури. Все вищенаведене актуалізує науковий пошук у напрямі інституціонального та функціонального перегляду організації діяльності Служби безпеки України щодо забезпечення критичної інфраструктури, зокрема в частині з'ясування змісту адміністративно-процедурної діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення критичної інфраструктури.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу існуючих наукових напрацювань, а також чинного законодавства України і практики його реалізації визначити сутність та особливості адміністративних процедур в діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення критичної інфраструктури. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наукові підходи до трактування терміну «адміністративна процедура» як цілісної категорії, так і з урахуванням специфіки діяльності суб'єкта її здійснення; надати авторське тлумачення адміністративних процедур в діяльності Служби безпеки України як суб'єкта забезпечення критичної інфраструктури та сформулювати особливості зазначеної категорії із врахуванням суб'єкта її здійснення; розглянути існуючі підходи до класифікації адміністративних процедур в діяльності органів публічної адміністрації в цілому та Служби безпеки України зокрема; виокремити види адміністративних процедур Служби безпеки України щодо забезпечення охорони об'єктів критичної інфраструктури та надати їх характеристики; сформулювати пропозиції щодо удосконалення вказаних адміністративних процедур.

Виклад основного матеріалу. Процедура, як юридична конструкція, має нормативну визначеність послідовно здійснюваних дій і може бути урегульовано нормами публічного та приватного права. Виходячи із завдань нашого дослідження, звернемо увагу на існуючі точки зору щодо поняття та особливостей саме категорії «адміністративна процедура».

Наведемо позиції вчених, які займаються дослідженням саме цієї проблематики. Так, О. І. Миколенко розглядає адміністративну процедуру як урегульовану адміністративно-процедурними нормами послідовність дій суб'єктів нормотворчої й правозастосовчої діяльності, структурованих відповідними процедурними відносинами щодо прийняття нормативно-правових актів управління та вирішення адміністративних справ [1, с. 29]. Аналіз запропонованого визначення, скоріше визначає види адміністративних процедур чим надає змістовне визначення останньої. При цьому Т. О. Коломєць, під останньою розуміє встановлений законодавством (офіційний) порядок діяльності уповноважених суб'єктів (адміністративних органів) щодо розгляду і вирішення індивідуально визначених справ [2, с. 221]. Вважаємо такий підхід не дає повного уявлення про сутність та зміст зазначеної категорії.

Цікавим є підхід викладений Р. С. Алієвим, який під процедурами в адміністративному праві, розуміє зовнішні форми встановлення і вираження загальнообов'язкових правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері державного управління [3, с. 13-14]. Ми в більшості погоджуємось з позицією дослідника, але обмежувати останні зовнішніми формами встановлення і вираження, вбачаємо не доцільним, оскільки поза увагою залишаються внутрішньо організаційні відносини у сфері державного управління, які складають значний обсяг адміністративно-процедурної діяльності останніх.

В свою чергу Ю. М. Тихомиров під адміністративною процедурою розуміє нормативно встановлений порядок здійснення уповноваженими суб'єктами права послідовно здійснюваних дій з метою здійснення їх компетенції і надання публічних послуг, її призначення обмежити вільний розсуд і запроваджувати легальні критерії дій службовців, посадових осіб, державних і муніципальних структур, громадян і юридичних осіб» [4, с. 214]. Ми тільки частково погоджуємось із визначенням запропонованим вченим, оскільки вважаємо, що метою процедурної діяльності не може бути виконання компетенції суб'єкта публічної адміністрації. Також, дещо дискусійним є виокремлення тільки одного виду процедурної діяльності, а саме – надання публічних послуг. Виникає питання щодо розуміння призначення процедурної діяльності в частині обмеження вільного розсуду і запровадження легальних критеріїв для громадян?! Згідно Конституції України дотримання права і свободи людини і громадянина є основним пріоритетом діяльності всіх органів публічної влади і не можуть бути обмежені (дозволено все, що не заборонено).

М. В. Джафарова на підставі аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду вивчення змісту і сутності категорії «адміністративна процедура» визначає її як нормативно встановлений порядок прийняття і виконання суб'єктами відповідних адміністративно-правових відносин управлінського акта та порядок вчинення адміністративних організаційних дій (заходів) з метою реалізації й забезпечення прав, свобод, законних інтересів та обов'язків фізи-

чних і юридичних осіб [5, с. 17]. Схожої думки дотримується і В. П. Тимошук, який під адміністративною процедурою розуміє установлення законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративними органами індивідуальних справ, спрямований на прийняття адміністративного акту або укладення адміністративного договору [6, с. 58]. Наголосимо, що М. В. Джафарова та В. П. Тимошук при визначенні категорії адміністративна процедура роблять акцент на кінцевому результаті процедурної діяльності, а саме прийнятті адміністративного акту органом публічної адміністрації.

На сьогоднішній день існує безліч підходів до визначення процедурної діяльності. Всі наукові течії мають свої обґрунтування виробленої позиції. Формулюючи власну позицію з цього приводу, наголосимо на тому, що процедура (адміністративно-процедурна діяльність) відображає нормативно визначену юридичну конструкцію послідовно здійснюваних дій суб'єкта публічної адміністрації, спрямовану на здійснення позитивної діяльності щодо реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також з метою забезпечення публічного інтересу. На нашу думку, адміністративно-процедурна діяльність охоплює не тільки зовнішньоорганізаційну позитивну діяльність органів публічної адміністрації, а також спрямована на упорядкування внутрішньоорганізаційної діяльності останніх тощо. При цьому юрисдикційна діяльність, в основі якої є «спір про право» відбувається в рамках адміністративно-деліктних відносин (адміністративне провадження) та

адміністративно-процесуальних відносинах (адміністративний процес – адміністративне судочинство).

Враховуючи потреби і мету наукового пошуку даного підрозділу наведемо декілька визначень зазначеної діяльності із врахуванням специфіки суб'єкта її здійснення. Так, А. В. Щерба формулює поняття адміністративної процедури в органах місцевого самоврядування, як урегульовану нормами адміністративно-процесуального права діяльність органів місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених чинним законодавством, спрямована на реалізацію норм адміністративного матеріального права, а також матеріально-правових норм інших галузей права у процесі вирішення конкретних справ щодо забезпечення прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб [7, с. 8]. Ми тільки частково підтримуємо позицію дослідниці. При формулюванні адміністративно-процедурної діяльності суб'єктів реалізації державної митної політики С. В. Іванов наголошує, що остання є сукупністю загальноприйнятих специфічних дій, що визначають послідовність прийняття управлінських рішень, здійснення дій та взаємодії між учасниками митно-управлінських відносин або оформлення індивідуально-конкретних справ і спрямовані на досягнення певного економічного результату та захист митних інтересів [7, с. 405]. О. О. Мозговий в свою чергу, визначаючи поняття процедури надання публічних послуг сервісними центрами МВС України, наголошує на тому, що остання є видом правозастосовної адміністративної діяльності спеціально створеного суб'єкта публічного права, що реалі-

зується у відповідній адміністративно-процедурній формі та спрямована на підтримання балансу інтересів у сфері безпеки дорожнього руху [8, с. 20]. Підсумовуючи наведені приклади, можна зробити такий загальний висновок, що при формулюванні понять дослідники вказують сферу або цільове спрямування адміністративно-процедурної діяльності того чи іншого органу публічної влади.

Отже, із врахування напрацьованого матеріалу сформулюємо власний підхід до категорії «адміністративна процедура в діяльності Служби безпеки України щодо забезпечення критичної інфраструктури» – це законодавчо визначена юридична конструкція послідовно здійснюваних дій, що закріплена адміністративно-процедурними нормами і спрямована на виконання позитивної діяльності щодо запобігання посяганням на об'єкти критичної інфраструктури.

На підставі запропонованого визначення спробуємо сформулювати особливості зазначеної категорії із врахуванням суб'єкта її здійснення. Так до останніх слід віднести: 1) має законодавче закріплення; 2) представляє собою правову конструкцію послідовно здійснюваних дій, що надає останній логічності та можливості в рамках компетенції виконати поставленні перед відповідним суб'єктом завдань та мети створення; 3) регулюється саме адміністративно-процедурними нормами, які визначають спрямованість діяльності відповідного суб'єкта на реалізацію прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також на забезпечення публічного інтересу; 4) така діяльність

характеризується стадійністю та можливим прийняттям проміжних процесуальних рішень, які не мають самостійного значення та не породжують виникнення, зміни чи припинення правовідносин але при цьому є підставою для прийняття адміністративного акту; 5) базові юридичні конструкції адміністративних процедур є для всіх органів публічної адміністрації однаковими, виходячи із існуючих функцій в державі, але при цьому відрізняються сферою виникнення, суб'єктом здійснення та видом адміністративного акту, який приймається як кінцевий результат; 6) ключова особливість адміністративно-процедурної діяльності саме Служби безпеки України, полягає в тому, що мета останньої, в першу чергу, полягає в забезпеченні саме публічного інтересу – охорона об'єктів критичної інфраструктури; 7) враховуючи статус Служби безпеки України як правоохоронного органу та сферу виникнення адміністративно-процедурної діяльності, така ключова особливість останньої як «відносна рівнозначність позиції учасників відповідних відносин» в даному конкретному випадку є не доречною.

Підсумовуючи все вищенаведене, наголосимо, що адміністративно-процедурна діяльність Служби безпеки України щодо забезпечення об'єктів критичної інфраструктури спрямована на:

- створення умов за яких об'єкти критичної інфраструктури забезпечують безперервність та функціональність роботи із максимальним зменшенням ризиків їх безпечній діяльності;

- своєчасне, оперативне вирішення питань забезпечення безпеки

об'єктів критичної інфраструктури силами і засобами підрозділів Служби безпеки України;

– запобігання та нейтралізацію загрозам, які можуть вплинути на нормальний стан функціонування об'єктів критичної інфраструктури, шляхом їх виявлення, мінімізації та ліквідації підрозділами Служби безпеки України їх наслідків;

– чітку, нормативно визначену та ефективну діяльність всіх державних та недержавних інституцій в процесі охорони об'єктів критичної інфраструктури силами і засобами Служби безпеки України, шляхом координації відповідної діяльності та інформаційної і тактичної взаємодії між ними;

– виявлення прогалини, як у нормативно-правовому регулюванні діяльності щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури так і щодо можливості і доцільності застосування нових правових інструментів в діяльності підрозділів Служби безпеки України з метою ефективної охорони об'єктів критичної інфраструктури.

Подальший хід дослідження спрямовано на звернення до наукових напрацювань, в яких розглядаються наукові позиції щодо класифікації адміністративних процедур в діяльності органів публічної адміністрації в цілому та Служби безпеки України зокрема. Активне впровадження в правовий обіг та юридичну техніку категорії «адміністративна процедура» було розпочато із процесом інтеграції нашої держави до Європейського Союзу. Поряд із В. Б. Авер'яновим зазначену концепцію підтримував В. П. Тимошук, який на прикладі західних країн поділяв адміністративні процедури на без-

спірну та спірну. В основу такого поділу покладено наявність або відсутність спору між відповідними учасниками адміністративно-правових відносин [9, с. 24]. Цілком аналогічної точки зору дотримується і С. Г. Стеценко, який при класифікації адміністративних процедур, що реалізуються в діяльності органів публічної адміністрації виокремлює наступні: 1) процедури про адміністративні правопорушення (що розглядаються в адміністративному, а не судовому порядку); 2) процедури про адміністративні оскарження; 3) нормотворчі процедури, дозвільні процедури, реєстраційні процедури, контрольні процедури, атестаційні процедури [10, с. 266]. Ми не підтримуємо позицію дослідників з приводу виокремлення юрисдикційних процедур на користь нашої позиції були вище наведені аргументи.

Цікавою є класифікація, яка запропонована Т. О. Коломоець та Н. В. Галіциною. Дослідниці пропонують адміністративні процедури, поділяти за такими критеріями: 1) за функціональним призначенням (залежно від виду (спрямованості) діяльності публічної адміністрації); 2) за наявністю чи відсутністю спору у відносинах між адміністративним органом та приватною особою; 3) за суб'єктами ініціативи; 4) за порядком здійснення адміністративної процедури [11, с. 39].

Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо, що доцільним проводити класифікацію адміністративних процедур в залежності від функцій, які покладені на той чи інший орган виконавчої влади, в нашому випадку – Служби безпеки України.

Отже, видами адміністративних процедур Служби безпеки Украї-

ни щодо забезпечення охорони об'єктів критичної інфраструктури є: 1) в залежності від функцій Служби безпеки України (публічно-сервісні, контрольні, інформаційно-аналітичні, процедури взаємодії; 2) в залежності від суб'єкта звернення у сфері охорони об'єктів критичної інфраструктури (заявні, втручальні, заявно-втручальні); 3) в залежності від наслідків для учасників відповідних відносин (правонаділяючі та правообмежувальні). Зауважимо, що існують і інші критерії поділу адміністративних процедур в цілому та в діяльності Служби безпеки України, однак найбільш корисними з позиції практики правозастосування щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури є вище наведені.

Подальший хід дослідження спрямуємо на розгляд адміністративно-процедурної діяльності щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури Службою безпеки України залежно від функцій, якими наділена остання в цій сфері.

Здійснення публічно-сервісної діяльності Службою безпеки України здійснюється у формі адміністративно-процедурної діяльності. Так, згідно п. 23 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку органів ліцензування та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 5 серпня 2015 № 609 та постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для знання інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації від 22.09.2016 № 669 Служба безпеки

України визначає критерії належності та перелік технічних засобів негласного отримання інформації для діяльності, яка пов'язана з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації. Згідно вищенаведених нормативно-правових актів Служба безпеки України видає ліцензії, переоформлює, видає дублікати та копії ліцензій на провадження господарської діяльності, пов'язаної з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації.

До адміністративних процедур охорони об'єктів критичної інфраструктури у сфері публічно-сервісної діяльності Служби безпеки України доцільно також віднести дозвоільні та погоджувальні процедури, а саме:

– відповідно до ст. 10 та ст. 17 Закону України «Про Службу безпеки України», постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок видачі дозволів на право ввезення на територію України або транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 03.02.1997 р. № 146 та наказу Служби безпеки України «Про затвердження Інструкції про порядок узгодження зі Службою безпеки України видачі дозволів на право ввезення на територію України та вивезення з території України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 22.04.2019 № 497/33468 – відповідний підрозділ Служби безпеки України вивчає та перевіряє відомості, що містяться

в документах Державної лікарської служби та у 10 термін надає відповідь у вигляді самостійного адміністративного акту – *погодження* на право ввезення на територію України та вивезення з території України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– відповідно до ст. 10 та ст. 13 Закону України «Про Службу безпеки України», Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах» від 29.03.2006 р. № 373 та наказу Служби безпеки України «Про затвердження Порядку проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах Служби безпеки України» від 22.07.2019 № 1132 – в результаті проведення державної експертизи видається документ дозвільного характеру – *атестат відповідності КСЗІ* в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах *та експертний висновок*;

– відповідно до ст.ст. 10, 13, п. 13 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України», Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України» від 15.02.2012 № 150 та наказу Служби

безпеки України «Про затвердження Інструкції про порядок прийняття Службою безпеки України рішень про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства» від 01.06.2009 № 344 – уможливило виокремлення дозвільних повноважень у частині прийняття рішень про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства, зокрема таких: брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил, приймати рішення про заборону в'їзду в Україну іноземцю або особі без громадянства, про скорочення строку тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства на території України, про примусове повернення іноземця або особи без громадянства в країну походження або третю країну [12, с. 422–423];

– відповідно до Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення захисту державної таємниці під час проведення приватизації (корпоратизації) державних підприємств» від 17.07.2003 № 1114 та наказу Служби безпеки України «Про Порядок виконання заходів, спрямованих на погодження проектів планів приватизації державна майна підприємств (планів розміщення акцій відкритих акціонерних товариств), які провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею» від 27.10.2005 р. № 2846/562 – орган Служби безпеки України в двотижневий термін з дня отримання проекту плану приватизації державного

майна підприємства, яке провадить діяльність, пов'язану з державною таємницею, розглядає зазначений проект на предмет його відповідності законодавству у сфері охорони державної таємниці, перевіряє наведені в ньому дані про результати інвентаризації МНСІ, оцінює відповідність запропонованих у плані заходів з охорони державної таємниці та збереження МНСІ фактичному стану охорони державної таємниці на підприємстві та за результатами цієї роботи *погоджує* проект плану приватизації і направляє його державному органу приватизації [13];

– відповідно до ст. 20 Закону України «Про державну таємницю», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях» від 18.12.2013 № 939 – органами Служби безпеки України надаються спеціальні дозволи підприємствам, установам, організаціям на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, та режим секретності. Надання дозволу здійснюється на підставі заявок державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій та результатів спеціальної експертизи щодо наявності умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею. З метою визначення наявності умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, Служба безпеки України може створювати спеціальні експертні комісії, до складу яких включати фахівців державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і

організацій за погодженням з їх керівниками. Результати спеціальної експертизи щодо наявності умов для провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею, оформляються відповідним актом. Крім того, державним органам, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, за результатами спеціальної експертизи надаються відповідні категорії режиму секретності (перша, друга або третя), що зазначаються Службою безпеки України у дозволах на провадження діяльності, пов'язаної з державною таємницею [14, 53, с. 423–424]. Аналіз вищенаведених процедур публічно-сервісної діяльності Служби безпеки України щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури свідчать, що останні відносяться до заявних процедур та включають такі загальні стадії як: 1) звернення до Служби безпеки України щодо реалізації певного права фізичною або юридичною особою; 2) розгляд і прийняття рішення; 3) прийняття адміністративного акту у вигляді дозвільного документу та звернення до його виконання,

Підсумовуючи наголосимо на тому, що на сьогоднішній день нормативного закріплення отримали лише адміністративні процедури охорони об'єктів **інформаційної критичної інфраструктури** Службою безпеки України. Це свідчить з одного боку про те, що перелік об'єктів критичної інфраструктури, який на сьогоднішній день визначений проектом Закону України «Про критичну інфраструктуру та її захист» є не повним, оскільки поза увагою залишилися об'єкт інформацій-

ної критичної інфраструктури, а з іншого вимагає розширення кола повноважень органів і підрозділів Служби безпеки України щодо забезпечення охорони об'єктів критичної інфраструктури особливо в діяльності, що стосується надання послуг в галузях енергетики, у сфері використання ядерної енергії, хімічної промисловості, оборонно-промислового комплексу, електронних комунікацій, у банківському та фінансовому секторах тощо.

До контрольно-процедурної діяльності Служби безпеки України щодо забезпечення охорони об'єктів критичної інфраструктури доцільно віднести процедури за напрямками:

– контрольні процедури у сфері господарської діяльності. Зазначені контрольні процедури регламентуються ст. 10 Законами України «Про Службу безпеки України», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження методик розроблення критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю), а також уніфікованих форм атів, що складаються за результатами проведення планових (позапланових) заходів державного нагляду (контролю)» від 10.05.2018 №342 та відповідного наказом Служби безпеки України від 18.06.2020 № 166. Зазначені нормативно-правові акти визначають умови, підстави, порядок, термін та повноваження Служби безпеки України щодо здійснення контрольних процедур в зазначеній сфері;

– контрольні процедури, спрямовані на захист державного кордону, порядку в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил. Цей напрямок контрольних процедур, які здійснюється силами і підрозділами Служби безпеки України, спрямований на виявлення в більшості випадків такої загрози як терористична діяльність на меті якої порушення функціональності та безпечності об'єктів критичної інфраструктури;

– контрольно-наглядові процедури, спрямовані на забезпечення режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій. Відразу зауважимо, що зазначені контрольно-наглядові процедури в цьому напрямку діяльності Служби безпеки України є *правообмежувальними*.

Контрольно-наглядові право обмежувальні процедури на сьогоднішній день визначенні чинним законодавством. Звернення до Законів України «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про карантин рослин» свідчить, що останні містять процесуальні норми здійснення контрольно-наглядової діяльності, спрямовані на зменшення загроз та наслідків для громадян, а Служба безпека України як суб'єкт захисту об'єктів критичної інфраструктури може залучатися до їх здійснення. Особливість зазначених контрольних процедур Служби безпеки України проявляються в тому, що останні не мають стадійності, приймаються в оперативному порядку і тимчасово обмежують як

право окремого індивідуума, так і групи індивідумів;

– контрольно-наглядові процедури щодо здійснення контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни. Відповідно до наказу Служби безпеки України «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення Службою безпеки України контролю за додержанням порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни» від 18.08.2017 № 471 визначається порядок та підстави здійснення контрольної процедури щодо додержання в органах публічної влади порядку обліку, зберігання та використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, яка безпосередньо впливає на стан забезпечення об'єктів критичної інфраструктури. Такі контрольні процедури, як правило є плановими але у деяких випадках, коли є підстави вважати, що є витік інформації останні проводяться позапланово. Стадіями контрольної процедури

Служби безпеки України щодо забезпечення охорон об'єктів критичної інфраструктури є: 1) планування; 2) інформаційно-аналітична; 3) прийняття рішення; 4) виконання адміністративного акта, який був прийнятий після проведення перевірки (усунення недоліків, виявлених під час перевірки);

– контрольно-наглядові процедури проведення спеціальних перевірок щодо допуску до особливих робіт. Аналіз контрольно-наглядових процедур Служби безпеки України свідчить, що останні по-суті є втручальними в більшості випадків є право обмежувальними, оскільки пов'язані з об'єктами критичної інфраструктури і спрямовані на забезпечення публічного інтересу щодо забезпечення останніх та напряду впливають на стан національної безпеки і оборони держави.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, зауважимо, що при здійсненні адміністративно-процедурної діяльності Службою безпеки України щодо охорони об'єктів критичної інфраструктури остання в більшості випадків є правообмежувальною та такою, що на сьогодні не завжди має нормативно визначений стадійний характер, це пов'язано із необхідністю оперативно без зволікань виявляти загрози і ризики, які впливають на функціональність та безпечність об'єктів критичної інфраструктури.

Список використаних джерел

1. Миколенко О. І., Бердник В. С. Адміністративно-правове регулювання юрисдикційної діяльності адміністративних комісій в Україні: моногр. Одеса: Фенікс, 2013. 248 с.
2. Коломоець Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 576 с.
3. Алімов Р. С. Процедури в адміністративному праві України: теорія і практика : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2002. 16 с.

4. Тихомиров Ю. Административное право и процесс : полный курс. М. : Издательство г-на Тихомирова М. Ю., 2004. 652 с.
5. Джафарова М. В. Адміністративні процедури прийняття та здійснення управлінських рішень органів внутрішніх справ у відносинах з населенням : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2008. 20 с.
6. Тимошук В. П. Адміністративні акти : процедура прийняття та припинення дії : монограф. Київ : Конус-Ю, 2010. 296 с.
7. Щерба А. В. Адміністративні процедури в органах місцевого самоврядування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2011. 198 с.
8. Мозговий О. О. Адміністративно-правові засади діяльності сервісних центрів МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 224 с.
9. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / автор-упорядник В. П. Тимошук. Київ : Факт, 2003. 496 с.
10. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2008. 624 с.
11. Коломоєць Т. О., Галіцина Н. В. Адміністративно-правове регулювання порядку створення і діяльності товариств з обмеженою відповідальністю в Україні : монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 290 с.
12. Джафарова О. В. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: адміністративно-правові засади : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2015. 572 с.
13. Про Порядок виконання заходів, спрямованих на погодження проектів планів приватизації державного майна підприємств (планів розміщення акцій відкритих акціонерних товариств), які провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею : наказ Фонд державного майна, Служба безпеки України від 27.10.2005 № 2846/562. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1385-05>
14. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/3855-12>.

References

- Mykolenko, O. I., & Berdnyk, V. S. (2013). *Administratyvno-pravove rehuliuвання yurysdyktsiinoi diialnosti administratyvnykh komisii v Ukraini*. Feniks.
- Kolomoiets, T. O. (2011). *Administratyvne pravo Ukrainy*. Akademichnyi kurs. Yurinkom Inter.
- Alimov, R. S. (2002). *Protsedury v administratyvnomu pravi Ukrainy: teoriia i praktyka*.
- Tykhomyrov, Y. (2004). *Admynystratyvnoe pravo y protsess : polnyi kurs. zdatelstvo h-na Tykhomyrova M. Yu.*
- Dzhafarova, M. V. (2008). *Administratyvni protsedury pryiniattia ta zdiisnennia upravlinskykh rishen orhaniv vnutrishnikh sprav u vidnosynakh z naselenniam*.
- Tymoshchuk, V. P. (2010). *Administratyvni akty : protsedura pryiniattia ta pryypnennia dii*. Konus-Yu.
- Shcherba, A. V. (2011). *Administratyvni protsedury v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini*.
- Mozghovyi, O. O. (2018). *Administratyvno-pravovi zasady diialnosti servisnykh tsentriv MVS Ukrainy*.
- Tymoshchuk, V. P. (2003). *Administratyvna protsedura ta administratyvni posluhy. Zarubizhnyi dosvid i propozytsii dlia Ukrainy*. Fakt.
- Stetsenko, S. H. (2008). *Administratyvne pravo Ukrainy*. Atika.

Kolomoiets, T. O., & Halitsyna, N. V. (2010). Administratyvno-pravove rehuliuвання порядку stvorennia i diialnosti tovarystv z obmezhenoiu vidpovidalnistiu v Ukraini. ZNU.

Dzhafarova, O. V. (2015). Dozvilna diialnist orhaniv publichnoi administratsii v Ukraini: administratyvno-pravovi zasady.

O. Bezpalova, *Doctor of Jurisprudence, Professor, Honored Science and Technology Figure of Ukraine, head of the department of Police Activity and Public Administration of the Faculty No. 3 of Kharkiv National University of Internal Affairs*

ORCID: 0000-0003-2886-695X

I. Osipchuk, *zdobuvach of the Science and Preceding Institute of Public Law*

ORCID: 0000-0002-1611-493X

The essence of administrative procedures in the activities of the security service of Ukraine as a subject of critical infrastructure

It is proved that the administrative procedure in the activities of the SBU to provide critical infrastructure is a legally defined legal structure of consistent actions, which is enshrined in administrative procedure and aimed at implementing positive activities to prevent encroachment on critical infrastructure. The peculiarities of this category are formulated taking into account the subject of its implementation.

It was emphasized that in carrying out administrative and procedural activities of the SBU on the protection of critical infrastructure, the latter is mostly restrictive and such that today does not always have a normatively defined stage nature, which is due to the need to promptly, without delay identify threats and risks. affect the functionality and security of critical infrastructure.

It is proved that today only administrative procedures for protection of information critical infrastructure of the Security Service of Ukraine have received normative consolidation. This indicates that the list of critical infrastructure facilities, which is currently defined by the draft Law of Ukraine "On Critical Infrastructure and its Protection", is incomplete, as the object of information critical infrastructure was left out of consideration, and on the other - requires expanding the scope of powers SBU to ensure the protection of critical infrastructure, especially in activities related to the provision of services in the field of energy, in the field of nuclear energy, chemical industry, defense industry, electronic communications, in the banking and financial sectors.

Keywords: *SBU, administrative activity, critical infrastructure, protection of critical infrastructure objects, crime prevention.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.14
УДК 159.9

*Ліненко О. І.,
аспірант Академії праці, соціальних
відносин і туризму
ORCID: 0000-0001-9090-1926*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Незважаючи на наявність в українському законодавстві низки нормативно-правових документів, які регулюють питання здійснення реабілітації військовослужбовців, що отримали поранення або психологічні травми під час бойових дій, чинне законодавство України на сьогодні не в змозі у повному обсязі забезпечити проведення належного рівня комплексної реабілітації таких військовослужбовців. Даний науковий матеріал розкриває низку проблемних питань з цього напрямку, які існують в чинному законодавстві України та пропонує власне бачення вирішення нагальних потреб та неузгодженостей в адміністративно-правовому полі.

Ключові слова: *військовослужбовець; учасник бойових дій; учасник антитерористичної операції; психічна травма; психологічна реабілітація; бойові психічні травми; заходи превентивної реабілітації та психокорекції.*

Несмотря на наличие в украинском законодательстве ряда нормативно-правовых документов, регулирующих вопросы осуществления реабилитации военнослужащих, получивших ранения или психологические травмы во время боевых действий, действующее законодательство Украины на сегодня не в состоянии в полном объеме обеспечить проведение надлежащего уровня комплексной реабилитации таких военнослужащих. Данный научный материал раскрывает ряд проблемных вопросов в этом направлении, которые существуют в действующем законодательстве Украины и предлагает свое видение решения насущных проблем и неувязок в административно-правовом поле.

Ключевые слова: *военнослужащий; участник боевых действий; участник антитеррористической операции; психическая травма; психологическая реабилитация; боевые психические травмы; меры превентивной реабилитации и психокоррекции.*

Постановка проблеми. Незалежно від статусу або військового звання кожен військовослужбовець у процесі своєї діяльності підпадає під різноманітні стресові фактори, які у подальшому стають причиною низки

психічних станів (напруження, психічні травми, посттравматичний розлад, втома, виснаження, невроз тощо), кожен з яких має індивідуальні симптоми, форми прояву і наслідки.

Сьомий рік поспіль на Сході України йде війна, кількість військовослужбовців які брали участь у бойових діях постійно росте. На сьогоднішній день понад 350 тисяч українців отримали статус учасника бойових дій. Понад 75% таких осіб потребують психологічної реабілітації, а 32% – необхідних тривалих реабілітаційних заходів.

Лише за перших чотири з половиною років війни, в Україні зафіксовано понад тисячу суїцидів серед військовослужбовців даної категорії, більше половини (66%) з яких відбулася не на лінії зіткнення з безпосереднім противником, а в пунктах постійної дислокації військовослужбовців. Причиною цього є те, що багато учасників бойових дій не є професійними військовими, не проходили курс психологічної підготовки і просто не знають як впоратися зі стресом, який виник під час їх участі в бойових діях [1, с. 4; 2, с. 36; 3, с. 85].

Питання психологічної реабілітації учасників бойових дій є дуже актуальним в нашій державі, оскільки розроблений, на сьогоднішній день комплекс адміністративно-правових заходів їх реабілітації має частковий і безсистемний характер, і не завжди призводить до покращення позитивної динаміки у них.

Основними завданнями психологічної реабілітації учасників бойових дій є: виявлення та діагностика у них психічних розладів, сортування таких військовослужбовців за рівнем психо-травматизації, їх відсторонення від участі в бойових діях та відновлення у них порушених (втрачених) психічних функцій, корекція їхньої самосвідомості, самооцінки і самопочуття, попередження розвит-

ку хронічних і відстрочених форм стресу, формування у них ефективних моделей поведінки в різних ситуаціях, навичок саморегуляції психічних станів, швидке повернення до бойового строю.

На наш погляд, порядок вирішення зазначених завдань не в повній мірі регламентовано на законодавчому рівні, що призводить до неналежного забезпечення проведення комплексної реабілітації військовослужбовців, які приймали участь в бойових діях.

Постановка завдання. Розкрити низку проблемних питань щодо порядку реабілітації військовослужбовців, які приймали участь в бойових діях та знайти власне бачення вирішення нагальних потреб та неузгодженостей в адміністративно-правовому полі з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Участь у бойових діях для людини ніколи не проходить безслідно. В бою, під дією стресових факторів у людини формується нова модель поведінки, яка допомагає вижити у зоні конфлікту, де автоматично змінюється протікання психічних процесів, які формувалися в повсякденному житті.

В умовах бойових дій, будь-яка особа зазнає значних зовнішніх та внутрішніх впливів, що в свою чергу призводять до елементарної стомленості та зниження ефективності бойової діяльності. Саме втома, яка на перший погляд являється не значною в організмі людини, негативно впливає на всі психічні та психофізіологічні процеси, бо саме через втому знижується увага, порушується пам'ять, мислення, можуть виникати ілюзії, конфліктні ситуації з

товаришами по службі, тощо. Коли стомленість організму не компенсується відпочинком, вона має схильність акумулюватися і досягати критичних рівнів.

Під час своїх досліджень німецький вчений Е. Дінтер встановив, що перебування особового складу безпосередньо на передньому краї більше ніж 30-40 діб стає непродуктивним. Це пов'язано з тим, що після досягнення максимуму морально-психічних можливостей, який настає через 20–25 діб, у військовослужбовців настає швидкий спад, обумовлений виснаженням духовних і фізичних сил [4, с. 38].

Під час бойових дій військово-службовці досить часто отримують психічні травми (*їх ще називають психічні розлади*), які викликають часткову або повну втрату бойової готовності воїна в екстремальних умовах бойових дій та після їх закінчення.

Виникненню бойових психічних травм сприяють:

а) *психічні перевантаження військовослужбовців у бойовій обстановці*: постійна реальна загроза життю; система жорсткої відповідальності за належне виконання бойового завдання; недостатність і невизначеність інформації, що надходить; дефіцит часу під час ухвалення рішення; невідповідність рівня військово-професійної підготовки військовослужбовця реальним умовам бойової обстановки, його психічна неготовність до дій у бойових умовах; кумулятивний, індуційований варіант перебігу реакцій у групах людей, наприклад, миттєве поширення паніки серед воїнів; повна або часткова ізоляція воїнів від основних сил тощо;

б) *бойові фізіологічні перевантаження*: фізичне виснаження в результаті перенапруження та порушення режиму харчування; порушення режиму сну;

в) *умови бойової діяльності*: виконання розпорядку дня і дисциплінарних вимог; організація побуту, забезпечення потреб і запитів воїнів; незвичні умови служби та бойових дій (клімат, погода, місцевість тощо); переживання особистого характеру (хвороба і смерть близьких, службові негаразди, фінансові проблеми тощо) [5, с. 280].

Кожен напевно чув такий термін як «В'єтнамський синдром», але мало хто замислювався, чому наші предки після більш серйозних війн, таких як наприклад, Велика Вітчизняна Війна, не страждали ніякими психічними розладами, пов'язаними з участю в бойових діях. Це можна пояснити наступним. Війна у В'єтнамі – один з найбільших військових конфліктів другої половини XX століття. Даний конфлікт можна розділити на кілька періодів: партизанська війна в Південному В'єтнамі (1957 – березень 1965 рр.), повномасштабне військове втручання США (березень 1965–1973) і завершальний етап війни (1973–1975 рр.) [6].

В'єтнамська війна починалася і планувалася як звичайна військова короткострокова спецоперація. Однак, вона переросла в затяжний конфлікт, з великими втратами і вбивствами величезної кількості мирного населення. Майже одразу, американські солдати перестали відчувати себе визволителями і перетворилися в усвідомлених вбивць і садистів, особливо коли американська армія почала активно застосовувати

напалм, яким заживо спалювали цілі села з мирними жителями. Все це відбувалося на очах американських солдатів і офіцерів, що негативно позначилося на їхній психіці.

Через В'єтнамський конфлікт, пройшли 2,5 мільйона американців, більшість з яких були молодими хлопцями. Втрати вбитими склали більше 58 тисяч солдатів і офіцерів. Понад 150 тисяч ветеранів В'єтнаму вже перебуваючи у себе на Батьківщині, покінчили життя самогубством, не витримавши спогадів про участь в бойових діях. Американська влада намагалися приховувати цю статистику, видаючи суїцид за нещасні випадки, але все було марно [7].

Як не дивно, але «В'єтнамським синдромом» страждають і українські військовослужбовці, які пройшли локальну фазу конфлікту на Сході України. В одному зі своїх інтерв'ю, військовий прокурор А. Матіос розповів, що суїцид став великою проблемою для української армії. Так, у 2018 році було зафіксовано більше 800 випадків самогубств українських військовослужбовців [8]. Науковцями вже давно помічено, що, самогубство має свої статеві та вікові особливості. Рівень суїцидів серед чоловічої статі завжди є вищим, ніж серед жіночої. Співвідношення чоловіків і жінок, які зводять рахунки з життям, становить 4:1 [9, с. 912].

Сьогодні в українську армію призивають молодих людей у віці від 20 років. Це соціальний вік, який у плані соціального та професійного становлення вважається надзвичайно складним і відповідальним для особистості. Але, підвищена вимогливість, часто не нормований робочий графік, регулярні фізичні, мо-

ральні та психологічні навантаження в армійському середовищі провокують появу у них стресових станів, підвищену тривожність, депресію, а відтак і спроби суїциду. Не дивлячись на визначені проблеми морально-психологічного забезпечення військ, у 46-й статті Конституції України закріплено право кожного громадянина на соціальний захист з боку держави. Тому створення та гарантування належних умов для достойного життєвого рівня громадян, на сьогоднішній день є пріоритетним завданням для української держави [10].

Таким чином, психологічна підготовка і реабілітація для кожного військовослужбовця, являється невід'ємною складовою гарантій соціального забезпечення. Одним із пріоритетних напрямків для нашої держави повинно стати адміністративно-правове регулювання на законодавчому рівні процесів психологічної та фізичної реабілітації військовослужбовців які брали участь у бойових діях.

У Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» вказані основні пріоритетні напрямки державної політики, які безпосередньо стосуються соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей [11].

На початку кризових явищ 2014 року, Національна гвардія України стала військовим формуванням підрозділи якої одними з перших почали виконувати службово-бойові завдання щодо захисту територіальної цілісності, збереження конституційного ладу та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян в районах Донецької та

Луганської областей. Першим підзаконним актом який мав вирішити проблемні питання реабілітації учасників бойових дій, став Наказ командувача Національної гвардії України від 25.09.2014 № 303 «Про вдосконалення організації морально-психологічного забезпечення участі військових частин (підрозділів) Національної гвардії України в проведенні заходів антитерористичної операції» [12].

Пізніше, з метою вирішення нагальних питань у напрямку реабілітації, була затверджена низка державних нормативно-правових актів, а саме: Указ Президента України від 18 березня 2015 №150/2015 «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» [13] та Розпорядження КМУ від 31 березня 2015 № 359-р «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» [14]. На основі цих документів, було затверджено низку відомчих підзаконних актів щодо організації психологічної реабілітації учасників бойових дій, а саме: Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2015 № 650 «Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань організації психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції» [15] та відповідно до підпункту 30 пункту 4 Положення про МВС України, затвердженого постановою Кабінетів Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878, з напрямком організації системи психологічного забезпечення в Національній гвардії України було затверджено «Поло-

ження про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» [16].

Разом із тим, спеціалізованими органами Міністерства Оборони України були розроблені та затверджені нормативно-правові акти які ставили за мету вирішення питань медико-психологічної реабілітації, а саме:

Наказ МО України від 09.12.2015 № 702 «Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)» [17];

Наказ МО України від 09.12.2015 № 703 «Про затвердження переліків медичних показань та протипоказань до санаторного лікування і медичної реабілітації в санаторно-курортних закладах Збройних Сил України» [18];

Накази МО України від 04.11.2016 № 591 та від 17.07.2018 № 337 «Про затвердження Інструкції про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України» [19];

Наказ МОЗ України від 19.06.2015 № 351 «Про затвердження Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» [20] та Наказ МОЗ України від 23.02.2016 № 121 «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при посттравматичному стресовому розладі», в якому були викладені

механізми регуляції вузько-направлених проблемних питань і стосувалися суто посттравматичних стресових розладів, не враховуючи інших психологічних проблем учасників бойових дій [21].

Не дивлячись на низку розроблених та запроваджених нормативно-правових актів на законодавчому рівні, механізм надання психологічної реабілітації військовим не зміг запрацювати на повну потужність із-за погано сформованої матеріальної бази та не до кінця опрацьованих розбіжностей у правовому полі. У зв'язку з цим, для вирішення зазначених питань було взято за основу постанову Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 497 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності» [22], розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 475-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції на період до 2022 року» [23] та постанову Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності» [24]. Розпочалася робота за напрямком створення системних підходів щодо надання спеціалізованої медико-психологічної допомоги та реабілітації учасників бойових дій.

Згодом, за сприянням Міністерства соціальної політики, представників міжнародних організацій а також професійної спільноти психологів, Верховна Рада України прийняла законопроект №7505, яким рекомендувала створити окреме «Міністерство у справах ветеранів», одним із пріоритетних завдань якого є забезпечення адаптації та психологічної реабілітації ветеранів війни. В подальшому даний законопроект був затверджений Постановою ВРУ від 27 лютого 2018 року № 2294-VIII «Про звернення Верховної Ради України до Кабінету Міністрів України щодо створення Міністерства України у справах ветеранів – центрального органу виконавчої влади для забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни».

27 червня 2018 року в Міністерстві соціальної політики України відбулося підписання Меморандуму про співпрацю між Мінсоцполітики та Національною гвардією України щодо соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій.

Разом з тим, не дивлячись на зроблені кроки у даному напрямку, чисельну кількість законодавчих ініціатив, наша держава не зробила всіх необхідних заходів щоб вирішити цю проблему. Так, упродовж 2014–2020 рр. в обсязі бюджетного фінансування підрозділів НГУ, з боку державного забезпечення кошти на потреби психологічної реабілітації учасників бойових дій не виділялись. На сьогоднішній день в Україні відсутні відомчі державні цільові програми та реабілітаційні бази для реабілітації таких військовослужбовців. Психологічна служба НГУ

спільно із колегами інших складових Сектору Безпеки Оборони брала активну участь у міжвідомчих робочих групах, спільно опрацьовувала єдину Державну цільову програму (КПКВК 1501040) та порядок її реалізації. Однак, кінцеве рішення по цій програмі до цього часу не прийнято.

Також, Україна зіштовхнулася із ситуацією, коли фактична реалізація заходів психологічної реабілітації учасників бойових дій продемонструвала недостатню компетентність посадових осіб органів соціального захисту населення (замовників послуг із психологічної реабілітації) та ефективність взаємодії із командирами (бригад, полків, батальйонів). Дуже часто, замовники послуг плутають психологічну реабілітацію із санаторно-курортним лікуванням, вдаються до затягування прийняття рішення (за часом), маніпуляцій з обліком звернень (не реєструючи заяви командирів у журналі, складання віртуального графіку), ігнорування запитів командирів з лобюванням потреб осіб звільнених з військової служби. Як результат, командири стають заложниками ситуації та планують заходи службово-бойової діяльності, виходячи з тої ситуації, яка склалася у цивільному секторі.

Заходи превентивної реабілітації та психокорекції в місцях дислокації військових підрозділів здійснюються силами офіцерів-психологів, позаштатними групами психологічної підтримки, високомобільними групами внутрішньої комунікації, громадськими організаціями психологів-волонтерів, з якими укладені відповідні меморандуми про співпрацю.

Медична та медико-психологічна реабілітація військово-службовців учасників АТО здійснюється у Військово-медичних клінічних центрах, госпіталях та Центрах медичної реабілітації МО України. Але, низька якість психологічної реабілітації у деяких реабілітаційних установах, відсутність механізму перевірки якості надання послуг із психологічної реабілітації потребує затвердження на законодавчому рівні єдиних типових програм, стандартів, протоколів щодо проведення психологічної реабілітації комбатантів, а також психологічного супроводу осіб, що перебували в умовах примусової ізоляції.

Висновки. У комплекті з економічними, політичними і соціальними наслідками, війна залишає слід у психологічному стані не тільки військовослужбовців а й у пересічних громадян. Особливо це стосується тих, хто бачив кров і смерть своїми очима. Військова служба зобов'язує чоловіків брати в руки зброю, захищати свою батьківщину. Вони перебувають у стані постійного очікування смерті, бачать поранення та смерть товаришів по службі. Все це залишає глибокий відбиток в їх духовному і психологічному стані. Проте далеко не всі можуть повернутися з таким станом у соціум і далі вести звичайне спокійне життя. Руйнівні наслідки бойових дій, мають безліч облич. Деякі з них відстрочені і пом'якшені, інші впливають на психіку людини, змінюючи світогляд, розхитуючи врівноваженість, емоційний фон і стабільність. Перебуваючи в такому стані, людина потребує кваліфікованої допомоги.

Реабілітація військовослужбовців – це шанс знайти стабільність і

опору, відновити життєві цінності та орієнтири, щоб адаптуватися в мирному соціумі. Війну навряд чи можна назвати нормальним періодом. Посттравматичний стресовий розлад для чоловіків після військових дій - зрозуміле явище. Але сподіватися на самостійну реабілітацію не варто. Відновленню сприяє обстановка і кваліфікований склад психологів, який зможе надати професійну допомогу і повернути людину в психічно стабільний і здоровий стан.

Подальше ігнорування проблеми реабілітації військовослужбовців з боку держави призводить до погіршення суспільно-політичної і криміногенної обстановки в країні, та вимагає невідкладних і обов'язкових заходів для вирішення даного питання.

Реалізація фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників бойових дій потребує здійснення організаційно-правових заходів, пов'язаних із проведенням цілеспрямованих та скоординованих дій з боку органів державного управління, виконавчої влади, органів місцевого

самоврядування, недержавних установ, громадських організацій та в загальнодержавному масштабі повинна забезпечити лікувальну, соціальну та економічну ефективність.

Існуючі законодавчі та підзаконні акти щодо реабілітації учасників бойових дій є неповними та частковими. Рівень координації між уповноваженими центральними органами виконавчої влади та організаціями, що надають послуги з реабілітації, визнаний недостатнім. Відсутність цілісної системи реабілітаційних послуг, кадрове забезпечення по реабілітації не досягає світових та європейських стандартів. Лише побудова сучасної системи реабілітації, її затвердження на законодавчому рівні, підкріпленому бюджетними програмами, здатна забезпечити ефективне та стає вирішення проблеми.

Система надання психологічної допомоги та реабілітації учасників бойових дій за обсягом матеріально-технічного та кадрового забезпечення повинна розглядатись як складова національної безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Військово-медична доктрина України (Проект). О.І. Затинайко, Г. В. Мясников. *Новости. Медицины и фармации в Украине*. 2014. № 19. С. 3–5.
2. Збереження працездатності військовослужбовців керівного складу різного віку, які працюють в умовах постійної дії стрес-чинників: метод. реком. В. В. Кальниш, Е. М. Хорошун, А. Ю. Салієв, А. В. Швець, А. Ю. Кіх. Київ, 2016. 36 с.
3. Система реабілітації військовослужбовців з бойовою нейротравмою в Збройних Силах України / Стеблюк В.В., Проноза-Стеблюк К.В. *Med&Psy Rehab: Матеріали міжнародного конгресу з медичної і психологічної реабілітації (м. Київ, 30-31 жовтня 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 84–86.
4. Иванов А. Л. Психологические последствия участия военнослужащих в боевых действиях в Чеченской республике и их медикопсихолого-социальная коррекция в условиях Всеармейского реабилитационного центра. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 2003. №4. С. 32-44.
5. Иванов А. Л., Жуматий Н. В. Психологическая реабилитация военнослужащих, получивших тяжелые ранения и увечья в Чеченской Республике методом психо-

аналитического консультирования и психодрамы. *Материалы V Всероссийской научно-практической по психотерапии и клинической психологии «Душевное здоровье человека - здоровье нации»*, Изд-во Института Психотерапии, 2002. 280 с.

6. Посттравматическое стрессовое расстройство URL : <https://ru.wikipedia.org>
7. Людские потери во Вьетнамской войне URL : <https://ru.wikipedia.org>
8. Интернет-видання «Ліга-нет». Інтерв'ю А. Матіоса. URL : <https://news.liga.net/society/news/matios-ozvuchil-ujasayuschuyu-statistiku-neboevyhpoter-v-vsu>.

9. В поисках смысла / сост. А. Е. Мачехин. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 912 с.

10. Конституція України URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

11. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.

12. Наказ командувача Національної гвардії України від 25.09.2014 № 303 «Про вдосконалення організації морально-психологічного забезпечення участі військових частин (підрозділів) Національної гвардії України в проведенні заходів антитерористичної операції».

13. Указ Президента України від 18 березня 2015 №150/2015 «Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150/2015#Text>.

14. Розпорядження КМУ від 31 березня 2015 № 359-р «Про затвердження плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/359-2015-%D1%80#Text>.

15. Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2015 № 650 «Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань організації психологічної реабілітації постраждалих учасників антитерористичної операції» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0803-15#Text>.

16. Постановою КМУ від 28 жовтня 2015 року № 878, «Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text>.

17. Наказ МО України від 09.12.2015 № 702 «Про затвердження Положення про психологічну реабілітацію військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь в антитерористичній операції, під час відновлення боєздатності військових частин (підрозділів)» URL : https://www.mil.gov.ua/content/gsc_orders/MOU2015_702.pdf.

18. Наказ МО України від 09.12.2015 № 703 «Про затвердження переліків медичних показань та протипоказань до санаторного лікування і медичної реабілітації в санаторно-курортних закладах Збройних Сил України» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1681-15#Text>.

19. Наказ МО України від 04.11.2016 № 591 та від 17.07.2018 № 337 «Про затвердження Інструкції про організацію санаторнокурортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації у Збройних Силах України» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1538-16#Text>.

20. Наказ МОЗ України від 19.06.2015 № 351 «Про затвердження Плану заходів щодо медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників антитерористичної операції» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0351282-15#Text>.

21. Наказ МОЗ України від 23.02.2016 № 121 «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги

при посттравматичному стресовому розладі» URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ25625.html.

22. Постанова КМУ від 12 липня 2017 р. № 497 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/497-2017-%D0%BF#Text>.

23. Розпорядження КМУ від 12 липня 2017 р. № 475-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції на період до 2022 року» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2017-%D1%80#Text>.

24. Постанова КМУ від 27 грудня 2017 р. № 1057 «Про затвердження Порядку проведення психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції та постраждалих учасників Революції Гідності» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text>

References

Vijskovo-medichna doktrina Ukrayini (Proyekt). (2014) O. I. Zatinajko, G. V. Myasnikov. *Novosti. Medicyny i farmacii v Ukraine*, 19, 3–5.

Steblyuk, V. V., Pronoza-Steblyuk, K. V. (2017). *Sistema reabilitaciyi vijskovosluzhbovciv z bojovoyu nejrotravmoyu v Zbrojnih Silah Ukrayini / Med&Psy Rehab: Materiali mizhnarodnogo kongresu z medichnoyi i psihologichnoyi reabilitaciyi* (m. Kiyiv, 30-31 zhovtnya 2017 r.), 84–86.

Ivanov, A. L. (2003). *Psihologicheskie posledstviya uchastiya voennosluzhashih v boevykh dejstviyah v Chechenskoj respublike i ih medikopsihologo-socialnaya korrekciya v usloviyah Vsearmejskogo reabilitacionnogo centra. Vestnik psihosocialnoj i korrekcionno-reabilitacionnoj raboty*, 4, 32-44.

Ivanov, A. L., Zhumatij, N. V. (2002). *Psihologicheskaya reabilitaciya voennosluzhashih, poluchivshih tyazhelye raneniya i uvechya v Chechenskoj Respublike metodom psihoanaliticheskogo konsultirovaniya i psihodramy. Materialy V Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy po psihoterapii i klinicheskoy psihologii «Dushevnoe zdorove cheloveka - zdorove natsii»*, Izd-vo Instituta Psihoterapii.

Machehin, A. E. (2005). *V poiskah smysla*. Izd. 2-e, pererab. i dop. Moskva : OLMA-PRESS.

A. Linenko, *Postgraduate student of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism*

ORCID: 0000-0001-9090-1926

Problem issues of legal regulation of psychological rehabilitation of military servants and participants of combat

The article is devoted to the consideration of the current state of the system of psychological rehabilitation and administrative and legal regulation of combatants who took a direct part in the armed conflict and suffered during the hostilities. The analysis of the legal bases on which the functioning of the domestic system of

psychological rehabilitation is based is given. Considerable attention is paid to the consideration of the activities of various institutions and organizations for the provision of services for the psychological rehabilitation of combatants.

The professional activity of servicemen is characterized by a high level of psycho-emotional stress, which is associated with the importance and responsibility of solving combat tasks and the presence of a real risk to life. Participation in hostilities can be considered as stressful events of an exceptional nature that cause general distress in almost everyone, due to the negative factors associated with being in a group of people at increased risk of developing asthenic disorders.

Today, the Ukrainian state is undergoing profound domestic political, social and economic changes that have affected all spheres of life and every citizen. One of the main characteristics of these changes is the increase in the frequency and scale of extreme conditions. Extremity permeates the life of large social groups, individual regions and entire states. Fighting in the east of the country, corruption, social instability, political and economic crisis, all these events have not only far-reaching social, material, cultural, medical, but also psychological consequences.

World statistics on natural disasters, catastrophes and hostilities show that the number of cases of neuropsychiatric disorders, depending on the type of extreme situation can be 10-25% of the total number of people involved in the situation. These psycho-emotional losses require not only the involvement of a large number of specialists to provide assistance to victims, but also significant attention from the state and government agencies in the form of funding for state programs of psychological rehabilitation, and so on.

All this is directly related to the personnel of the Armed Forces and other military formations that become participants in the epicenter of events. In these circumstances, unit commanders must be armed with psychologically sound methods of organizing the activities of personnel, as well as have an education in the legal framework governing the psychological rehabilitation of servicemen. This, of course, will reduce the percentage of psychological losses, increase the efficiency of units in extreme conditions and ensure a rapid recovery of their combat effectiveness.

However, despite the existence in the Ukrainian legislation of a number of legal documents governing the rehabilitation of servicemen during injuries or psychological trauma, the current legislation of Ukraine is not able to fully ensure the proper level of comprehensive rehabilitation of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and other military formations. took a direct part in hostilities. This scientific material reveals a number of problematic issues at the legislative level and offers its own vision of resolving urgent needs and inconsistencies in the administrative and legal field.

Keywords: *conflict in the East; servicemen; participants in hostilities; psychological rehabilitation; military psychiatry; psycho-prevention; mental health.*

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

DOI: 10.34015/2523-4552.2021.2.15

УДК 340.13

Дігтяр Р. В.,

аспірант Вищого навчального закладу

«Університет економіки та права

«КРОК»

ORCID: 0000-0001-8000-2548

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПЕРІОДУ IX–XV СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано вплив на формування державності та правовідносин на ранніх етапах розвитку Київської Русі Візантійського канонічного права, яке знайшло своє відображення в нормах тогочасного звичаєвого права, а в подальшому було імплементовано в законодавство, що увібрало надбання римських правників. Завдяки науковому інтересу до вивчення спадщини українського державотворення особливої ваги набуває дослідження генези державотворення України, вплив римського права на розвиток стародавніх та більш сучасних актів юридичних пам'яток, які мали історичне значення для формування української державності в період IX–XV ст.

Ключові слова: римське право; звичаєве право; державотворення; рецепція права; генеза українського державотворення; юридична пам'ятка.

В статье проанализировано влияние на формирование государственности и правоотношений на ранних этапах развития Киевской Руси византийского канонического права, что нашло свое отражение в нормах обычного права, а в дальнейшем было имплементировано в законодательство и вобрало наследие римских юристов. Благодаря научному интересу к изучению наследия украинского государства особое значение приобретает исследование генезиса правовых институт, влияние римского права на развитие древних и более современных актов, юридических памятников, которые имели историческое значение для формирования украинской государственности в период IX–XV вв.

Ключевые слова: римское право; обычное право; государство; генезис украинского государства; памятка права.

Постановка проблеми. Процеси державотворення на теренах сучасної України почали глибоко досліджувати ще з середини XIX ст. Чимало дослідників сьогодення також приділяють увагу цьому питанню. Зацікавлення нею значно підвищилося у зв'язку з розбудовою української держави, прагненням знати

своє історичне минуле та позиціонуванням української нації як такої, що має тисячолітню самобутню історію державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над цією проблематикою під різними кутами зору працювали Г. Ашнуц, Я. Березнюк, В. Кампо, П. Макушев, О. Петришин, В. Смолій,

В. Нестерович, Е. Аннерс, Дж. Берман, В. Вовк, Д. Грімм, С. Гринько, М. Дихта, О. Казанцев, І. Покровський, Б. Тищик, Є. Харитонов, О. Харитонova, З. Черніловський, Н. Полонська-Василенко та ін.

Проте, має місце низка проблем, які потребують додаткового опрацювання з позицій правоприємності Київська Русь – незалежна Україна. У цьому контексті доцільно більш повно дослідити особливості впливу римського права на формування правового поля і державницьких засад тогочасних прототипів держави Україна, вивчити становлення взаємодії звичаєвого права Київської русі з Візантійським (Римським) правом з позицій розуміння його впливу на формування як давньоукраїнської правової системи, так і на зародження правовідносин вже в більш пізніх періодах українського державотворення.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретико-правового аналізу наукового доробку щодо впливу римського права на формування правового поля Київської Русі і його подальшого розвитку при взаємодії різних правових систем, які існували в період IX–XV ст., у тому числі на процеси становлення української державності в різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з прийняттям Законів дванадцяти таблиць, у яких викладені правові засади громадянського суспільства, відбулися зміни на напрямі удосконалення чинних на той час правових норм. Як зазначає І. С. Перетерський, найдавніший пласт римського писаного права склали Закони дванадцяти таблиць (*Leges duodecim tabularum*), тобто

запис звичаєвого права, здійснений в середині V ст. до н. е. Іншим джерелом римського права були постанови сенату, (сенатусконсулати), плебісцити, преторські едикти (переклад наш – Д. Р.) [1, с. 10].

Відомо, що написаний у 130 р. Сальвієм Юліаном на основі узагальнення преторських едиктів «Постійний едикт» (*Edictum perpetuum*) в остаточному варіанті був затверджений сенатом та санкціонований імператором Андріаном. Деяко пізніше тогочасні юристи, серед яких Павел і Ульпіан, оприлюднили велику кількість коментарів до цього едикту, який беззаперечно відносимо до джерел римського права. При цьому необхідно зазначити, що в той період юристи ділили право на три групи: цивільне право, право народів, природне право. Дані положення набували подальшого розвитку шляхом надання юридичних порад від імені імператора.

З плином часу правові норми, викладені в ранніх пам'ятках римського права, піддавалися частковому видозмінюванню в результаті їх систематизації та кодифікації. Прикладом такого упорядкування є, на наш погляд, так звана Конституція Юстиніана від 15 листопада 529 р. Цю роботу було доручено тогочасному видатному юристові Трибоніану, який спільно з іншими шістнадцятьма юристами систематизував чинні нормативно-правові акти і привів їх у відповідність до тогочасних реалій. Результатом їх трирічної роботи став збірник законів під назвою Дигести Юстиніана, відомий як «*Digesta seu Pandectae*», до якого увійшли твори 39 авторів, серед яких Ульпіан, Павло, Папініан, Юліан, Гай, Модестіан та ін.

Л. Венгер, надаючи оцінку словам, якими розпочинаються Дигести Юстиніана (приписи права суть наступні: жити чесно, не шкодити іншому, кожному віддавати належне), зазначає, що досить ввести в дію цей уривок і життя людей і навіть народів складеться щасливо під пануванням такого універсального права, як римське [2].

О. А. Підопригора, Є. О. Харитонов вважають, що довершеність системи римського права, яка ґрунтувалася на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, зумовила періодично повторювані спроби відродити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення [3].

Проводячи аналіз впливу римського права на формування та розвиток ранньої державності Київської Русі, можна навести багато прикладів запозичення тих чи інших понять, які в подальшому імплементавались у систему правовідносин, та знайшли своє відображення як і тодішніх, так і вже більш пізніших юридичних пам'яток древньоруського права. Наприклад, поняття «договір», «зобов'язання», «правила», «інтерес», «збитки», «компенсація» були досконало опрацьовані ще в Стародавньому Римі і в подальшому використовувалось як запозичення в правових нормах Київської русі. Проте, необхідно вказати, що це не було сліпим копіюванням правової системи тогочасного римського чи візантійського права. Ця діяльність набувала свого унікального розвитку в лоні давньоруського права, де гармонійно поєдналися світогляди різних культур і традицій.

Широке коло політичних і економічних контактів тогочасної Київ-

ської Русі сприяло запозиченню різних культурних і звичаєвих традицій, які в подальшому слугували для врегулювання міжнародних правових стосунків та вирішення конфліктних ситуацій. Потрібно зазначити, що в просуванні економічних і політичних інтересів Київської Русі у стосунках із західними країнами тогочасна система правовідносин зіткнулася з відсутністю норм і правил, які б діяли на всій європейській території. М. Вольф вказує, що «закони варварів не послужили джерелом розвитку яких-небудь теорій міжнародного приватного права. У цю епоху всякий, куди б він не приходив, приносив з собою закони місця свого походження (закон Ripuaria) (переклад наш – Д. Р.) [4, с. 36]. На наше переконання, це свідчить про те, що Київська Русь виступила своєрідним історичним локомотивом, який привніс в тогочасні європейські країни основи римського права і саме це надало поштовху для їх розвитку на найбільш ранніх етапах.

Розглядаючи питання рецепції римського права в середньовічному українському праві, необхідно звернути увагу на тогочасну цивілізаційну орієнтованість України, її геополітичне і культурне становище. Науковці визначають два види рецепції римського права: пряму та опосередковану (похідну). Пряма рецепція передбачає запозичення римських правових ідей і правових рішень із першоджерел; опосередкована (похідна) здійснюється не лише через запозичення римських першоджерел, але й ті системи права де запозичення відбулося раніше.

З. П. Мельник, оцінюючи рецепцію права як засіб вдосконалення правової системи, вважає, що це од-

нобічний, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи. Це складне явище, що містить у собі процеси наступності, сприйняття, повторюваності й запозичення правових форм з інших правових систем в силу їх історичної та культурної однорідності. Тому рецепцію важливо сприймати як закономірний процес перенесення, засвоєння, збереження та використання правовими системами нових елементів [5].

На українські землі римське право поширювалося двома шляхами: східним і західним. Східний шлях визначався через візантійське (канонічне) право (Номоканон) і через переробки світського (державного) права (Еклога, Прохирон), а західний – через маґдебурзьке (німецьке) право. Рецепція римського права на українських землях відбувалася опосередковано і виключати або абсолютизувати той чи інший шлях його поширення не можна. Це був синтез правових положень, які позитивно впливали на розвиток руського (староукраїнського) права. Рецепція римського права відбувалася неповноцінно через те, що Україна не завжди мала власну державність, право і територіальну цілісність. На відміну від держав Західної Європи, зокрема Італії, Франції, Німеччини, в Україні процес рецепції відбувався не так активно і тому не набув такого поширення, як у цих державах. Це було пов'язано із особливостями прив'язаності слов'янського елемента до свого звичаєвого права і консерватизму українських племен, який став при-

чиною того, що рецепція візантійського права була незначною. До того ж, це була переважно, непряма, а похідна рецепція, тобто нормативні акти відображали рецепційовані іншими державами норми, ідеї, засади римського права. Ці спроби, що отримали у сукупності назву рецепція римського права стали одним із найпереконливіших доказів того, що воно й через багато сотень років після падіння Римської імперії зберігало свою значущість і практичну цінність, внаслідок чого стало базовим – материнським правом для майже всіх європейських правових систем, зокрема романо-германської системи права [6].

Переконані, що поєднання зазначених двох напрямків позитивно вплинуло на розвиток руського (староукраїнського) права. Значний вплив на темпи поширення римського права на територію Київської Русі справило прийняття у 988 році християнства як державної релігії, що в подальшому створило підґрунтя для більш тісних політико-правових відносин з Візантією. Видається, що в такий спосіб було обрано подальший цивілізаційний шлях розвитку всіх наступних державних утворень, що виникли в період IX–XIX ст.

Ми притримуємося загально відомої наукової позиції у тому, що вплив римського приватного і публічного права на розвиток державотворення на тогочасну Київську Русь здійснювався систематично упродовж багатьох наступних століть. Зокрема, у першому писаному джерелі права Київської Русі – Руській правді є багато положень, які мають надзвичайну схожість із положеннями римського приватного права у його візантійському тлумаченні. Це

означає, що правова система Київської русі застосувала для свого нормативного упорядкування правовідносин положення візантійського законодавства.

Порівнюючи речове та зобов'язальне право за Руської правдою з римським (візантійським) правом, варто звернути увагу на подібність окремих рішень. На це вказує наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому, і іншому випадку є земля. Водночас у Руській правді відносини власності урегульовано не так детально. Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів. Ще більш цікавим, на думку Є. Харитонової і О. Харитонової, є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей – права Юстиніана стосовно визначення видів спадкування за законом тощо [7].

Як зазначалось, «Руська правда» була найбільш важливим актом князівського законодавства, в якому були закріплені як діючі звичаєво-правові норми, так і нові норми права, сформовані державою. Отож, її можна вважати результатом кодифікації згаданих правил поведінки. Вона стала своєрідним синтезом, компромісом звичаєво-правової традиції та реформаторських намірів київських князів. Окремі автори вважають Руську правду виключно збірником діючих правових норм, який не мав юридичної сили як акт законодавства. Проте формування такого законодавчого збірника відповідала вимогам того часу та суспільним потребам Київської Русі, відтак гіпотеза про юридичну цінність Руську правду має логічне підґрунтя,

тому розглядатиметься як така, що відповідає дійсності. Отож, є достатні підстави вважати, що Руська правда діяла на усій території Київської Русі як законодавчий акт. Крім того, цей закон здійснив значний вплив на подальший розвиток українського, російського та білоруського права. Її рецепція спостерігається і в сусідніх народів – литовського, польського та інших народностей.

Якщо порівнювати структуру та категорії судочинства підхід до застосування тих чи інших норм права ми бачимо певну схожість, а в деяких категоріях і повну відповідність з римським канонічним правом. Це говорить про значний вплив стародавніх юридичних пам'яток Риму, насамперед Дигестів і Кодексу Юстиніана на формування права Київської Русі. Потрібно зазначити, що в тогочасному суспільстві був чітко сформований політичний устрій за яким Князь був носієм державної влади. Компетенція та влада князя були необмежені й залежали від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався [8, с. 215].

Створення Української Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорізького) симулювало розвиток права як важливої її ознаки. У ході національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. за звільнення з-під влади Речі Посполитої і створення своєї держави, після укладення українсько - московського договору 1654 р., західна орієнтація України зменшилася, а Україну нерідко розглядали як частину Московського царства, такою, що значною мірою належить Сходу. Суспільне і господарське життя у Козацько-Гетьманській державі регулювалося нормами звичаєвого права, Литовсь-

кими статутами, діяли окремі збірники магдебурзького права, нормативні акти гетьманського уряду (універсали, ордери, інструкції, декрети, грамоти, листи). Ці джерела права були різними за походженням, за змістом і формою, часто суперечили одне одному, деякі джерела були значною мірою застарілими або дублювалися.

Упродовж XVIII ст. було здійснено кілька спроб кодифікації права Козацько-Гетьманської держави. Однією з найвідоміших кодифікацій українського права першої половини XVIII ст. були Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.). Під час складання Прав кодифікаційною комісією було використано Литовський статут, римські та німецькі джерела, польське законодавство, українське звичаєве право і судову практику. У 1743 р. комісія підписала у Глухові й передала у Сенат на затвердження проект кодексу, але він не був затверджений, оскільки не відповідав політиці царського уряду, передбачав право на політичне самовизначення, мав деяку відмінність від тогочасного російського законодавства, досконалу юридичну техніку. Саме це стало причиною його відхилення, хоча фактично застосовувався у судах Гетьманщини під час розгляду і вирішення цивільних та кримінальних справ, аж до поширення російської системи законодавства.

Вплив римського права на зміст Прав, за якими судиться малоросійський народ виявився у розділах про володіння, право власності й сервітуту, в правовому режимі рухомих та нерухомих речей, первісних і похідних способах набуття власності, захисті права власності шляхом віндикаційного позову, у положеннях зобов'язального права.

Значний вплив римського приватного права простежується у Зібранні малоросійських прав 1807 р., які діяли на Лівобережній Україні, де було систематизовано правові норми, що регулювали майнові та сімейно-шлюбні відносини. Джерелами для нього слугували норми звичаєвого права, Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.) та інші норми, які застосовувались на українських землях в XVI–XVIII ст. [9, с. 672].

Висновки. Проведене дослідження показало, що значний вплив на процеси українського державотворення IX–XV ст. справило римське право. Воно стало важливою складовою світової цивілізації та надало потужного поштовху для формування і розвитку правових систем Київської Русі та тогочасних країн Західної Європи, гармонійно влилося в систему нормативно-правових актів та юридичних пам'яток, які у видозміненому вигляді виступають регуляторами суспільних відносин в сучасній незалежній Україні.

Список використаних джерел

1. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Москва: Наука, 1984. С. 10.
2. Wenger L. Romisches Recht als Weltrecht. Österreichische Zeitschrift für öffentl. Recht, 1948. Bd. 1, H. 3, S. 241-253.
3. Підпригора О. А. Римське право. Київ. Юрінком Інтер, 2003. С. 3.
4. Вольф М. Международное частное право. Москва, 1948. С. 36.

5. Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 20 с.

6. Орач Є. М. Римське приватне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. Київ. Ін Юре, 2012.

7. Харитонов Є. О. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Редкол. С. В. Ківалов (голов. ред.), та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса, 2009. С. 22.

8. Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII. Мюнхен, 1972. 591 с.

9. Пархоменко О. А. Зібрання Малоросійських Прав. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.

References

Pereterskij, I. S. (1984). *Digesty Yustiniana*. Moskva: Nauka.

Wenger, L. (1948). *Romisches Recht als Weltrecht*. Österreichische Zeitschrift für öffentl. Recht.

Pidoprigora, O. A. (2003). *Rimske pravo*. Kiyiv. Yurinkom Inter.

Volf, M. (1948). *Mezhdunarodnoe chastnoe pravo*. Moskva.

Melnik, Z. P. (2009). *Receptiya prava yak zasib vdoskonalennya pravovoyi sistemi (teoretiko-pravovij aspekt)*. (Avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk). Kiyivskij nac. un-t imeni Tarasa Shevchenka. Kiyiv.

Orach, Ye. M. (2012). *Rimske privatne pravo*. Kiyiv. In Yure.

Haritonov, Ye. O. (2009). *Receptiya rimskogo prava u Statutah Velikogo knyazivstva Litovskogo: chinniki, peredumovi ta deyaki rezultati*. Ye. O. Haritonov, O. I. Haritonova. *Aktualni problemi derzhavi i prava : zb. nauk. prac*. Redkol. S. V. Kivalov (golov. red.), ta in.; vidp. za vip. Yu. M. Oborotov. Odesa.

Polonska-Vasilenko, N. (1972). *Istoriya Ukrayini do seredini XVII*. Myunhen.

Parhomenko, O. A. (2005). *Zibrannya Malorosijskih Prav. Enciklopediya istoriyi Ukrayini*. Kiyiv : Naukova dumka.

R. Dyhtyar, Postgraduate student, «KROK» University

ORCID: 0000-0001-8000-2548

The influence of Roman law on the formation of Ukrainian statehood in the IX-XV centuries

Currently, there is a significant number of works of scientists with the aim of investigating and ordering the chronology of events related to the development and stages of the formation of statehood on the territory of modern Ukraine. Each of the stages is described and thoroughly studied in many works of scientists, both modern and past times. Individual primary sources of ancient legal monuments that have come down to us testify to a long process of formation and establishment of Ukrainian statehood. The past and the present are intertwined in the age-old traditions of nationalities and their customs, moral norms, behavior, everyday life and perception of the world. Our research has shown that a significant influence on the formation of statehood and legal relations in the early stages of the development of

Kiev Rus was exerted by Byzantine canon law, which was reflected in the norms of the then customary law, and later implemented into the laws of Russian Pravda, which incorporated the achievements of Roman lawyers. Such processes had a significant impact on the formation of the Galicia-Volyn state. Through the centuries, they were reflected in the customary law of the Cossack Ukraine. Due to the constant scientific interest in the study of the heritage of the Ukrainian state, the study of the genesis of the state of Ukraine, the influence of Roman law on the development of ancient and more modern acts of legal monuments, which had historical significance for the formation of Ukrainian statehood in the IX-XV centuries, is of particular importance.

Keywords: *Roman law; customary law; states; genesis of the Ukrainian state; sources of law.*

ПЕРСОНАЛІЇ

**ЮВІЛЕЙ
ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА,
ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ,
ЗАСЛУЖЕНОГО ЮРИСТА УКРАЇНИ
ЯРМИША ОЛЕКСАНДРА НАЗАРОВИЧА
(до 70-річчя від дня народження)**

9 серпня 2021 року святкує 70-річчя відомий український правознавець і громадський діяч, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, президент Міжнародної асоціації істориків права, голова національної комісії Української секції Міжнародної поліцейської асоціації, член Громадської організації «Всеукраїнська пенітенціарна асоціація України» та редакційної

колегії журналу «Вісник Пенітенціарної асоціації України», генерал-майор міліції Олександр Назарович Ярмиш.

Олександр Назарович народився 9 серпня 1951 р. у м. Макіївка Донецької області. Закінчивши середню школу із золотою медаллю, поступив на юридичний факультет Ростовського державного університету, де 1972 р. отримав диплом з відзнакою. Упродовж 1973–1975 рр. працював у Північнокавказькому науковому центрі вищої школи інжене-

ром, а згодом – молодшим науковим співробітником. У 1975–1977 рр. навчався в аспірантурі Ростовського університету, в 1978 р. викладав на юридичному факультеті. Після захисту кандидатської дисертації на тему «Політична поліція Російської імперії в 1880–1904 рр.» був запрошений до Харківського юридичного інституту (з 2013 р. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), де працював упродовж 1978–1992 рр. на посадах старшого викладача, доцента кафедри історії держави і права, декана вечірнього факультету.

1991 року О. Н. Ярмиш захистив докторську дисертацію на тему: «Каральний апарат самодержавства на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.». 1993 року йому присвоєно вчене звання професора. За вагомих наукових доробок, визнаний вітчизняною та світовою науковою спільнотою, 2002 р. обрано членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України).

Упродовж 1992–2008 рр. ювіляр проходив службу в органах внутрішніх справ України. Був одним із організаторів відомчої системи освіти і науки МВС незалежної України. Від 1992 р. працював в Харківському інституті внутрішніх справ (з 2005 р. Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України): проректор, з 1998 р. – перший проректор з наукової роботи; з 2001 р. – перший проректор; 2003–2005 рр. – ректор.

1998 року О. Н. Ярмишу присвоєно звання генерал-майор міліції.

З листопада 2005 р. по червень 2006 р. – заступник начальника Департаменту роботи з персоналом – начальник управління освіти і науки

МВС України. Організатор і перший начальник Державного науково-дослідного інституту МВС України (2006–2008 рр.). Керівник департаменту з питань діяльності правоохоронних органів апарату Ради національної безпеки і оборони України (2008–2011 рр.). Радник ректора Київського міжнародного університету (2011–2013 рр.). Упродовж 2014–2015 рр. – головний науковий співробітник Національної академії прокуратури України. Від жовтня 2015 р. – головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України. Нині – провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень та проблем запобігання злочинності Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України.

Олександр Назарович Ярмиш – президент Міжнародної асоціації істориків права (з 1996 р.), голова правління Харківського інституту соціальних досліджень, відповідальний секретар виконкому Асоціації керівників ВНЗ МВС держав-учасниць СНД (2002–2005 рр.), депутат Харківської міської ради (1994–2006 рр.); віце-президент Кримінологічної асоціації України (2004–2011 рр.), Голова національної комісії Української секції Міжнародної поліцейської асоціації.

Досліджує проблеми теорії та історії держави і права, конституційного права, правові та соціологічні аспекти протидії організованій злочинності та корупції в контексті забезпечення національної безпеки.

Брав участь у розробленні проєктів законів «Про міліцію», «Про організаційно-правові основи бо-

ротьби з організованою злочинністю», Концепції реформування кримінальної юстиції України (2008 р.), очолював робочі групи з підготовки рішень РНБО України з питань протидії корупції та злочинності (2008–2010 рр.).

Автор понад 250 наукових праць. Голова редколегії серії «Харківський біографічний словник» (1996–2006 рр.). Голова редакційної ради багатотомного видання «Антологія сыска» (з 2006 р.). Фундатор наукових шкіл, що проводять студії з проблем історії державних інститутів в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., історії органів внутрішніх справ.

Заслужений юрист України (1996 р.). Нагороджений: орденом «За заслуги» III ст. (2004 р.), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004 р.), Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом» (2009 р.), Почесним знаком апарату Ради національної безпеки і оборони України (2009 р.); відзнаками МВС України, Білорусії, Молдови, Російської Федерації; відзнакою МВС України та рейтингу

«Золота фортуна», орденом «За трудові досягнення» IV ст. (2002 р.); відзнаками Київської міськдержадміністрації, Харківської облради та облдержадміністрації, Харківського міськвиконкому та міського голови; премією ім. Ярослава Мудрого «За підготовку підручників для вищих навчальних закладів юридичного профілю» (2004 р.), «Золотим нагрудним знаком» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (2015 р.) та ін. Почесний доктор Харківського національного університету внутрішніх справ (2009 р.).

Олександр Назарович активний популяризатор спорту. У складі команди «Олександр» переможець чемпіонату України з мініфутболу серед команд першої ліги (2002 р.); двічі чемпіон Європи серед поліцейських команд з мініфутболу (Бельгія, 2002, 2003 рр.); п'ятиразовий чемпіон світу (ПАР, 2003 р., Канада, 2004 р., Україна, 2008 р., Нова Зеландія, 2009 р., Бельгія, 2010 р.), тричі визнавався кращим воротарем цих турнірів.

Правління громадської організації «Всеукраїнська пенітенціарна асоціація України» та редакційна колегія наукового журналу «Вісник Пенітенціарної асоціації України» сердечно вітають шановного Олександра Назаровича Ярмиша з ювілеєм та зичать йому міцного здоров'я, добробуту, наукових здобутків, життєдайних сил та усіляких гараздів!

Рекомендації до уваги авторів!

Журнал «Вісник Пенітенціарної асоціації України» є науковим виданням громадської організації «Пенітенціарна асоціація України» та приватної установи «Науково-дослідний інститут публічного права». Відповідно до Постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1 **наукові статті**, зокрема, **мають містити такі необхідні елементи**: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми й на яких ґрунтується автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Разом із рукописом подається і його електронна копія. Обсяг статті має становити до 15 сторінок тексту на папері формату А4 через 1,5 інтервал, шрифт – 14-й кегель. Електронні варіанти малюнків і таблиць подаються окремими файлами у форматі А5. Посилання на джерела в тексті слід наводити у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, наприклад [1, с. 235] або [2, с. 8; 3, с. 45; 9, с. 20]. Список використаних джерел подають наприкінці статті в порядку появи посилань у тексті відповідно до міждержавних і державних стандартів. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймаються до друку.

Анотації необхідно подавати українською, російською (два-три речення) й англійською (на одну сторінку) мовами разом із ключовими словами. Назву статті й відомості про автора (прізвище, ім'я та по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, посада, домашній і службовий номери телефонів) подають українською, російською та англійською мовами.

До рукопису додаються (на окремому аркуші) відомості про автора (або одного з авторів): місце роботи (служби), посада, поштова адреса, телефон, електронна адреса для листування та погодження деталей публікації, ORCID ID.

Статті, подані в журнал, друкуються в авторській редакції. За достовірність наведених фактів, цитат, статистичних даних та інших відомостей, а також відсутність у статті запозичених матеріалів без посилання на джерела **відповідає автор.**

Attention authors!

The journal «Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine» is the scientific edition of the Public organization «Penitentiary Association of Ukraine» and private institution «Scientific Institute of Public Law». According to the Decree of the Presidium of Higher attestation Commission of Ukraine «About increase of requirements for professional publications included in the lists of Higher Attestation Commission of Ukraine» dated January 15, 2003 № 7-05/1, in particular, **scientific articles must contain such necessary elements**: formulation of the problem in general and its connection with important scientific or practical tasks; analysis of recent researches and publications which initiated solving this problem, and in which based the author, the selection is not resolved before the general problem which is dedicated to the designated article; formulation of the objectives of article (setting tasks); description of main material of research with full justification of scientific results; conclusions from this study and prospects for further research in this direction.

The manuscript is represented together with its electronic copy. The volume of articles up to 15 pages of text on A4 size paper 1,5 interval, font 14-PT. It should not be overloaded with references (10–15). Electronic versions of figures and tables are submitted as separate files in A5 format. References in the text should be in square brackets, indicating page numbers of the corresponding source. For example: [1, p. 235] or [2, p. 8; 3, p. 45; 9, 20]. The list of used sources is represented at the end of the article in order of appearance of references in the text, according to international and state standards. Articles submitted with violation of these requirements will not be accepted for publication.

The abstract should be submitted in Ukrainian, Russian (two or three sentences), in English (one page) together with keywords. Title of the article and information about authors (surname, name and patronymic (fully), academic degree, academic title, position, home and office phone numbers) are represented in Ukrainian, Russian and English.

The manuscript is attached (on a separate sheet): information about the author (or authors): place of work (office), job title, postal address, telephone, e-mail address for correspondence and arrange publication, ORCID ID.

Articles submitted to the journal published in author's edition. For the reliability of facts, quotations, statistical data and other information, and the absence of the article borrowed materials without reference to the source author **is responsible**.

ЗМІСТ

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Каменський Д. В., «ПОДАТКОВА АМНІСТІЯ» У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД, ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРСПЕКТИВИ	5
Книженко О. О., НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ ЗА КОРУПЦІЙНІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ	17
Круглов О., ЩОДО ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ	24
Колб О. Г., Колб Р. О., НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ	33
Беленок В. П., КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ПОГРОЗУ АБО НАСИЛЬСТВО ЩОДО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ	42
Герасименко М. М., Ховпун О. С., КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕНОЦИДУ: СВІТОВА ПРАКТИКА ВСТАНОВЛЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЖЕРТВ	52
Пирожик О. В., ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНОЮ ПОЗИТИВНОГО ДОСВІДУ США З ПИТАНЬ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ	64
Шмат М. С., ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗА ПСИХІЧНОЮ ХВОРОБОЮ	74
Гломб Ю. О., КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕДОСТОВІРНІ СТВЕРДЖЕННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	85

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕнь

Кириченко В. Є., ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	92
Сокальська О. В., ПЕРШІ ПЕНІТЕНЦІАРНІ БУДИНКИ В ЄВРОПІ: ВІД РЕЛІГІЙНОГО БЛАГОДІЙНИЦТВА ДО СКЛАДОВОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	111

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

- Копча В. В.,**
РОЛЬ СУДОВОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ
ДО РОЗУМІННЯ **133**

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

- Безпалова О. І., Осипчук І. І.,**
СУТНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР В ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИТИЧНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ **143**

- Ліненко О. І.,**
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА
УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ **157**

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

- Дігтяр Р. В.,**
ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ ПЕРІОДУ IX–XV СТОЛІТТЯ **168**

ПЕРСОНАЛІЇ

- ЮВІЛЕЙ О. Н. ЯРМИША **176**

CONTENT

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY. CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

D. Kamensky, "TAX AMNESTY" IN THE RULE-OF-LAW STATE: FOREIGN EXPERIENCE, DOMESTIC PROSPECTS	15
O. Knyzhenko, A FRESH LOOK AT THE RELEASE FROM PUNISHMENT FOR CORRUPTION CRIMES ON PROBATION	23
O. Kruhlov, ON THE CONCEPT OF CRIMINAL OFFENSE	31
O. Kolb, R. Kolb, THE NATIONAL BANK OF UKRAINE AS A SUBJECT OF PREVENTION OF CRIMINAL OFFENSES	40
V. Belenok, CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO HAVE COMMITTED A THREAT OR VIOLENCE AGAINST A LAW ENFORCEMENT OFFICER	51
M. Herasymenko, A. Khovpun, CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF GENOCIDE: THE WORLD PRACTICE OF DETERMINING THE NUMBER OF VICTIMS	63
O. Pyrozhyk, ON THE NEED FOR UKRAINE TO USE THE POSITIVE EXPERIENCE OF THE UNITED STATES IN BUILDING AN INFORMATION SECURITY SYSTEM	72
M. Shmat, RELEASE FROM SERVING A SENTENCE DUE TO MENTAL ILLNESS	84
Y. Glomb, CRIMINAL LIABILITY FOR PERJURY: INTERNATIONAL EXPERIENCE	91

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW. THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

V. Kyrychenko, PHILOSOPHY OF LAW – HISTORICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSE	109
O. Sokalska, THE FIRST PENITENTIARY HOUSES IN EUROPE: FROM RELIGIOUS CHARITY TO STATE CRIMINAL POLICY	131

CONSTITUTIONAL LAW. MUNICIPAL LAW

- V. Kopcha,**
THE ROLE OF JUDICIAL CONSTITUTIONAL CONTROL: BASIC
APPROACHES TO UNDERSTANDING **142**

**ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS.
FINANCE LAW. INFORMATION LAW**

- O. Bezpalova, I. Osipchuk,**
THE ESSENCE OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE ACTIVITIES
OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CRITICAL
INFRASTRUCTURE **156**

- A. Linenko,**
PROBLEM ISSUES OF LEGAL REGULATION OF PSYCHOLOGICAL
REHABILITATION OF MILITARY SERVANTS AND PARTICIPANTS OF
COMBAT **166**

YOUNG SCIENTIST PLATFORM

- R. Dyhtyar,**
THE INFLUENCE OF ROMAN LAW ON THE FORMATION OF UKRAINIAN
STATEHOOD IN THE IX-XV CENTURIES **174**

OUTSTANDING PERSONS

- JUBILEE OF O. YARMYSH **176**

ЖУРНАЛ
JOURNAL

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ АСОЦІАЦІЇ
УКРАЇНИ № 2(16)/ 2021
BULLETIN OF THE PENITENTIARY
ASSOCIATION OF UKRAINE № 2(16)/ 2021

Матеріали подано в авторській редакції

Відповідальний за випуск
Сокальська О. В.

Дизайн обкладинки та верстання
Кандиба Т. П.
Технічний керівник
Кандиба Ю. А.

Надруковано з готових, редагованих макетів в друкарні ФОП «Кандиба Т. П.»	Підписано до друку 30.08.2021. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 21,62 Наклад. 120 прим. Зам. № 00000
--	---

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 5263
від 20.12.2016.

м. Бровари
вул. Незалежності, 16
e-mail: dizl8@ukr.net
тел.: (067) 231-02-86
(099) 912-31-22
(099) 120-25-24